

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

РОЗВИТОК
ІСТОРИЧНОЇ
НАУКИ
НА УКРАЇНІ
ЗА РОКИ
РАДЯНСЬКОЇ
ВЛАДИ

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1973

У монографії вперше докладно висвітлюється розвиток української радянської історіографії — невід'ємної складової частини історичної науки СРСР. Основні етапи її більш як піввікового шляху розглядаються в першій частині книги. В другій частині показано творчий внесок радянських істориків у дослідження найважливіших проблем історії України періодів феодалізму, капіталізму, будівництва соціалізму і комунізму.

Редакційна колегія:

П. М. Калениченко (відповідальний редактор),
А. В. Санцевич, В. Г. Сарбей,
В. П. Сидоренко (секретар)

Рецензенти доктори історичних наук
В. І. Стрельський і В. П. Столяренко

Редакція історичної та археологічної літератури
Зав. редакцією *Є. А. Квятковський*

0164—134
Р М221(04)—73 — 29—72

© Видавництво «Наукова думка», 1973 р.

ВСТУП

Українська радянська історіографія за своє більш як п'ятдесятирічне існування зуміла створити такий творчий доробок, який за широтою тематики і глибиною розробки на єдино науковій марксистсько-ленінській основі набагато перевершує написане про історію України за всі попередні століття.

Радянські історики приділяють велику увагу вивченню історичного шляху, пройденого українським народом разом з іншими братніми народами СРСР. Ніколи не вичерпається інтерес до історії попередніх епох, дослідження яких допомагає глибше пізнати загальні закономірності розвитку людського суспільства.

Велике виховне значення мають славні сторінки історичного минулого українського народу; вони виховують у молоді любов до рідної землі, переконливо доводять, що Радянська влада на Україні є об'єктивним завершенням віковичної боротьби багатьох поколінь за перетворення в життя ідеалів рівноправності, незалежності, братерства, встановлення суспільно-політичного устрою без експлуатації людини людиною.

Праця радянських істориків заохочується Комуністичною партією та державними органами і спирається на зростаючий інтерес трудящих до пізнання історичного минулого і сучасного. Широкі можливості для плідної творчої праці вченим відкрили націоналізація і централізація архівної справи, здійснені в результаті Великої Жовтневої соціалістичної революції на основі спеціального декрету, підписаного В. І. Леніним. Сьогодні історики УРСР мають унікальну за різноманітністю і неосяжну за обсягом історико-документальну базу, яка включає великі республіканські архівосховища в Києві, Харкові, Львові, а також в усіх областях України. Добре допомагають роботі істориків друковані і рукописні матеріали найбільших республіканських наукових бібліотек у Києві, Харкові, Львові, Одесі. Українські радянські історики також широко користуються найбільшими архіво- і книгосховищами Москви, Ленінграда та інших міст СРСР.

Широку публікацію досліджень з історичної науки здійснюють найбільші республіканські видавництва — «Наукова думка», Політвидав України, «Радянська школа», «Вища школа»,

а також видавництва Київського, Харківського, Львівського університетів. В УРСР видається щомісячний «Український історичний журнал», виходить ряд міжвідомчих періодичних збірників з історичної проблематики. До послуг істориків — громадсько-політичні та літературно-художні журнали України, всесоюзні періодичні видання. Завдяки цьому з досягненнями істориків УРСР мають можливість ознайомитись трудящі інших братніх радянських республік і зарубіжних країн. Радянська історична наука набула великого міжнародного авторитету. Вчені СРСР, в тому числі українські, підтримують ділові контакти з істориками зарубіжних соціалістичних країн, а також з представниками прогресивної історіографії Заходу.

Провідною в республіці науково-дослідною установою в галузі вивчення вітчизняної історії та важливих історичних проблем всесвітнього історичного процесу, життя трудящих зарубіжних країн є Інститут історії Академії наук УРСР. Історико-партійні проблеми досліджують науковці Інституту історії партії Центрального Комітету Комуністичної партії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Історична проблематика як радянського періоду, так і досоціалістичних епох успішно розробляється також в Київському, Харківському, Львівському, Одеському, Ужгородському, Чернівецькому, Дніпропетровському, Донецькому, Сімферопольському університетах та в ряді інших вищих учбових закладів УРСР.

Українська радянська історична наука має зараз широке коло фахівців з найрізноманітнішої проблематики вітчизняної і зарубіжної історії. Висококваліфіковані фахівці забезпечують плідну творчу розробку найрізноманітніших історичних проблем. Особливо багато уваги приділяється вивченню вітчизняної історії. Немає такого періоду в історії Української РСР, що не був би об'єктом дослідження радянських істориків, які вивчають історичний процес від найдавніших часів до наших днів.

Успішно розвивається радянська археологія, що вивчає передісторію народу, матеріальні пам'ятки минулого. Академія наук УРСР має в своєму складі Інститут археології. Розвідки його науковців та археологів, які працюють в університетах та музейних установах, виходять окремими виданнями та друкуються в багатотомних серійних виданнях.

На основі вивчення матеріальних і писемних вітчизняних та іноземних пам'яток давнини вдалося розкрити нові сторінки історичного процесу становлення і розвитку державності у східних слов'ян та формування давньоруської народності, яка стала основою пізніше виниклих трьох братніх народів — російського, українського і білоруського. У дослідженнях істориків аналізуються і узагальнюються факти про широкі міжнародні зв'язки однієї з наймогутніших держав Європи X—XI ст. — Київської Русі.

Основним об'єктом досліджень радянської історіографії є народ — творець історії. Історія України містить велику кількість прикладів самовідданості, сміливості, хоробрості, наполегливості, стійкості, які виявляли народні маси в боротьбі проти феодално-кріпосницького та капіталістичного ладу, за соціальне і національне визволення. Якнайповніше розкрити сторінки цієї героїчної історії радянські історики вважають своїм обов'язком. Докладно досліджуються соціально-економічні процеси і явища, а також найважливіші проблеми політичної історії. Радянським людям, що будують комуністичне суспільство, близьким є історичний досвід прогресивних соціальних рухів, а також національно-визвольної боротьби українського народу. Особливо значним є доробок радянської історіографії в галузі вивчення історії визвольної війни 1648—1654 рр., яка завершилася возз'єднанням України з Росією. Цінний внесок зроблено радянськими істориками в дослідження історії робітничого класу на Україні, що в дожовтневій історіографії взагалі не розроблялася. Як багатогранний і цілісний процес показують у своїх дослідженнях радянські історики розвиток багатовікової культури українського народу.

Глибока монографічна розробка найважливіших проблем дожовтневого історичного минулого українського народу дала можливість в короткий час і на високому науковому рівні підготувати великі синтетичні праці, виходом у світ яких ознаменовані найвеличніші ювілеї — 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, 50-річчя утворення СРСР.

Вивчення радянського періоду в Українській РСР, як і по всій Країні Рад, розпочалося по свіжих слідах історичних подій безпосередньо після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Першим етапом цієї роботи було збирання спогадів учасників революційних подій про соціалістичну революцію і громадянську війну на Україні. Згодом, у 20-х роках, почали виходити окремі дослідження істориків, серед яких було багато учасників описаних подій. Великий вклад у розробку історії Великого Жовтня і громадянської війни зробили істпарті України.

Після XX з'їзду КПРС створилися сприятливі умови для дослідження радянського періоду історії України.

У центрі уваги істориків постала вузлова проблема історії Великого Жовтня — боротьба за Радянську владу на Україні. Велика увага приділялась керівній ролі Комуністичної партії в революційних перетвореннях, діяльності Рад робітничих депутатів, аграрній політиці більшовиків та іншим важливим питанням. Переконливі підсумки дослідження істориків підбила двотомна колективна монографія «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» (К., 1967), удостоєна Державної премії Української РСР.

Звичайно, ще не всі питання важливої проблеми Великого Жовтня на Україні висвітлені однаково повно. Слід докладно

дослідити діяльність Рад селянських, солдатських депутатів, їх взаємозв'язки з Радами робітничих депутатів, ширше розкрити антинародну діяльність буржуазних, дрібнобуржуазних, націоналістичних партій під час революції, показати ще не розкриті в історичній літературі революційні події на місцях.

Захист Радянської України, завоювань соціалістичної революції від збройних наскоків внутрішньої контрреволюції та іноземних загарбників привертає пильну увагу істориків республіки, які широко вивчають історію громадянської та Великої Вітчизняної війни. Довгорічні дослідження цієї тематики увінчалися створенням двох тритомників, що узагальнили величезний фактичний матеріал («Українська РСР в період громадянської війни, 1917—1920 рр.». К., 1967—1970 і «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.». К., 1967—1969). Останній також був удостоєний Державної премії Української РСР. Вчені УРСР виступали і з окремих питань історії двох великих війн на Україні. Особливо докладно висвітлювалися хід воєнних дій, партизанський рух, діяльність підпілля, різних соціальних груп. Однак недосить повно розкривались діяльність тилу за роки війни, взаємозв'язок фронту і тилу, трудові подвиги, що прискорювали перемогу на фронті.

Радянські вчені цілеспрямовано розкривають вирішальну роль народних мас у розвитку виробництва, суспільно-політичного життя, в культурному будівництві за роки Радянської влади. Значна увага приділяється вивченню історії двох братніх класів — робітників та селян.

Щоправда, не всі етапи їх розвитку досліджені однаково ґрунтовно. Найбільше фундаментальних праць вийшло про робітничий клас відбудовного періоду (1921—1925 рр.), деяких етапів післявоєнних років. В історії селянства привертається увага до колективізації сільського господарства на Україні, соціалістичних перетворень у західних областях республіки, зростання колгоспного виробництва, обміну передовим досвідом у сільському господарстві в 50—60-х роках. Певний узагальнюючий підсумок дослідження істориків з даної тематики підбили двотомники, присвячені пройденому шляху робітничого класу і селянства України.

Нерівномірно висвітлюються і види діяльності робітників та селян. Найбільше місця відводиться виробничим заняттям. Значно слабше розкривається участь у суспільно-політичному житті, внесок у соціалістичну культуру.

На жаль, про інтелігенцію Радянської України досі не створено таких ґрунтовних узагальнюючих праць, як про робітничий клас та селянство. Останнім часом розглядається роль інтелігенції республіки в комуністичному вихованні трудящих, її підготовка у вузах, участь у культурному будівництві. Необхідно, щоб історики показали здійснення ленінської політики використання старих кадрів у процесі будівництва соціалізму і підго-

товку нових, джерела формування радянської інтелігенції, роль, яку вона відіграє в різних галузях життя, зокрема в науково-технічному прогресі СРСР.

Істотним недоліком праць про соціальні підрозділи радянського суспільства є те, що в них здебільшого не розкриваються на певних історичних етапах зміни в кількісному і якісному складі робітничого класу, колгоспного селянства і радянської інтелігенції. Тільки показавши ці зміни, можна висвітлити особливості кожного класу, намалювати картину його розвитку.

Якщо в центрі вивчення дожовтневого суспільства є питання класової боротьби, то з перемогою соціалізму в нашій країні пов'язується тісне співробітництво двох братніх класів — робітників та селян. Але ґрунтовні праці з цієї проблеми розкривають лише певні історичні етапи. На черзі — створення синтетичних праць, які охопили б увесь період побудови соціалізму і будівництва комунізму. Такі праці мають показати характерні риси союзу робітничого класу і селянства на різних етапах розвитку радянського суспільства, роль цієї співдружності в економічному, політичному та культурному житті республіки.

В українській радянській історіографії велика увага приділяється керівній та спрямовуючій ролі Комуністичної партії на всіх ділянках життя Української РСР. Однак недостатньо висвітлюються соціальні функції Рад, громадських організацій — профспілок, молодіжних, оборонних, наукових та ін. Лише нещодавно вийшла з друку перша узагальнююча наукова праця з історії ЛКСМУ.

Радянська Україна перебуває у сузір'ї республік-сестер СРСР. Співдружності народів багатонаціональної Вітчизни вона зобов'язана своїми величезними досягненнями за роки Радянської влади. На жаль, проблема дружби народів СРСР донедавна вивчалася істориками в республіці переважно в нарисовому та публіцистичному планах. Лише за останні роки почали з'являтися серйозні монографічні дослідження, але й вони охоплюють вузьку тематику і короткі хронологічні етапи. На черзі — створення синтетичних праць, в яких всебічно відображались би широкі економічні, політичні й культурні взаємозв'язки Української РСР з іншими союзними республіками.

Слід всіляко підтримувати тісну творчу співдружність, що встановилася між українськими і російськими, українськими і вірменськими, українськими і грузинськими істориками, які беруть активну участь у спільних наукових сесіях, систематично обмінюються своїм науковим досвідом. Необхідно встановити подібні зв'язки з істориками всіх союзних республік.

Варто спеціалізувати окремих істориків на вивченні минулого і сучасного певних республік, їх різнобічних історичних зв'язків з Україною. Ці історики мають працювати в тісному контакті з дослідниками теми дружби народів СРСР у відповідних республіках. Комплексне вивчення розвитку співробітництва наро-

дів багатонаціональної Вітчизни сприятиме вихованню радянських людей у дусі інтернаціоналізму, радянського патріотизму, в дусі непримиренності до реакційної буржуазної ідеології.

Дослідники не замикаються лише в українській тематиці, що свідчить про досить високий рівень української радянської історичної науки, яка розробляє широкий діапазон наукових проблем. Великий загін кваліфікованих науковців займається загальною історією. У центрі їх уваги — найактуальніші питання: викриття реакційної, агресивної політики імперіалізму, насамперед американського, історія національно-визвольного руху в країнах Сходу. Найширше розробляються дружні політичні, економічні та культурні зв'язки країн соціалістичної співдружності з Союзом РСР в цілому та його складовою і невід'ємною частиною — Радянською Україною.

До славетного ювілею 100-річчя від дня народження В. І. Леніна українські історики написали багато праць про життя і революційну діяльність вождя, його геніальну теоретичну спадщину, тісні зв'язки з Україною. Це цінний вклад в радянську історіографію. Слід підкреслити, що всі праці істориків, якої б тематики чи яких би періодів вони не стосувалися, пронизані ленінськими ідеями, животворним спрямовуючим методологічним началом марксизму-ленінізму. В цьому — основна запорака їх якості, великого виховного впливу на трудящих.

Вивчення радянського періоду вітчизняної історії та нової історії зарубіжних країн пов'язано з використанням широкого кола джерел та літератури. Слід враховувати, що дедалі збільшується потік інформації про різні сторони суспільного життя. Внаслідок цього навіть досвідченому історичному нелегко розібратись у лавині відомостей, відібрати найбільш переконливі факти, що мають узагальнююче навантаження, зробити ґрунтовні наукові висновки.

Звичайно історики використовують найбільше такі види джерел, як твори класиків марксизму-ленінізму, партійні та державні документи, архівні документи, різноманітну інформацію преси, статистичні матеріали, спогади тощо, праці своїх попередників, публіцистичну та нарисову літературу.

«Багатогранний досвід революційної боротьби нашої партії і народу, будівництва соціалізму і комунізму, проблеми світового революційного процесу, особливості сучасного етапу міжнародних відносин, — зазначив у Звітній доповіді на XXIV з'їзді КПРС Л. І. Брежнев, — все це дістало вираз у рішеннях пленумів ЦК, у документах партії, присвячених 50-річчю Жовтня, 100-річчю з дня народження В. І. Леніна. Ці документи — підсумок розвитку теоретичної думки партії, результат колективної роботи Центрального Комітету, наших партійних і наукових кадрів»¹.

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 115—116.

На особливу увагу заслуговують історики, що займаються поточною, або сучасною, історією. За останні роки вийшло чимало праць з цієї тематики, але не всі з них мають високу якість. Більшість праць з поточної історії хвибує на фактографізм, позбавлена науково обгрунтованих висновків та узагальнень.

В сучасний період спостерігаються позитивні зрушення на даній ділянці. За останні роки сформувались досвідчені кадри з історії сучасності, захищені докторські дисертації з цієї тематики, підвищився загальний рівень досліджень, але є ще певні труднощі. Без використання дослідниками всіх джерел та літератури не матимемо якісних праць з поточної історії.

Розвиток радянської історичної науки значною мірою залежить від суто історіографічних досліджень, які підбивають підсумки розробки істориками певних проблем, розкривають розвиток історичної думки. Ця галузь історичних знань, по суті, змикається з методологією, розробка якої визначає рівень розвитку історичної науки. Радянські історіографи вже видали монографії з різних періодів та проблем. Дана колективна праця є першою, що узагальнює розвиток української радянської історіографії.

ЧАСТИНА I

1. ІСТОРИЧНА НАУКА НА РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (до середини 50-х років)

У розвитку народженої Великою Жовтневою соціалістичною революцією української радянської історіографії, яка є невід'ємною складовою частиною всієї радянської історичної науки, провідною тенденцією в описуваний період була боротьба за торжество марксизму-ленінізму, проти методології і концепції буржуазної історіографії.

Праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна стали невичерпною скарбницею теоретичної думки, до якої радянські історики, в тому числі й ті, що працюють на Україні, незмінно зверталися і звертаються при розв'язанні багатьох питань, які виникають у дослідницькій роботі.

Приділяючи велику увагу розвитку історичної науки, Комуністична партія і Уряд уже в перші роки існування Радянської влади вживали заходів щодо створення усіх необхідних умов для цього розвитку. В 1922 р. у Харкові, який був тоді столицею Радянської України, був заснований Інститут марксизму, що поряд з розв'язанням інших завдань суспільних наук зайнявся також дослідженням питань загальної історії нового і новітнього періодів, а також історії революційного і соціал-демократичного руху на Україні.

Водночас розгортається діяльність Комісії по вивченню історії Жовтневої революції та Комуністичної партії (більшовиків) України (скорочене найменування — Істпарт), яка була у віданні ЦК КП(б)У. Наукова робота Істпарту та Інституту марксизму була спрямована на розробку найважливіших проблем: історії революційного руху народних мас, Жовтневої революції та громадянської війни на Україні. Значну дослідницьку роботу проводили місцеві комісії Істпарту, які працювали в найбільших промислових та адміністративно-політичних центрах України — Катеринославі, Одесі, Києві та інших містах.

Виконуючи своє основне дослідницьке завдання наукової розробки історії місцевих більшовицьких організацій та робітничого руху, деякі істпарті при сприянні центральних, республіканських та губернських партійних організацій зуміли відзначити вже п'ятирічний ювілей Великої Жовтневої соціалістичної революції випуском збірників історико-документальних, мемуарних

та дослідницьких матеріалів¹. До п'ятої річниці Жовтневої революції був приурочений також початок видання республіканського істпартівського журналу «Летопись революции» (пізніше — «Літопис революції»), що виходив до 1933 р. Перший номер був цілком заповнений матеріалами, які висвітлювали підготовку та проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції в різних місцевостях України.

Робота істпартів по збиранню та публікації мемуарів учасників революційної боротьби мала велике значення для створення джерелознавчої бази радянської історичної науки. В цьому напрямі істпарту багато зробили для розробки історії героїчної боротьби пролетаріату України в революції 1905 р., 20-річний ювілей якої широко відзначався в нашій країні в 1925 р. Республіканська ювілейна комісія на чолі з головою ВУЦВК Г. І. Петровським навіть спеціально звернулася з відкритими листами до учасників революції 1905 р. — робітників та селян України, — запропонувавши їм писати та надсилати свої спогади про події того бурхливого періоду. «...Велике значення має тепер, коли боротьба з капіталом продовжується, — писалося в одному з цих звернень, — вивчати всі відрізки цієї боротьби, збирати враження сучасників її, щоб на них вчилося молоде покоління»². Республіканський істпарт розіслав на місця приблизні схеми анкет як зразок для складання спогадів. Звернення Всеукраїнської ювілейної комісії та Істпарту ЦК КП(б)У зустріли гарячий відгук, свідченням чого є видання на Україні на честь 20-річчя революції 1905 р. 16 збірників і 13 брошур, авторами яких виступили переважно безпосередні учасники революційного руху³. Всі ці видання, які вийшли в світ в 1925—1926 рр., хоч і були далеко не рівноцінними за своїм науковим рівнем, в цілому являли собою значний внесок істпартів України у розробку історії першої російської революції⁴. Узагальнюючої ж наукової праці з історії революції на всій

¹ Октябрьская революция. Первое пятилетие. Сборник под общей редакцией Д. Лебеда и В. Затовского. Харьков, 1922; Пять лет. Сборник статей и воспоминаний. Харьков, 1922; Пятая годовщина Октябрьской революции (1917 — октябрь 1922). Екатеринослав, 1922; Дочери Октября — работницы и селянки Украины в дни Великой пролетарской революции, 1917—1922. Харьков, 1922; История Екатеринославской социал-демократической организации (1889—1903). Воспоминания, документы, литературные и художественные материалы. Собраны и редактированы М. А. Рубачем. Екатеринослав, 1923; 1 Мая в Киеве (сборник прокламаций за 25 лет с 1897 по 1922 г.). К., 1923; Труд и меч. Сборник к 55-летию юбилею главных мастерских Юго-Западной железной дороги и 5-летию юбилею январского восстания против Центральной рады в 1918 г. К., 1923; Путь революции. Сборник І. К., 1923, та ін.

² «Летопись революции», 1925, № 4 (13), стор. 5.

³ «История СССР», 1960, № 4, стор. 146.

⁴ 1905 год. Революционное движение в Одессе и Одесчине. Сборник статей и воспоминаний. Одесса, 1925; 1905 год. Революционное движение в Одессе и Одесчине. Сборник материалов и воспоминаний. Книга вторая. Одесса, 1926; 1905 год на Николаевщине. Хроника, статьи и материалы. Николаев, 1925; 1905 г. на Конотопщине. Сборник материалов и воспоминаний. Конотоп, 1925;

території України так і не було тоді написано, хоч певний підготовчий крок у цьому напрямі був зроблений: в 1926 р. у Харкові створено досить докладний «Календар-хроніку» подій 1905 р. на Україні.

На нарадах істпартів УРСР правильно зазначалося, що епоха Жовтневої революції на Україні — одна з найскладніших проблем, яка далеко не з усіх питань забезпечена документальною базою. Істпарті, приступивши з середини 20-х років до найбільш інтенсивного вивчення історії підготовки та проведення Жовтневої революції на Україні, вже мали історичні праці, на які вони могли спертися. Насамперед це були праці діячів Жовтневої революції на Україні, написані по свіжих слідах подій і в основному видані в першій половині 20-х років. Вони спиралися як на документальні джерела, так і на власний мемуарний матеріал⁵. Ці праці, особливо ті, що належали перу М. О. Скрипника⁶, В. Я. Чубаря, В. П. Затонського, зробили значний внесок в ідейну боротьбу Комуністичної партії і радянської науки проти троцькістської концепції історії Жовтневої революції.

М. О. Скрипник — автор узагальнюючої праці про Великий Жовтень на Україні, в якій коротко розказано про боротьбу трудящих України за перемогу Радянської влади та викрито контрреволюційну політику українських буржуазних націоналістів. Одним з перших у радянській історіографії М. О. Скрипник дав

Материалы по истории революционных событий 1905 г. на территории, ныне входящей в Артемовский округ, 1925; 1905 год в Харькове. Сборник 1. Харьков, 1925; На баррикадах 1905 года в Александровске. Сборник 1. Запорожье, 1925; Красные вехи. Сборник воспоминаний и материалов. Первый выпуск. Елисаветград, 1925; Календарь-хроника событий 1905 года. 1905 год на Украине. Хроника и материалы. Харьков, 1926; 1905 рік у Києві та на Київщині. Збірник статей та спогадів. ДВУ, 1926; 1905 год на Полтавщине. Сборник. Полтава, 1926; В. Манилов. Киевский Совет рабочих депутатов в 1905 г. К., 1926; Його ж. Вооруженное восстание в частях Киевского гарнизона (ноябрь 1905 г.). К., 1926; Т. Харечко. 1905 год в Донбассе, 1926; С. Анисимов. Горловское дело. Очерк восстания на линии Екатеринбургской железной дороги в 1905 г. М., 1926; И. Николаенко. Революционное движение в Луганске. М., 1926, та ін.

⁵ Е. Бош. Национальное правительство и Советская власть на Украине. М., 1919; її ж. Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 до немецкой оккупации. М.—Л., 1925; її ж. Жовтневі дні на Правобережжі. Харків, 1925; І. Кулик. Огляд революції на Україні. Частина I — від березня 1917 року до квітня 1918. Держвидав, 1921; М. Майоров. Из истории революционной борьбы на Украине 1914—1919 гг. К., 1922 (1928 р. українською мовою вийшло друге видання цієї праці); М. Скрипник. Історія пролетарської революції на Україні. Коротенький начерк. Харків, 1923; В. Чубар. Ленін у Жовтневій революції. Харків, 1924; Д. Эрдэ. Годы бури и натиска. Книга первая — На Левобережьи в 1917 г. Харьков, 1923; В. Затонський. Вир. (З минулого). Харків, 1926.

⁶ У 1930 р. праці М. О. Скрипника, присвячені історії Жовтневої революції і громадянської війни на Україні, були видані окремим томом (М. О. Скрипник. Статті і промови, т. I — Питання пролетарської революції на Україні. Харків, 1930).

марксистський класовий аналіз історії та політики Центральної ради, намітив коло проблем, які вимагали першочергової розробки, і серед них — дослідження боротьби українського народу проти австро-німецьких окупантів у 1918 р., діяльності Рад на Україні, історії Румченероу, боротьби за революціонізацію солдатських мас на Південно-Західному фронті та ін.

На ознаменування десятиріччя Великої Жовтневої соціалістичної революції істпарти УРСР видали величезну кількість історичної літератури⁷. Видані праці вносили певний вклад і в розробку проблеми історії Великого Жовтня на Україні і разом з тим більшою чи меншою мірою служили справі боротьби радянської історіографії проти наклепницької концепції Жовтня, створеної Троцьким та його послідовниками. Щоправда, загальна оцінка Істпартом ЦК ВКП(б) місцевих істпартівських видань (особливо історико-мемуарних збірників) була досить критичною, але збірники Харківського та Київського істпартів, а також підготовлена істориками хроніка подій 1917 р. на Київщині були названі в числі кращих праць, які вийшли в світ у Радянському Союзі на честь десятиріччя Жовтневої революції⁸. Висока оцінка історико-хронікальної праці, виданої Київським істпартом, була тим більш значною, що багато істпартів зазнали невдачі в складанні такого роду праць, тому що їх автори опинились в полоні ворожих пролетаріату документальних матеріалів, через що зовсім не розкривалася або навіть перекручувалась справжня роль більшовицької партії у Жовтневій революції, неухильне зростання її впливу на хід подій⁹.

Таким чином, істпартівські видання, пов'язані з десятирічним ювілеєм Радянської влади (хоч серед них і не було праць, які б узагальнювали історичний матеріал на всій території України), заклали основи для дальшої поглибленої розробки широкої та багатогранної історичної теми «Великий Жовтень на Ук-

⁷ 1917 год в Харькове. Сборник статей и воспоминаний. Харьков, 1927; Октябрь на Одессине. 1917—1927. Сборник статей и воспоминаний к 10-летию Октября. Одесса, 1927; Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сборник воспоминаний и статей. Днепропетровск, 1927; Жовтень на Николаївщині. Нарис з історії класової боротьби 1917—1920 р. на Николаївщині. Николаїв, 1927; Из истории Октябрьской революции в Киве (Воспоминания участников). К., 1927; В. К. Щербак о в. Жовтнева революція й роки громадянської боротьби на Чернігівщині. Чернігів, 1927; І. Г. Ідлін. Боротьба за Жовтень на Прилуччині. Прилуки, 1927; В. О. Щепетильников. Революційне минуле Старобільщини. По матеріалах Окрістпарту. За ред. І. О. Нагорного та ін. Старобільськ, 1927; 1917 год на Киевщине. Хроника событий под ред. В. Манилова. К., 1928; Киевский Арсенал в пролетарской революции. К., 1928; Январский район в революционном движении. Очерки и воспоминания о работе партийной организации большевиков в революционном движении рабочих Январского района г. Киева. К., 1928; Ф. Ястребов і А. Іргізов. Два повстання київського пролетаріату (жовтень 1917 р.—січень 1918 р.), 1929; Борьба за Октябрь на Артемовщине. Сборник воспоминаний и статей. Харьков, 1929.

⁸ «Пролетарская революция», 1928, № 11—12 (82—83), стор. 355.

⁹ «Историк-марксист», 1927, т. V, стор. 281.

раїні». Проте ряд важливих питань, зокрема історія Рад, революційного руху українського селянства в період підготовки та проведення пролетарської революції та інші, продовжували залишатися недослідженими в українській радянській історіографії.

Значний внесок у наукову розробку історії Великої Жовтневої соціалістичної революції зробив журнал Істпарту ЦК КП(б)У «Літопис революції», зміст якого в другій половині 20-х років набрав більш глибокого, ніж раніше, дослідницького характеру (статті дедалі більше спиралися на історико-документальні джерела) у зв'язку із загальним зростанням теоретичного та професіонального рівня української радянської історіографії та її кадрів. В «Літопису революції» висвітлювались питання історії громадянської війни 1918—1920 рр., публікувались дослідницькі статті і цінні мемуарні матеріали. Зокрема, в журналі виступили з своїми спогадами про ряд важливих подій періоду громадянської війни на Україні активні її учасники В. Аверін, А. Бубнов, І. Локотш, О. Шліхтер та ін. Провідний загально-союзний істпартівський журнал «Пролетарская революция» в одному з своїх оглядів матеріалів «Літопису революції» цілком схвалив його мемуарні публікації, підкресливши навіть їх особливе значення у зв'язку із загибеллю багатьох архівних та друкованих матеріалів під час громадянської війни на Україні¹⁰.

Серед таких публікацій «Пролетарская революция» цілком правомірно виділила найдостовірніші, які спиралися на документальні дані, докладні до найдрібніших подробиць, з дуже глибоким змістом, що проникав у суть подій і явищ, про які розповідалося, надзвичайно широкі за висвітлюваними проблемами та періодом спогади В. Затонського і В. Антонова-Овсієнка, які «Літопис революції» друкував у 1929—1932 рр.¹¹.

Незважаючи на наявність деяких елементів суб'єктивізму та неповноту у трактуванні окремих аспектів висвітлюваних подій, спогади В. Затонського та В. Антонова-Овсієнка набрали значення цінних історичних джерел. Особливо це стосується праці Антонова-Овсієнка, в якій наводиться повністю або в уривках багато текстів військово-стратегічних та військово-тактичних документів (оперативні штабні зведення тощо), які розкривають різні події у військових діях періоду громадянської війни на Україні.

Факти, взяті із спогадів Антонова-Овсієнка, значною мірою лягли в основу першого узагальнюючого дослідження з історії громадянської війни на Україні, яке вийшло в світ 1928 р. (його

¹⁰ «Пролетарская революция», 1930, № 10, стор. 152—154.

¹¹ В. Затонський. Із спогадів про українську революцію.— «Літопис революції», 1929, № 4(37), 5-6(38-39); 1930, № 5(44); В. Антонов-Овсієнко. На Україну; В боротьбі за Радянську Україну; В боротьбі проти Директорії.— «Літопис революції», 1929, № 4(37), 5-6(38-39); 1930, № 1(40), 2(41), 3-4(42-43), 5(44); 1931, № 1-2(46-47), 3(48), 4(49); 1932, № 1-2.

автори — Р. Ейдеман і Н. Какурін)¹². У заключній частині його, яка висвітлює розгром Врангеля та махновщини* в 1920—1921 рр., Р. П. Ейдеман використав і свої особисті, видані раніше, спогади і матеріали інших праць з цієї проблеми¹³. Узагальнююча праця Р. Ейдемана і Н. Какуріна варта уваги й тому, що в ній вперше в радянській історичній літературі зроблена спроба наукової періодизації громадянської війни на Україні. Хоч окремі хронологічні етапи у даній праці були визначені правильно, в цілому запропонована періодизація виявилася невдалою, тому що в ній на перший план виступають сили, проти яких боровся український народ під час громадянської війни¹⁴. Та, зрештою, такий підхід до критеріїв періодизації, безперечно, відбив одну з характерних особливостей в дослідженні історії громадянської війни (як і в ряді інших важливих проблем недавнього минулого) в перший період становлення і розвитку радянської історичної науки, в тому числі і на Україні.

В той час радянські історики зосереджували свої зусилля на викритті контрреволюційної, антинародної сутності нещодавно розбитих в ході громадянської війни численних ворогів Радянської влади. Це завдання було тим більш актуальним, що в країні йшла запекла класова боротьба із залишками ворожих антирадянських сил, ідеологічним виразом яких в партії були троцькістські та право-капітулянтські опозиціонери, а за кордоном білогвардійські та буржуазно-націоналістичні контрреволюціонери, що у своїх творах виставляли себе патріотами і навіть ледве чи не виразниками інтересів народу. Важливим політичним завданням було також викриття імперіалістичних замірів зарубіжних капіталістичних держав, що проводили збройну інтервенцію проти Радянської України. Тому вже в ході громадянської війни та збройної боротьби проти антирадянської інтервенції робилися спроби створення викривальної історико-публіцистичної та історико-документальної літератури.

Авантюристичний напад на Радянську країну білопанської Польщі викликав появу двох історико-публіцистичних праць,

¹² Р. Эйдеман, Н. Какурин. Гражданская война на Украине. Харьков, 1928. (Ця праця, перекладена на українську мову за редакцією В. Я. Чубаря, вийшла в світ другим виданням у Харкові 1931 р.).

* Найбільш глибоке в українській історіографії 20-х років дослідження махновщини, яка серед контрреволюційних сил на Україні займала досить значне місце, провів В. В. Руднев. Його книга «Махновщина», видана Істпартом ЦК КП(б)У в 1928 р., переконливо викрила соціальну природу політичного бандитизму, очоленого авантюристом Махном, довівши на великому фактичному матеріалі, що махновщина була лише ширмою для куркульського руху, який спочатку йшов проти поміщиків, а потім спрямувався проти пролетарської влади.

¹³ Р. Эйдеман. Борьба с кулацким повстанчеством. Харьков, 1921; Я. Яковлев. Советская власть на Украине и махновщина. Харьков, 1920; Д. Лебедь. Итоги и уроки трех лет анархо-махновщины. Харьков, 1921, та ін.

¹⁴ И. Л. Шерман. Советская историография гражданской войны в СССР (1920—1931). Харьков, 1964, стор. 177—178.

надзвичайно оперативно підготовлених відомим ще з дожовтневих часів більшовицьким істориком М. П. Павловичем (Вельтманом)¹⁵.

Визначний діяч Комуністичної партії України О. Г. Шліхтер — автор передмови до «Чорної книги» (Катеринослав, 1925 р.), в якій вперше у радянській історіографії дано всебічну характеристику антантівської інтервенції на Україні в 1918—1919 рр., — писав, що ця книга — «траурний покров над могилою великих жертв України, які боролися за самостійність своєї державності, за визволення від вікового рабства багатомільйонних трудящих мас селянства та робітників». Документальний матеріал не тільки викрив чорні діяння чужоземних загарбників, а й розкрив ганебні сторінки прислужництва їм з боку українських буржуазних націоналістів Центральної ради, а потім — Директорії.

На великому документальному матеріалі, що вперше вводився до наукового обігу, ґрунтувався історичний нарис Б. Козельського, в якому простежувався весь зрадницький шлях петлюрівської буржуазно-націоналістичної контрреволюції¹⁶. Для популяризації історії громадянської війни Всеукраїнський республіканський істпарт вдавався і до прямої допомоги фахівців-істориків, що жили за межами УРСР. Так, зокрема, були створені невеликі науково-популярні праці з питань періоду французької інтервенції та денікінщини на Україні (праці були видані Істпартом ЦК КП(б)У)¹⁷. Автори їх Д. Кін і О. Гуковський були одночасно авторами великих монографій на ці самі теми¹⁸.

Таким чином, характерна для всієї радянської історіографії 20-х років перевага критично-викривального аспекту над позитивним в розробці більшості актуальних проблем недавнього минулого дуже чітко виявилась і в літературі з історії громадянської війни, яка вийшла в світ на Україні. Викриваючи ворогів пролетарської революції і надаючи цьому першорядного значення, українська радянська історіографія значно меншу увагу приділяла тоді спеціальним дослідженням героїчної боротьби трудящих України проти контрреволюції та інтервенції. В кращому разі — перемоги Радянської влади над своїми ворогами в гро-

¹⁵ Мих. Павлович. Украина как объект международной контрреволюции. М., 1920. (Тоді ж у Харкові ця праця була видана українською мовою); його ж. Война с польскими панями (Польско-шляхетская авантюра). Харьков, 1920.

¹⁶ Б. Козельський. Шлях зрадництва й авантюр (Петлюрівське повстання). ДВУ, 1927.

¹⁷ Д. Кін. Денікінщина на Україні. Харків, 1927; О. Гуковський. Французька інтервенція на Україні. Харків, 1929.

¹⁸ Д. Кін. Денікінщина. М.—Л., 1927; А. И. Гуковский. Французская интервенция на Юге Украины. 1918—1919 гг. М.—Л., 1928. Щоправда, перша праця Д. Кіна про денікінщину та боротьбу з нею вийшла в світ на Україні. Це була його стаття «Повстанческое движение против деникинщины на Украине» в № 4 «Летописи революции» за 1926 р.

мадянській війні знаходили відбиття в спеціальних воєнно-історичних працях, написаних у військово-оперативному плані¹⁹. Праці ж чисто історичні, які розкривали більшою або меншою мірою вклад народних мас у перемогу над ворогами, стали в основному з'являтися лише наприкінці 20-х років²⁰.

Як успіх української історіографії 20-х років слід відзначити перші її кроки в розробці історії радянського суспільства. З брошурами та статтями, що висвітлювали проблеми історії соціалістичного будівництва на Україні, виступили тоді керівники КП(б)У та Уряду республіки — В. П. Затонський, С. В. Косіор, Д. З. Мануїльський, Г. І. Петровський, М. О. Скрипник, М. В. Фрунзе, В. Я. Чубар, О. Г. Шліхтер та ін.²¹ Значним внеском в радянську історіографію була брошура О. Буценка²², яка вперше синтезувала матеріал про роботу десяти Всеукраїнських з'їздів Рад і розкрила їх роль у соціалістичному будівництві на Україні. Кілька праць з історії народної освіти в УРСР написано одним з її перших активних будівників Я. П. Ряппо²³.

Розвитку української історичної науки сприяло розширення в 20-х роках — першій половині 30-х років її джерельної бази. Почались публікації звітів, бюлетенів, стенограм, резолюцій сесій ВУЦВК та з'їздів Рад, а також документів, які характеризували діяльність Раднаркому УРСР. Вийшов у світ ряд статистичних документальних збірників про народне господарство та його окремі галузі, про народну освіту і культурне будівництво в УРСР.

Успіхам у публікації історико-документальних матеріалів сприяло налагодження роботи архівних установ України. Слідом

¹⁹ Разгром Врангеля. Харьков, 1920.

²⁰ М. Левкович. Жінщина в революції и гражданской войне на Украине. Харьков, 1928; М. Редін. Всеукраїнський страйк залізничників в 1918 р. Харків, 1929; А. Іргізов. Пролетаріат Києва в боротьбі за Жовтень. Харків, 1932; В боях за Радянську Україну. К., 1934.

²¹ В. Затонский. Национальное культурное строительство и борьба против национализма. Харьков, 1934; С. В. Косіор і Картвелішвілі (Лаврентій). Політичний і організаційний звіт ЦК на XI з'їзді КП(б)У. Харків, 1930; Д. З. Мануїльський. Итоги и задачи. Харьков, 1924; Г. И. Петровский. Пять лет Советской власти на Украине. Харьков, 1925; його ж. Незаможники й середняки в десятирічній боротьбі за соціалізм. Харків, 1927; його ж. Ради за період громадянської війни і за мирного будівництва. Харків, 1927; М. Скрипник. Основні завдання культурного будівництва за доби соціалістичної реконструкції країни. Харків, 1929; М. В. Фрунзе. Внутреннее и международное положение Украины. — «Коммунарка Украины», 1923, № 1; В. Я. Чубарь. Советская Украина. Доклад в Президиуме ЦИК СССР 5 декабря 1924 г. Харьков, 1925; А. Г. Шліхтер. Город и деревня в продовольственном вопросе. Харьков, 1920; його ж. Шляхи розвитку сільського господарства та колективізації. Харків, 1926.

²² О. Буценка. Десять Всеукраїнських з'їздів Рад. Харків, 1927; його ж. Советское строительство на Украине. Харьков, 1928.

²³ Я. П. Ряппо. Рабочее образование на Украине и его ближайшие перспективы. Харьков, 1925; його ж. Народна освіта на Україні за десять років революції. Харків, 1927; його ж. Что дала Октябрьская революция в области просвещения на Украине. Харьков, 1928.

за створенням у 1922 р. «Центрархіву» в РРФСР, у 1923 р. було організовано Центральне архівне управління на Україні, у відання якого перейшли найбільші архівосховища Харкова, Києва та інших міст. Щоб ширше інформувати наукові кола про архівні багатства України, було розпочато видання путівників по окремих архівах, а також вийшли у світ узагальнюючі археографічні праці²⁴. Архівні установи систематично описували та публікували документи. На початку 30-х років були видані довідник про фонди архівних документів Запорізької Січі і збірник документальних матеріалів з історії одного з найбільших селянських повстань кінця XVIII ст. на Україні — повстання у с. Турбаях.

Історико-документальні матеріали видавала також Всеукраїнська Академія наук (ВУАН), діяльність якої розпочалася з лютого 1919 р. Особливо плідно працювала Археографічна комісія ВУАН, яка підготувала і видала наприкінці 20-х — на початку 30-х років ряд важливих джерел з історії періоду феодалізму на Україні. Радянська влада з великою увагою поставилася до історіографічної спадщини минулого і до тих її представників, які після перемоги Великого Жовтня стали на шлях чесного співробітництва з народом, з Комуністичною партією. Першими українськими академіками з числа цих істориків були обрані Д. І. Багалій, М. Т. Біляшівський, В. С. Іконніков, О. І. Левицький, П. В. Харлампович. Ряд цінних історичних праць, в основному підготовлених ще в дожовтневий час, було видано вже за роки Радянської влади. Серед них — монографії таких відомих представників української буржуазної історіографії, як І. Каманін, Ф. Титов, В. Модзалевський²⁵. Плідно працювали молоді історики, фахова підготовка і дослідницька майстерність яких формувались в основному вже в радянський час, а також ті дослідники, які до Великої Жовтневої соціалістичної революції зробили лише перші кроки в розробці різноманітних проблем історії. Зокрема, О. І. Баранович вивчав соціально-економічну історію Волині, П. В. Клименко — історію міст та цехового ремісництва на Україні, М. Н. Петровський — історію розвитку історичних знань, О. О. Савич — історію культури, М. М. Ткаченко — історію селянства, І. Ю. Черкаський — історію судочинства та правових відносин. Дослідження цих істориків концентрувалися головним чином навколо проблематики історії України XVII—XVIII ст.²⁶ Цей же період в аспекті висвітлення української

²⁴ В. Романовський. Нарис архівознавства на Україні. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. Харків, 1927; Архівознавство. Елементарний підручник. Частина I. Харків, 1932.

²⁵ І. Каманін і О. Вітвицька. Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII ст. К., 1923; Хв. Тітов. Матеріали для історії книжної справи на Україні. К., 1924; його ж. Стара вища освіта в Київській Україні. К., 1924; В. Модзалевський. Гути на Україні. К., 1926.

²⁶ О. Баранович. Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст. К., 1930; його ж. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. К., 1930; П. Клименко. Цехи на Україні. Суспільно-

історіографії та суспільно-політичної думки знайшов відображення в працях відомого буржуазно-ліберального історика (в радянський час — академіка ВУАН) Д. І. Багалія²⁷, який спробував створити навіть синтетичну працю з історії України на основі марксистсько-ленінської методології, але (як свідчить перший єдиний опублікований том)²⁸ зазнав невдачі, бо не розібрався у відмінності історичного матеріалізму і вульгарного економічного матеріалізму і саме останній поклав в основу свого дослідження. Очолена Багалієм у Харкові Науково-дослідна кафедра (згодом Інститут) української культури протягом 1924—1930 рр. опублікувала десять томів наукових записок і збірників, в яких поряд з історією феодалізму до XVIII ст. знайшли висвітлення також і окремі важливі проблеми класової боротьби в XIX і на початку XX ст.

20-ті роки в українській історіографії поклали початок дослідженню історико-економічних процесів розкладу феодально-кріпосницької системи та розвитку капіталістичних відносин на Україні²⁹. Історія окремих місцевостей України досить плідно розроблялася на пов'язаних з Українською Академією наук науково-дослідницьких кафедрах та інших установах історичного профілю у Києві, Дніпропетровську, Одесі та інших містах УРСР. Спеціально створену при УАН Комісію районного дослідження Києва і Правобережної України очолив член-кореспондент УАН В. І. Щербина. Наслідки своїх досліджень він опублікував у 1926 р. окремим збірником³⁰. Академік УАН Д. І. Яворницький, відомий своїми працями з історії запорізького козацтва, виданими ще до Великої Жовтневої соціалістичної революції, за Радянської влади став керівником науково-дослідної кафедри українознавства у Дніпропетровську. Безперечно, цінним є виданий ним у 1929 р. археографічний збірник з історії заселення та соціально-економічного розвитку Півдня України у XVIII—на початку XIX ст.³¹ Там же, в Дніпропетровську, інтенсивно

правні елементи цехової організації, т. I, вип. I. К., 1929; М. Петровський. Нариси історії України XVII—початку XVIII століть (Досліди над Літописом Самовидця). Харків, 1930; його ж. З матеріалів до історії м. Ніжин. Ніжин, 1932; О. Савич. Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусії в XVI—XVII в. К., 1929; М. Ткаченко. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст., т. I, вип. I. К., 1931; І. Черкаський. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XV—XVIII ст. К., 1928.

²⁷ Д. І. Багалій. Нарис української історіографії, т. I, в. 1—2. К., 1923—1925; його ж. Мандрований філософ Г. Сковорода. К., 1926.

²⁸ Д. І. Багалій. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті, т. I. Харків, 1928.

²⁹ Є. Д. Сташевський. Сільськогосподарський ринок Правобережної України за передреформеної доби. К., 1929; К. Г. Воблій. Нариси з історії російсько-української цукро-бурякової промисловості, т. 1—2. К., 1928—1930.

³⁰ В. І. Щербина. Нові студії з історії Києва. К., 1926.

³¹ Д. І. Яворницький. До історії Степової України. Дніпропетровськ, 1929.

працював над дослідженням проблем ранньослов'янської колонізації Східної Європи В. О. Пархоменко³².

Українські історики-археологи, об'єднані в системі створеного у 1924 р. Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК), хоч і не вирішували тоді великих загальноісторичних проблем, але зробили багато для нагромадження важливого фактичного матеріалу з археології, використовуючи результати широко розгорнутих польових досліджень по вивченню всіх найдавніших етапів цивілізації на території України — від палеоліту до раннього середньовіччя. Були зроблені спроби узагальнити нагромаджений археологічний матеріал з окремих великих проблем³³. У працях К. Е. Гриневича та В. П. Бузескула³⁴ значна увага приділялася вивченню історії античних колоній північного Причорномор'я. В. П. Бузескул очолював у Харкові науково-дослідну кафедру історії європейської культури. Його найбільшою працею, яку опубліковано за роки Радянської влади, було історіографічне дослідження, що розкривало вклад учених Росії ХІХ—початку ХХ ст. у розробку проблем загальної історії³⁵. Л. М. Беркут, що працював у Харкові разом з В. П. Бузескулом, створив цінну працю з джерелознавства середніх віків³⁶. Історики-медієвісти, які працювали на Україні, приваблювали також проблеми історії революційних рухів на Заході³⁷.

Академік А. Ю. Кримський, науково-організаційний талант якого розгорнувся на всю широчінь у радянський період на посаді неодмінного секретаря Української Академії наук, очолив дослідну роботу в галузі сходознавства. Зокрема, в 20-ті роки Кримський опублікував дві монографії з історії Ірану та Туреччини³⁸. Сходознавці України об'єдналися у Всеукраїнську наукову асоціацію сходознавства (ВУНАС), що видавала протягом 1927—1931 рр. журнал «Східний світ», в якому публікувалися

³² В. А. Пархоменко. У истоков русской государственности (VIII—IX вв.). Л., 1924; його ж. Початок історично-державного життя на Україні. К., 1925; його ж. Питання про слов'янську колонізацію Лівобережжя в домонгольську добу.— Записки Дніпропетровського ІНО, т. I. Дніпропетровськ, 1927.

³³ В. Данилевич. Археологічна минувшина Київщини. К., 1925; Трипільська культура на Україні, вип. I. К., 1926; К. Э. Гриневич. Опыт методологии археологической науки. Севастополь, 1926.

³⁴ К. Э. Гриневич. Херсонес. Краткий очерк. Симферополь, 1924; його ж. Что такое Херсонес? Севастополь, 1926; В. Бузескул. Студіювання стародавностей Північного Чорноморського надбережжя і їхня вага з погляду грецької та світової історії.— Записки Історично-філологічного відділу, № 51. К., 1927.

³⁵ В. П. Бузескул. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX в., ч. I—II. Л., 1929—1931.

³⁶ Л. Н. Беркут. Этюды з джерелознавства середньої історії. Період утворення й консолідації національних держав на романо-германському Заході. К., 1928.

³⁷ Н. М. Пакуль. Нидерландская революция. Харьков, 1929; А. Я. Киктев. Програма селянської війни в Німеччині. Харків, 1930.

³⁸ А. Ю. Кримський. Історія Персії та її письменства. К., 1923; його ж. Історія Туреччини, т. I—II. К., 1924—1927.

праці з історії, лінгвістики, літературознавства, етнографії радянського і зарубіжного Сходу.

Основні галузі історичної науки в Українській Академії наук розроблялися співробітниками історичного підвідділу Першого (історично-філологічного) відділу. За своїм першим статутом УАН мала розробляти історію всесвітню, слов'янську, литовську, українську, історичну географію та етнографію, але на перше місце були поставлені дослідження в галузі історії українського народу³⁹. Згідно з визначеними напрямками розвитку історичної науки протягом 1919—1920 рр. була вироблена перша структура відповідних наукових і науково-допоміжних установ академії. Наявність великої кількості дрібних самостійних структурних одиниць в складі кількох, а то й одного-двох штатних працівників не давала змоги здійснювати належний державний контроль за дослідницькою роботою.

На час затвердження 14 червня 1921 р. урядом УРСР «Положення про Всеукраїнську Академію наук»⁴⁰ з 17 нещодавно створених у складі Історично-філологічного відділу УАН комісій до історичного профілю (в цілому або частково) належали: Постійна комісія для складання історично-географічного словника України, Археологічна комісія, Комісія для складання археологічної карти України, Комісія для дослідження київського Софіївського собору, Комісія для дослідів над громадськими течіями на Україні, Секція історії освіти на Україні при Науково-педагогічній комісії та ін.⁴¹ Дослідницька робота в галузі соціально-економічної історії України провадилась також у Третьюму (соціально-економічному) відділі в комісіях для дослідження: 1) звичаєвого права України і 2) західно-руського і українського права⁴².

Історичними дослідженнями у 20-ті роки займалися також такі загальноакадемічні установи, як Комісія для складання Бібліографічного словника діячів України, сформований ще до Жовтневої революції Центральний архів давніх актів, Археологічна комісія, утворена на базі дореволюційних установ — Київської комісії для розбору давніх актів і відповідної комісії Українського наукового товариства. В 1921 р. з відання Київського університету перейшло до Історично-філологічного відділу УАН як самостійна науково-організаційна одиниця Історичне товариство Нестора-літописця (засноване 1872 р.), а Українське науко-

³⁹ Перше півріччя існування Української Академії наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 року. К., 1919, стор. 3; Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. К., 1919, стор. II.

⁴⁰ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины, № 11, 8—21 июня 1921 г., стор. 356—358.

⁴¹ Всеукраїнська Академія наук. Звідомлення за 1921 рік. К., 1923, стор. 20—26.

⁴² Там же, стор. 49—52; Звідомлення про діяльність Української Академії наук у Києві до 1 січня 1920 року [Б.м. і р.], стор. LXI—LXV.

ве товариство (засноване 1908 р.) офіційно припинило своє існування і розчинилося в УАН, де стали працювати його діячі⁴³. На базі відповідної секції Українського наукового товариства створено Історичну секцію УАН як науково-громадську організацію, яка об'єднувала співробітників академії з фахівцями та аматорами історичних знань з інших установ УРСР і навіть Західної України, що перебувала тоді під владою панської Польщі⁴⁴.

Історична секція мала досить складну структуру, об'єднуючи на кінець 20-х років цілий ряд комісій: культурно-історичну, історичної пісенності, старої історії України, районного дослідження Києва і Правобережної України, Лівобережної України, Південної України, Західної України, археографічну, української історіографії, нової історії України⁴⁵. До історичної секції входила також Науково-дослідна кафедра історії України, що складалася з двох відділів: 1) історії України з секціями (методології і соціологічного обґрунтування історії, історії соціальної і політичної, історії матеріальної і інтелектуальної культури) та 2) примітивної культури і народної творчості⁴⁶.

Друкований доробок УАН 20-х років відбивав досить інтенсивну дослідницьку роботу академічних установ історичного профілю. Більшість історичних праць друкувалася в періодичних виданнях, таких як: «Збірник Історично-філологічного відділу», в якому друкувалися монографії, тематичні збірки статей або історико-документальних матеріалів (з 1923 до 1931 р. надруковано понад 100 книг); «Записки Історично-філологічного відділу» (з 1919 до 1931 р.— 26 книг); періодичний орган історичної секції — журнал «Україна» (1924—1932 рр.); «Записки соціально-економічного відділу» (з 1923 до 1927 р.— чотири книги).

Комісія для складання історично-географічного словника України протягом 1927—1931 рр. опублікувала чотири томи «Історично-географічного збірника», де було вміщено дослідницькі статті з історії території України від перших століть н. е. до XIX ст. Ряд комісій порайонного дослідження історії України в результаті своєї роботи опублікували окремі тематичні збірники⁴⁷.

⁴³ Всеукраїнська Академія наук. Звідомлення за 1921 рік, стор. 17; «Наука на Україні», 1922, № 2, стор. 133—135.

⁴⁴ Записки Історично-філологічного відділу, кн. XI. К., 1927, стор. V; «Вісті Всеукраїнської Академії наук», 1929, № 9-10, стор. 4.

⁴⁵ Записки Історично-філологічного відділу, кн. XXIV. К., 1929, стор. V—XXIX.

⁴⁶ Студії з історії України науково-дослідної кафедри історії України в Києві, т. I. К., 1926, стор. III—IV.

⁴⁷ Київ та його околиця в історії і пам'ятках. К., 1926; Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. Збірник I. К., 1930; Чернігів та Північне Лівобережжя. К., 1928; Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. К., 1928; Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною. Харків — Київ, 1931. Готувався до видання також збірник «Полуднева Україна».

Комісія нової історії України з 1927 до 1930 р. опублікувала під спільною назвою «За сто літ» шість книг «Матеріалів з громадського й літературного життя України XIX і початку XX ст.». Комісія української історіографії видала одностомник «Науково-публіцистичних і полемічних писань» М. І. Костомарова (К., 1928), документальні матеріали про О. М. Лазаревського, з яких було сформовано другий том «Українського археографічного збірника» (К., 1927) та інші праці.

Відділ примітивної культури і народної творчості, який займався головним чином історико-етнографічними та фольклористичними (в історичному аспекті) і археологічними дослідженнями, разом з культурно-історичною комісією опублікував дві книги тематичного збірника «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» (К., 1926—1928). Суто ж етнографічні праці здебільшого були надруковані в «Етнографічному віснику» (кн. 1—7. К., 1925—1928). Історико-правові дослідження, що хронологічно охоплювали період від Київської Русі до XIX ст., становили зміст «Праць», які видавала Комісія для вивчення історії західно-руського і українського права при Соціально-економічному відділі (протягом 1925—1929 рр. вийшло у світ шість випусків). Два томи «Збірника заходознавства» вийшли в 1929—1930 рр. Комісія заходо- і американознавства. За редакцією академіка В. М. Перетца у Ленінграді Товариство дослідників української історії, письменства та мови УАН видавало свій «Науковий збірник» (вип. I—III. К., 1928—1931 рр.), серед статей якого були й історичні, присвячені різним проблемам історії від часів Київської Русі і до початку XX ст.

Далеко не все у друкованому доробку істориків — співробітників Української Академії наук — було ідейно витриманим з точки зору марксистсько-ленінської методології. Більше того, в 20-ті роки, коли ще відбувався процес становлення радянської історичної науки і почалася гостра боротьба пролетарської і буржуазної ідеологій на всіх ділянках суспільно-політичного життя, траплялося, що в світ виходили праці, написані з ідейно ворожих робітничому класу та його інтернаціоналістському світогляді позицій. Особливо це стосується праць М. С. Грушевського, фактичний матеріал яких, почерпнутий з найрізноманітніших архівних фондів, знецінювався авторськими інтерпретаціями і положеннями, в основі яких лежали буржуазно-націоналістичні теорії і концепції «виключності» і «безбуржуазності» українського народу в його історичному минулому та «єдиного потоку» в суспільно-політичному і культурному розвитку. Буржуазно-націоналістичне спрямування мали праці з соціально-економічної історії України XVII—XIX ст., автором яких був М. Є. Слабченко.

Істотною хибою в діяльності УАН перших етапів її розвитку була концентрація історичних досліджень лише у вивченні проблем порівняно давнього минулого — періоду до початку XIX ст.

Питання історії України періоду капіталізму та імперіалізму не вивчалися. І, нарешті, зовсім ігнорувалась історія радянського суспільства. Комуністична партія звернула увагу на ті тенденції, які не відповідали завданням ідеологічного виховання мас у період соціалістичного будівництва. У постанові Політбюро ЦК КП(б)У від 25 серпня 1926 р. «Про стан преси на Україні» були засуджені ті історики, які «висвітлюють минулі сторінки історії України, уникаючи певного трактування останніх років революційної боротьби та останніх десятиліть на Україні»⁴⁸.

Комуністична партія, розвиваючи марксистсько-ленінську історичну науку, здійснила ряд заходів щодо актуалізації історичних досліджень в самій УАН і подолання в ній буржуазно-націоналістичних концепцій. Під час реорганізації 1925 р. науково-дослідної кафедри історії України при УАН керівне республіканське управління «Укрнаука», виконуючи рішення Комуністичної партії, пропонувало головну увагу в дослідницькій роботі приділяти вивченню останніх десятиліть «епохи капіталізму та імперіалізму»⁴⁹. У 1926 р. при ВУАН для здійснення марксистсько-ленінського впливу на всю дослідницьку роботу академії і виховання ідейно загартованих молодих радянських вчених була відкрита науково-дослідна кафедра марксизму-ленізму, у складі якої значилась також спеціальна секція історії України⁵⁰. Однак протидіяти належним чином впливам буржуазної ідеології, поширюваної рядом істориків — співробітників ВУАН, секції історії України загальноакадемічної кафедри марксизму-ленізму не змогла, оскільки потрапила під керівництво такого вульгаризатора марксизму, як О. Гермайзе. Він разом з М. Равич-Черкаським активно популяризував так звану теорію двокорінності, намагаючись утвердити в радянській історіографії антиісторичне положення, згідно з яким виходило, нібито Комуністична партія України виникла на двох рівноцінних «коренях» — комітетах РСДРП на Україні та організаціях дрібнобуржуазної націоналістичної партії УСДРП.

Дрібнобуржуазна історіографія на Україні в 20-х роках проявляла себе у вигляді меншовицьких концепцій історії Комуністичної партії та робітничого руху. З явно меншовицьких позицій написана праця М. Балабанова про історію робітничого руху на Україні. У книзі А. Пажитнова на цю ж тему⁵¹⁻⁵² історія пролетаріату викладалася у відриві від діяльності соціал-демократичних організацій, внаслідок чого залишалася нерозкритою

⁴⁸ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917—1959 рр. Збірник документів, т. I (1917 — червень 1941 рр.). К., 1959, стор. 327.

⁴⁹ Студії з історії України науково-дослідної кафедри історії України в Києві, т. I, К., 1926, стор. IV.

⁵⁰ Студії з історії України науково-дослідної кафедри історії України в Києві, т. II, К., 1929, стор. XIX.

⁵¹⁻⁵² А. Пажитнов. Очерки по истории рабочего класса на Украине. Харьков, 1927.

величезна роль Комуністичної партії в революційному вихованні робітничого класу.

Навіть кращі з написаних у цей час праць з історії Комуністичної партії України, авторами яких були М. М. Попов та М. С. Волін⁵³, не уникли негативного впливу дрібнобуржуазних концепцій, внаслідок чого в цих працях також перебільшувався вплив меншовизму на Україні в період до 1912 р., недооцінювалося значення місцевих національних кадрів робітників у революційному русі, неправильно тлумачився національно-визвольний рух⁵⁴. Заслугою ж цих авторів є об'єктивне, з класово-партійних позицій, висвітлення періоду Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни: на основі справді наукового аналізу розстановки класових сил на Україні вони ґрунтовно розкрили керівну роль Комуністичної партії в боротьбі українського народу за владу Рад, проти внутрішньої та іноземної контрреволюції.

Тягар вульгарного соціологізму і неподоланих буржуазно-націоналістичних концепцій мала вироблена в 20-ті роки під час становлення української радянської історичної науки загальна схема історії України. Властиві цій схемі переоцінка національного руху в революційній боротьбі, ідеалізація дрібнобуржуазних націоналістичних партій, спроби відшукування специфічних шляхів розвитку і поширення марксистських ідей на Україні, недооцінка авангардної ролі пролетаріату та діяльності більшовицьких організацій, підміна класового аналізу національним у характеристиці суспільно-політичних і культурно-історичних процесів найбільш виразно відбилися на працях М. І. Яворського. Не дивно, що, коли в кінці 20-х і на початку 30-х років в СРСР загострилась класова боротьба в зв'язку з ліквідацією куркульства як класу та викриттям в партії правих опортуністів як захисників куркульства, а також у зв'язку з проголошенням тоді КП(б)У курсу на «радянізацію» ВУАН⁵⁵ та розгорнутим за постановою Всеукраїнської наради в справах науки (вересень 1929 р.) ідеологічним наступом проти проявів буржуазного світогляду в суспільних науках⁵⁶, були піддані різкій критиці в ході широких наукових обговорень і на сторінках періодичної преси праці як М. І. Яворського, так і М. С. Грушевського, М. Ю. Слабченка та їх послідовників.

Буржуазно-націоналістичні тенденції в історичних дослідженнях на Україні були відзначені і на першій Всесоюзній конференції істориків-марксистів (грудень 1928 р.— січень 1929 р.).

⁵³ Н. Н. Попов. Нариси історії Комуністичної партії більшовиків України. Харків, 1928; М. Волін. Історія КП(б)У в стислому нарисі. Харків, 1930.

⁵⁴ І. Назаренко. До питання про наукову розробку історії Комуністичної партії України.— «Комуніст України», 1957, № 5, стор. 29.

⁵⁵ «Вісті Всеукраїнської Академії наук», 1931, № 1—3, стор. 5—8.

⁵⁶ Культурне будівництво в Українській РСР..., стор. 470—481.

Звертаючись до українських делегатів і вказуючи на небезпеку рецидивів націоналізму, М. М. Покровський закликав до зміцнення ділових зв'язків між істориками братніх республік для створення єдиного фронту марксистської радянської історичної науки. Важливість таких зв'язків була, зокрема, переконливо розкрита у доповіді директора Укрцентрархіву М. А. Рубача, який показав, що завдяки братній допомозі РРФСР на Україну були повернуті вивезені царським урядом і розкидані внаслідок громадянської війни цінні архівні фонди. Це значно розширило дослідницькі можливості українських радянських істориків⁵⁷. Сама Всесоюзна конференція істориків-марксистів стала важливим етапом у зміцненні зв'язків між істориками всіх братніх радянських республік, в тому числі між істориками УРСР і РРФСР. Українські радянські історики взяли активну участь у цій важливій представницькій нараді істориків всього Радянського Союзу.

Наукові дискусії, які розгорнулися в кінці 20-х — на початку 30-х років (активну участь у них взяли молоді кадри істориків — вихованці Інституту червоної професури та інших радянських установ), викрили класово ворожу суть дрібнобуржуазних концепцій, що проникли в українську радянську історіографію.

Однак, оскільки пов'язаний із загостренням класової боротьби в кінці 20-х — на початку 30-х років наступ проти буржуазних теорій, концепцій і положень в історичній та інших суспільних науках відбувався уже в умовах культу особи, в цій ідеологічній боротьбі проявилися і тіньові сторони⁵⁸. Негативний вплив культу особи на радянську історіографію, в тому числі і на українську, був значною мірою послаблений важливими заходами Комуністичної партії, спрямованими на підвищення авторитету радянської історичної науки.

У 1934—1936 рр. Комуністична партія і Радянський уряд прийняли ряд постанов про введення в обов'язковий курс початкової і середньої школи викладання історії як спеціального предмета, про відкриття історичних факультетів у державних університетах, про розробку навчальних програм і створення марксистсько-ленінських підручників з історії для шкіл і вузів. Ці постанови відіграли вирішальну роль у зміцненні зв'язку історичної науки з середньою та вищою школою, з практикою соціалістичного будівництва в цілому. Вони ознаменували початок нового етапу, нового періоду у розвитку радянської історичної науки, коли вона висунулась на передній край у справі комуністичного виховання трудящих, насамперед молоді.

Партія підкреслювала особливу важливість наукової розроб-

⁵⁷ «Историк-марксист», 1929, т. XI, стор. 229, 241—242.

⁵⁸ Докладніше про це див.: Б. Пономарев. Историческую науку и образование — на уровень задач коммунистического строительства. — «Коммунист», 1963, № 1, стор. 10—35.

ки історії народів СРСР для виховання радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів. У 1936 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову про відкриття в системі Академії наук УРСР Інституту історії України на базі відповідного інституту ВУАМЛІН. Нарешті, було покінчено із громіздкою та заплутаною структурою дослідних установ академії. Вся наукова робота, яка велася в галузі історії співробітниками академії, сконцентрувалася в одній установі — Інституті історії України, що складався з двох секторів (історії України періоду феодалізму та історії України періоду капіталізму), а також групи історії України радянського періоду. Після возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР в 1939 р. окремий відділ інституту було відкрито і у Львові⁵⁹. На початок 1941 р. в Інституті працювало 28 співробітників⁶⁰.

Інститут історії України АН УРСР став у республіці центральною науково-дослідною установою, що розробляла проблеми історичної науки. Насамперед, інститут зайнявся підготовкою курсу історії України. Певним кроком на шляху до його створення була серія «Нариси з історії України», яка почала видаватися з 1937 р. Передбачалося дати читачеві ряд книг з окремих періодів і проблем, які б у сумі охопили всю історію України до Великої Жовтневої соціалістичної революції. На жаль, війна перервала це цінне починання, хоч кілька випусків вказаної серії все ж було видано⁶¹.

Серед досягнень української радянської історичної науки передвоєнного періоду слід відзначити видання двох випусків «Хронології історії України»⁶². В них факти історії українського народу хронологічно доведені до 1917 р. і показані в органічному зв'язку з основними подіями історії СРСР та всесвітньої історії. Війна перервала працю над третім випуском, який мав охопити хронологію історії України радянського періоду.

Ще 1932 р. Президія ВУЦВК у постанові про роботу Української Академії наук поставила перед нею завдання звернути увагу на розробку проблем історії України радянського періоду, зокрема історії Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні⁶³. З цією метою в Інституті історії України АН УРСР була створена група історії України радянського періоду. Незначна кількість співробітників, їх недостатній фаховий досвід

⁵⁹ «Вісті Академії наук УРСР», 1940, № 9, стор. 20—21.

⁶⁰ Академія наук УРСР в 1941 році. К., 1941, стор. 109—111.

⁶¹ К. Гуслистий, Ф. Ястребов. Київська Русь та феодальні князівства. К., 1937; К. Гуслистий. Україна під литовським пануванням і загарбання її Польщею. К., 1939; його ж. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI — першій половині XVII ст. К., 1940; Ф. Ястребов. Україна в першій половині XIX ст. К., 1939. Остання з книг цієї серії видана вже в період Великої Вітчизняної війни: Ф. Лось. Україна в роки століпінської реакції. М., 1944.

⁶² Хронологія історії України, вип. I (упорядник М. Н. Петровський). К., 1938; вип. II (упорядник І. М. Премислер). К., 1940.

⁶³ Культурне будівництво в Українській РСР., стор. 581.

не дали змоги широко розгорнути науково-дослідну роботу, але вони внесли свій безпосередній вклад у написання першої узагальнюючої науково-популярної праці з історії комсомолу України⁶⁴. З небагатьох виданих напередодні війни монографічних праць, присвячених проблемам радянського періоду, виділяється книга В. В. Руднева⁶⁵. Більшість наукових співробітників Інституту історії України все ще займалися проблемами феодального та капіталістичного періодів. Із значних монографічних досліджень цієї проблематики слід відзначити працю члена-кореспондента АН УРСР С. В. Юшкова⁶⁶.

1940 р. вийшла у світ узагальнююча праця з історії України, підготовлена колективом співробітників Інституту історії України АН УРСР⁶⁷. Хоч у цій праці були істотні недоліки (відсутній єдиний науковий принцип періодизації, недостатньо висвітлені такі важливі проблеми, як поширення марксизму і виникнення більшовицьких організацій на Україні, формування робітничого класу, дружба українського і російського народів протягом всієї їх історії), вона відіграла певну роль у розвитку української радянської історіографії як перший опублікований курс історії України, зміст якого охоплював період від найдавніших часів первісно-общинного ладу до переддня Великої Вітчизняної війни. Авторський колектив в основному був представлений тоді молодими радянськими істориками, які сформувалися вже за роки Радянської влади: С. М. Бідоусовим, К. Г. Гуслигим, Ф. Є. Лосем, М. І. Супрунечком, Ф. О. Ястребовим.

Дослідницька робота в галузі історії розгорнулася в університетах та педагогічних інститутах Києва, Харкова, Одеси, Дніпропетровська та інших міст України. В них плідно працювали над дослідженням проблем історії України І. Д. Бойко, А. І. Бортников, С. М. Королівський, П. А. Лавров, М. І. Марченко, А. Г. Слюсарський; історії СРСР — А. О. Введенський, О. В. Фадеев, С. О. Семенов-Зусер; загальної історії середніх віків та новітнього часу — І. І. Белякевич, Л. М. Беркут, К. П. Добролюбський⁶⁸, О. Я. Кікєв, І. Д. Мельников, М. М. Пакуль, А. Д. Скаба. Результати дослідницької роботи вузівських істориків здебільшого друкувалися у «Трудах» та «Наукових за-

⁶⁴ Двадцять років Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. К., 1939.

⁶⁵ В. В. Руднев. Крах білопольської окупації на Україні в 1920 р. К., 1941.

⁶⁶ С. В. Юшков. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. К., 1939.

⁶⁷ Історія України. Короткий курс. К., 1940.

⁶⁸ Професор Одеського державного університету імені І. І. Мечникова К. П. Добролюбський ще в 1930 р. опублікував монографію «Экономическая политика термидоранской реакции» (М.—Л.). Наслідки дальших багаторічних досліджень історії Франції кінця XVIII ст. узагальнені в наступній його монографії, яка вийшла вже після Великої Вітчизняної війни: «Термидор. Очерки по истории классової борьбы во Франции 1794—1795 гг.». Одесса, 1949.

писках» університетів і педінститутів. Центром дослідницької роботи в галузі історії на возз'єднаних у 1939 р. з Радянською Україною західноукраїнських землях став Львів, де було відкрито відділ Інституту історії АН УРСР, а також почав функціонувати Львівський державний університет ім. І. Франка. 1940 р. вийшли в світ «Записки історичного та філологічного факультетів» цього університету, які містили ряд цінних досліджень з історії України за період від середини XVII до початку XX ст.

Про наукову зрілість української радянської історичної науки напередодні Великої Вітчизняної війни свідчила широка участь радянських істориків у святкуванні великих ювілейних дат у житті українського народу. Так, лише 1939 р. радянські історики разом з усією громадськістю відзначали на Україні значні історичні дати: 125-річчя з дня народження великого сина українського народу революціонера-демократа Т. Г. Шевченка, 230-річчя Полтавської битви, возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР, яке відбулося восени 1939 р. З цього приводу на Україні були проведені наукові сесії, в яких поряд з українськими істориками взяли участь вчені Москви, Ленінграда, Мінська та інших міст. Це сприяло налагодженню та зміцненню безпосередніх зв'язків істориків Радянської України з істориками, які працювали в інших братніх республіках Союзу РСР, допомагало кріпити нерушиму дружбу народів Радянського Союзу. Матеріали проведених сесій публікувалися⁶⁹ окремими виданнями. У ювілейному збірнику АН УРСР, присвяченому пам'яті Т. Г. Шевченка⁷⁰, були вміщені праці істориків, які висвітлювали важливі, але мало досліджені проблеми: участь Шевченка в революційному русі 30—40-х років XIX ст., відображення в його творчості історії народних повстань проти шляхетської Польщі, святкування шевченківських ювілеїв у роки царського лихоліття.

Дружні зв'язки та співробітництво українських радянських істориків з істориками інших братніх республік СРСР загартувалися та зміцніли в роки Великої Вітчизняної війни. Незважаючи на тимчасову окупацію території УРСР німецько-фашистськими загарбниками, історична наука продовжувала жити і розвиватися. Не припинилася і дослідницька робота в галузі історії України. За допомогою і участю видатних радянських істориків Б. Д. Грекова, С. В. Юшкова, В. І. Пічети та інших евакуйованих в глибокий тил Інститут історії АН УРСР почав у 1943 р. систематичний випуск «Наукових записок» (виходили до 1960 р.). Історики Академії наук УРСР, перебуваючи у братній Башкирії, брали активну участь у підготовці педагогічних кадрів, вклю-

⁶⁹ Полтавська битва. Труды наукової сесії Інституту історії України, присвяченої 230-річчю Полтавської битви. К., 1940; Західна Україна. Збірник. К., 1940.

⁷⁰ Пам'яті Т. Г. Шевченка. Збірник до 125-річчя з дня народження. 1814—1939 (редколегія: С. М. Білоусов, О. І. Білецький, І. І. Стебун). К., 1939.

чалися в дослідницьку роботу башкирських істориків. Разом з казахськими істориками розробляли найважливіші проблеми історії Казахстану професори та викладачі Об'єднаного Українського державного університету, який розташувався тоді у Қзил-Орді⁷¹.

В братніх республіках СРСР у розпорядження українських вчених були надані приміщення, бібліотечні та архівні фонди. У 1943—1944 рр., коли до визволених районів УРСР повернулися з евакуації науково-дослідні установи та вузи, велику допомогу в налагодженні їх роботи в галузі вивчення проблем історії надали їм відомі історики Радянського Союзу Б. Д. Греков, Г. М. Папкратова, В. І. Пічета, Є. В. Тарле, М. В. Нечкіна, Є. А. Єрусалимський та інші, які за рішенням Президії АН СРСР спеціально виїжджали на Україну. Неодноразово проводилися спільні наукові сесії інститутів історії АН СРСР та АН УРСР. Українські історики розгорнули роботу щодо популяризації героїчних сторінок історії нашої Батьківщини, військової доблесті українського народу, який пліч-о-пліч з великим російським народом та іншими народами нашої країни завжди мужньо відстоював свободу та незалежність своєї Батьківщини від зазіхань іноземних завойовників⁷².

Патріотична праця українських істориків, і зокрема їх широка участь у популяризації героїчних історичних традицій українського і російського народів в обороні своєї Батьківщини від іноземних загарбників, була відзначена Радянським урядом. Серед нагороджених у 1944 р. орденами і медалями у зв'язку з 25-річчям АН УРСР були співробітники Інституту історії України М. Н. Петровський, М. І. Супруненко, К. Г. Гуслистий.

У лютому 1945 р. відбулися чергові вибори до Академії наук УРСР, на яких академіком АН УРСР було обрано визначного

⁷¹ М. В. Коваль. Українська радянська історична наука — фронту і тилу в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945).— У кн.: 3 історії соціалістичного і комуністичного будівництва на Україні (1934—1961). К., 1963, стор. 67—69, 81—82.

⁷² Боротьба українського народу проти німецьких загарбників. Збірник статей. Уфа, 1942; М. Супруненко. З досвіду північної боротьби радянських партизан проти німецьких окупантів.— Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР, кн. I. Уфа, 1943; його ж. Щорс.— «Українська література», 1943, № 3—4; його ж. Микола Щорс. Київ—Харків, 1945; Ф. Лось. Іван Гонта.— «Українська література», 1943, № 12; М. Рубач. Розгром німецьких армій у великій битві за Москву.— «Українська література», 1942, № 3—4; його ж. Велика Сталінградська битва.— «Українська література», 1944, № 2; К. Гуслистий. Данило Галицький. Саратов, 1942; його ж. Петро Конашевич-Сагайдачний. Саратов, 1942; М. Петровський. Іван Богун. Саратов, 1942; його ж. Максим Кривоніс. К., 1944; його ж. Богдан Хмельницький. М., 1944; Г. Гербільський. Українські козачі полки і українське ополчення у Вітчизняній війні 1812 р. М., 1943; В. Дядиченко. Боротьба українського народу проти шведських окупантів.— «Українська література», 1941, № 1—2; його ж. Семен Палій. Саратов, 1942; М. Ткаченко. Іван Сірко.— «Українська література», 1943, № 1—2; Ф. Шерстюк. Олександр Пархоменко. Київ—Харків, 1943.

державного і партійного діяча доктора історичних наук Д. З. Мануїльського, а членом-кореспондентом АН УРСР — директора Інституту історії АН УРСР доктора історичних наук М. Н. Петровського. У великому творчому доробку Д. З. Мануїльського з різних проблем марксизму-ленінізму, всесвітньої та вітчизняної історії чільне місце посідають праці з історії України радянського періоду. В них висвітлюється розквіт економіки і культури українського народу за роки Радянської влади, роль Української РСР у міжнародних відносинах, викривається підступність українських буржуазних націоналістів. Основна дослідницька проблематика М. Н. Петровського пов'язана з історією визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. та возз'єднанням України з Росією, а також з українською історіографією XVII—XVIII ст. Цим проблемам присвячено понад 100 його праць⁷³.

За роки війни історики — співробітники АН УРСР — зуміли також навіть в умовах евакуації випустити в світ дві великі узагальнюючі праці з історії України⁷⁴. Одна з них становила перший том чотиритомної «Історії України», який охоплював хронологічно історичні події від найдавніших часів до 1654 р. і підготовку якого було розпочато ще напередодні війни. Друга — одностомний популярний «Нарис історії України», підготовлений у воєнний час. Оскільки в цих виданнях були припущені істотні помилки методологічного характеру, завдання створення узагальнюючої марксистсько-ленінської праці з історії України продовжувало залишатись актуальним і після переможного завершення війни. На це і спрямувала українських радянських істориків ухвалена 29 серпня 1947 р. постанова ЦК КП(б)У, яка вказала на недоліки в роботі Інституту історії України АН УРСР і на необхідність першочергової розробки таких проблем, як взаємозв'язки історичного розвитку українського та інших народів СРСР, історія робітничого класу України, роль Великої Жовтневої соціалістичної революції в справі соціального і національного визволення трудящих.

У 1950 р. Інститут було реорганізовано. Інститут історії України АН УРСР став називатися Інститутом історії АН УРСР. Вся проблематика досліджень була розподілена за відділами: 1) історії феодалізму, 2) історії капіталізму, 3) історії радянського суспільства, 4) воєнно-історичним, 5) країн народної демократії, 6) загальної історії і міжнародних відносин, 7) історіографії, 8) археографії.

Однак, незважаючи на розширення дослідницької проблематики, протягом кількох післявоєнних років основу його діяльності становила робота над підготовкою праці з історії України, яка широко обговорювалася істориками всієї республіки. Цінні наукові консультації авторський колектив двотомної «Історії Укра-

⁷³ Історія Академії наук Української РСР, кн. II. К., 1967, стор. 602.

⁷⁴ Історія України, т. I. Уфа, 1943; Нарис історії України. Уфа, 1943.

їнської РСР» систематично одержував з боку провідних істориків Москви, Ленінграда та інших наукових центрів. Праці Б. Д. Грекова, Г. М. Панкратової, В. І. Пічети, М. М. Тихомирова, П. І. Лященка, І. І. Мінца, М. В. Нечкіної, А. Л. Сидорова та інших допомагали в дослідницькій роботі українських істориків. Плідний вплив на розвиток української радянської історичної науки мало монографічне вивчення окремих важливих проблем історії УРСР, яке проводилося в Москві О. І. Барановичем, А. І. Козаченком, С. Ф. Найдою, Л. М. Івановим, І. Б. Берхіним, Ю. Н. Городецьким, у Ленінграді — В. В. Мавродіним. Нарешті, в 1953 р. перший том двотомного видання «Історії Української РСР» вийшов з друку українською та російською мовами⁷⁵ (в 1955 р. вийшло друге видання). Історична періодизація, запропонована в цій праці, в основному закріпилася в українській радянській історіографії. Проте на оцінках і освітленні ряду подій і явищ та розкритті ролі народних мас в історичному процесі відбулися суб'єктивістські впливи, що незабаром викликало настійну потребу істотної переробки книги.

Великі відкриття на основі широко розгорнутих польових досліджень були зроблені археологами України. П. І. Борисківський та В. М. Даниленко вперше знайшли на території УРСР сліди давньопалеолітичної людини, Д. Я. Телегін відкрив так звану дніпро-донецьку культуру епохи неоліту, пам'ятки салтівської культури ранньо-середньовічної епохи дослідив С. О. Семенов-Зусер, а найдавніші пам'ятки трипільської культури всебічно вивчали С. М. Бібіков і П. П. Єфименко⁷⁶.

У вивченні історії феодальної епохи на Україні найбільший поштовх у післявоєнний час зробили підготовка і святкування 300-річного ювілею возз'єднання України з Росією, який широко відзначався в 1954 р. по всій країні. У виданих в зв'язку з ювілеем колективних та індивідуальних працях знайшли чітке відображення найважливіші, раніше недостатньо розроблені проблеми: роль селянства як головної і вирішальної сили визвольної війни 1648—1654 рр.; зростання економічних, політичних, військових та культурних зв'язків двох братніх народів; участь в антифеодальній боротьбі того часу білоруського, литовського і польського селянства; історичне значення возз'єднання України з Росією.

Чимало дослідницьких статей було опубліковано в ювілейних наукових збірниках Московського, Ленінградського, Київського, Харківського, Львівського, Ужгородського, Одеського, Чернівецького університетів, а також інших установ.

Ідея вікової дружби двох братніх народів стала центральною в науково-популярній літературі, яка була присвячена визвольній війні 1648—1654 рр. Вона також становила окремий комплекс спеціальних наукових праць і збірників з цієї темати-

⁷⁵ Історія Української РСР, т. I. К., 1953.

⁷⁶ П. П. Єфименко. Первобытное общество. К., 1953.

ки. Проте в деяких працях проявилися тенденції до модернізації та лакування історичних явищ і подій.

Розробляючи в післявоєнний час проблеми історії феодальної епохи на Україні, радянські історики в своїх дослідженнях цілком правомірно висунули на передній план основний клас трудящих того часу — селянство. При цьому радянських істориків приваблювали насамперед питання класової боротьби селянства, які у перекрученому вигляді тлумачились і серйозно не вивчалися в дореволюційній буржуазній історіографії і не одержали скільки-небудь достатнього висвітлення в українській радянській історіографії 20—30-х років.

Ухвалені в післявоєнні роки постанови ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У з ідеологічних питань стимулювали дальший розвиток дослідницької роботи в галузі вітчизняної історії і, зокрема, сприяли широкій розробці проблем історії робітничого класу України, його революційної боротьби в період капіталізму та імперіалізму. Дослідницька робота радянських істориків у цьому напрямі мала особливо велике значення для викриття неспроможності антинаукової концепції української буржуазно-націоналістичної історіографії, яка заперечувала наявність місцевих національних кадрів у робітничому класі на Україні. Раніше майже зовсім не розроблена в українській радянській історіографії проблема формування робітничого класу України набула політичної актуальності. Відгукуючись на потреби часу, радянські історики створили праці, в яких на великому фактичному матеріалі показані джерела формування робітничого класу на Україні, його кількісне зростання, економічне становище, становлення політичної свідомості, розвиток робітничого руху⁷⁷.

Історики України взяли активну участь у підготовці та проведенні святкування 50-річчя революції 1905—1907 рр. Була здійснена велика робота по виявленню та публікації документів про революційні події на Україні напередодні і під час революції. Поряд з узагальнюючими монографічними дослідженнями видавалися праці з окремих проблем історії України (виникнення і діяльність Рад робітничих депутатів, роль більшовицьких організацій у революції, селянські рухи на Україні в цей час, революційний рух в Чорноморському флоті та окремих губерніях України, військова робота більшовиків, вплив першої російської революції на трудящих Галичини та ін.).

Окремі праці присвячені одному з найзначніших виступів пролетаріату України напередодні першої російської революції — загальному політичному страйкові в липні 1903 р.⁷⁸

⁷⁷ А. А. Нестеренко. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX — начале XX вв. М., 1954; Ф. Е. Лось. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст. (конец XIX ст.— 1904 г.). К., 1955.

⁷⁸ О. А. Парасунько. Массовая политическая забастовка в Киеве в 1903 г. К., 1953; А. И. Бортников. Июльские дни 1903 года на Юге России. Одесса, 1953.

З кінця 40-х років серед друкованої продукції українських істориків знову стали з'являтися дослідження, присвячені найважливішому часу в історії України — періоду Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської війни та воєнної інтервенції (1917—1920 рр.). Крім узагальнюючих (невеликих за обсягом, але таких, що намітили основні напрями дальшої поглибленої розробки проблеми) праць М. І. Супруненка⁷⁹, в світ виходить також ряд невеликих змістовних праць, які висвітлюють окремі важливі питання цього періоду, як, наприклад, історію Червоної гвардії в Харкові, підготовку до проведення Першого Всеукраїнського з'їзду Рад, історію визвольної війни українського народу проти австро-німецьких інтервентів, діяльність робітничих прозагонів в українському селі.

Більш глибоке висвітлення діяльності більшовицьких організацій у 1917 р. на всій Україні знайшло у колективному збірнику статей, що був підготовлений Інститутом історії партії ЦК КП(б)У⁸⁰. Історію громадянської війни на Україні в аспекті боротьби трудящих проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції показав у двох монографіях А. В. Лихолат⁸¹, який вперше ввів у науковий обіг великий, заснований на достовірних документах фактичний матеріал, що розкрив багато важливих сторінок боротьби трудящих України під керівництвом Комуністичної партії за перемогу Радянської влади. Разом з тим в аналізі цього матеріалу він, як і деякі інші дослідники, не уникнув суб'єктивістського підходу до фактів⁸².

Слід зазначити, що у тлумаченні подій громадянської війни на Україні, збройної боротьби українського народу за владу Рад, проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції та іно-

⁷⁹ М. Супруненко. Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні. К., 1948; його ж. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918—1920 рр.). К., 1951; його ж. Коммунистическая партия — вдохновитель и руководитель борьбы украинского народа за создание и укрепление Украинского Советского государства. К., 1954.

⁸⁰ Більшовицькі організації України в боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. К., 1949.

⁸¹ А. В. Лихолат. Разгром буржуазно-националистической директории на Украине. М., 1949; його ж. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917—1922 гг.). М., 1954. (Ця ж книга українською мовою вида-на в Києві у 1955 р.).

⁸² Пізніше А. В. Лихолат опублікував ряд досліджень, в яких були вправлені помилкові положення. Див.: А. В. Лихолат. Комуністична партія — організатор перемоги соціалістичної революції на Україні. — «Український історичний журнал», 1957, № 2; його ж. Из истории борьбы трудящихся Украины против буржуазно-националистической контрреволюции в 1919 году. — «Вопросы истории», 1959, № 2; його ж. Борьба за победу Советской власти на Украине и укрепление дружбы между украинским и русским народами (1917—1920 гг.) (автореферат докторської дисертації). М., 1962; його ж. В. И. Ленин — организатор победы и укрепления Советской власти на Украине. К., 1965; його ж. Здійснення ленінської національної політики на Україні 1917—1920. К., 1967; його ж. Под ленинским знаменем дружбы народов. Единство действий трудящихся Украины и России в борьбе за победу и укрепление Советской власти. М., 1970.

земної інтервенції в історичній літературі, яка вийшла в 30—40-х роках, певною мірою відбився вплив культу особи. Складні і суперечливі події громадянської війни 1918—1920 рр. деякі історики висвітлювали спрощено, без врахування змін у співвідношенні класових сил в окремі відрізки часу.

Велику увагу українські історики приділяли вивченню історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. У перші післявоєнні роки вони по свіжих слідах прагнули зафіксувати в пам'яті радянських людей дні великих битв, героїчних подвигів, народних страждань. Було опубліковано багато статей, брошур, книг та документальних збірників, в яких відбиті найважливіші події Великої Вітчизняної війни, описані подвиги її героїв.

Героїка партизанської боротьби і партійного підпілля на окупованій німецько-фашистськими загарбниками території України також одержала широке висвітлення в мемуарній літературі, в створенні якої взяли безпосередню участь видатні керівники партизанського руху періоду Великої Вітчизняної війни С. А. Ковпак, О. Ф. Федоров, О. М. Сабуров, П. П. Вершигора, М. І. Наумов, Д. М. Медведєв та ін. Їх літературно опрацьовані спогади, видані масовими тиражами, широко розповсюджувалися на Україні, мали значний вплив на виховання трудящих у душі полум'яного радянського патріотизму.

На основі дослідницької роботи Комісії історії Великої Вітчизняної війни (працювала в системі АН УРСР з 1944 до 1950 р.) були видані щоденники визначних керівників партизанських з'єднань С. Руднева і М. Попудренка, ряд збірників історико-документальних матеріалів.

Окреме місце в роботі українських істориків зайняла проблематика історії боротьби трудящих західноукраїнських земель за своє соціальне і національне визволення та возз'єднання українського народу в єдиній Радянській соціалістичній державі. Ювілейні торжества з нагоди десятиріччя возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною, що широко відзначалося в 1949 р., відіграли значну роль в посиленні наукової розробки цієї проблематики. Постанова ЦК КП(б)У від 17 серпня 1949 р. «Про десятиріччя возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі» визначила основні напрями дальшої дослідницької роботи у галузі вивчення історії західноукраїнських земель. Вже у першій половині 50-х років була видана велика кількість праць (щоправда, в основному науково-популярного характеру), які у загальних рисах розкривали етапи визвольної боротьби трудящих західноукраїнських земель в цілому або її окремих територій (Буковини, Закарпаття, Галичини) за Радянську владу і возз'єднання з УРСР⁸³.

⁸³ С. М. Білоусов. Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі. К., 1951; І. Кулик. Боротьба трудящих Західної України за Радянську владу і возз'єднання з Радянською Україною. К., 1951; І. Компанієць. Боротьба за Радянську владу на Буковині. К., 1950;

Разом з тим робляться перші спроби монографічного вивчення соціально-економічної історії Галичини в період імперіалізму, впливу Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху, перших кроків радянського будівництва на Закарпатті тощо⁸⁴.

Важливою віхою у розвитку радянської історичної науки на західноукраїнських землях стала проведена у 1950 р. у Львові наукова сесія Інституту історії АН УРСР. Вона мала на меті допомогти історикам західних областей України у підвищенні ідейно-теоретичного рівня їх роботи, сприяти посиленню наступальної боротьби з різними проявами буржуазної ідеології, особливо з залишками буржуазного націоналізму. В роботі сесії взяли участь історики-науковці, викладачі вищих навчальних закладів, учителі середніх шкіл, радянсько-партійний актив західних областей УРСР. Поряд з українськими вченими Д. З. Мануїльським, О. К. Касименком та іншими з доповідями виступили також вчені Москви, відомі радянські історики М. М. Тихомиров, С. Д. Сказкін, М. А. Алпатов. Тематика доповідей охопила найактуальніші історичні проблеми від найдавніших часів до наших днів⁸⁵.

У першій половині 50-х років історики УРСР провели ще ряд важливих наукових сесій у зв'язку з відзначенням ювілеїв таких історичних подій, як 300-річчя воз'єднання України з Росією, 100-річчя героїчної оборони Севастополя, 50-річчя першої російської революції та ін. В організації цих сесій провідну роль відігравав Інститут історії АН УРСР, значення і вплив якого дедалі зростали.

Після перерви, пов'язаної з війною та післявоєнними труднощами, поступово налагоджувались публікаторські можливості і для вузівських істориків. Ряд університетів та педінститутів УРСР стали видавати «Наукові записки».

Відстаючою в українській історіографії все ще залишалась одна з найважливіших ділянок радянської історичної науки — історія радянського суспільства.

І. Богодист. Боротьба трудящих Галичини за Радянську владу в 1918—1920 рр. Львів, 1952; П. Йова. Боротьба трудящих Західної України за воз'єднання з Радянською Україною. Львів, 1954; С. Стефаник. Воз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській Радянській державі. К., 1954; А. Яценко. На воз'єднаній землі. Нарис про минуле й сучасне Західної України. Львів, 1954; М. П. Герасименко і Б. К. Дудикевич. Боротьба трудящих Західної України за воз'єднання з Радянською Україною (1921—1939 рр.). К., 1955, та ін.

⁸⁴ В. Осечинський. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. Львів, 1954; В. В. Усенко. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху в Закарпатті в 1917—1919 рр. К., 1955; И. Ф. Евсеев. Народные комитеты Закарпатской Украины — органы государственной власти (1944—1945). М., 1954.

⁸⁵ «Вісник Академії наук УРСР», 1950, № 7, стор. 70.

2. РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР (1956—1971 рр.)

Особливо пожвавилась науково-дослідна робота з історії в Українській РСР, як і в інших братніх республіках СРСР, з 1956 р., після XX з'їзду КПРС, який викрив шкідливість культу особи, суб'єктивізму і цим сприяв викориненню у науці догматизму, схематизму, адміністрування тощо. 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції та перемоги Радянської влади на Україні було відзначено ювілейними сесіями в Києві, Львові та інших містах республіки за активною участю істориків.

Історики республіки відзначили 40-річчя Великого Жовтня опублікуванням значної кількості монографій, брошур, наукових статей, документальних збірників. Інститут історії партії ЦК КП України опублікував значно повніший, досконаліший (порівняно з виданням 1924 і 1936 рр.) збірник «В. І. Ленін про Україну» (К., 1957). Побачили світ спогади активних борців за Великий Жовтень — «Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні» (К., 1957). Колектив Республіканської Вищої партійної школи при ЦК КП України разом з викладачами обласних партійних шкіл підготував збірник статей про боротьбу за встановлення Радянської влади на Україні — «Торжество ідей лєнінізму» (К., 1957).

Київський, Харківський, Одеський університети та інші вузи республіки опублікували до знаменної дати окремі томи «Наукових записок». Інститут історії АН УРСР видав у 1957 р. тематичні збірники наукових записок «З історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні» (т. 11), «Великий Жовтень і революційний рух народів зарубіжних країн (1917—1920 рр.)» (т. 10).

Для розширення джерельно-документальної бази історичних досліджень велике значення мала кушова нарада істориків-архівістів України, Білорусії, Молдавії, що відбулася у 1957 р. На нараді розглядались актуальні питання про видання документів та матеріалів з історії Великого Жовтня, про розширення використання архівних матеріалів у науковій діяльності та народно-господарських цілях.

1958 р. історики разом з усією громадськістю республіки урочисто відзначили 40-річчя Комуністичної партії України. Інститут

історії партії ЦК КП України підготував збірник документів «Комуністична партія України в резолюціях з'їздів і конференцій (1918—1956 рр.)». До ювілею вчені опублікували ряд монографій, брошур, наукових статей. 40-річчя КП України було широко відзначено й у вузах республіки.

Свідченням піднесення рівня історичної науки в республіці було обрання в листопаді 1958 р. І. П. Крип'якевича академіком АН УРСР, а І. О. Гуржія і М. І. Супруненка — членами-кореспондентами АН УРСР.

Перу І. П. Крип'якевича належать сотні праць, здебільшого з питань суспільно-політичної історії України доби феодалізму, з історіографії, археології, дипломатики, сфрагістики, нумізматики, архівознавства, історичної географії. Він став видатним організатором історичних досліджень у західних областях УРСР.

І. О. Гуржій — автор численних праць, переважно з історії України другої половини XVIII—XIX ст., в яких широко висвітлюються селянські антифеодальні рухи, розклад феодально-кріпосницької системи, розвиток промисловості, сільського господарства і торгівлі, зародження робітничого класу України та ін. І. О. Гуржій працював також над загальними питаннями української історіографії.

Важливі проблеми історії України радянського періоду досліджує М. І. Супруненко. Він написав ґрунтовні праці з історії перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, громадянської війни 1918—1920 рр., Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.

Історики, що входять до складу АН УРСР, роблять цінний вклад у підготовку наукових кадрів, у науково-організаційну діяльність установ.

З другої половини 50-х років особливо пошквалилась наукова робота дослідних установ АН УРСР та викладачів вузів, що займаються питаннями історії. Науковці почали вносити дедалі помітніший вклад у дослідження багатьох важливих проблем історії України¹ та зарубіжних держав.

Великий загін істориків Радянської України займається історією партії. Це співробітники Інституту історії партії ЦК КП України, викладачі історії КПРС вузів. Дослідники висвітлюють історію більшовицьких організацій переважно в дожовтневий період як на матеріалі всієї України, так і окремих організацій, розкривають видатну роль В. І. Леніна в керівництві ними². Що-

¹ Розкриття цих проблем див. у II частині даної колективної монографії.

² І. Д. Ремезовский. Революционная и общественно-политическая деятельность Ульяновых на Украине. Из истории большевистских организаций Украины и Крыма (1898—1921 гг.). К., 1963; О. Юрченко. В. І. Ленін і більшовицькі організації України в 1905—1907 рр. К., 1960; його ж. В. І. Ленін і більшовицькі організації України. К., 1970; П. Шморгун. В. І. Ленін і більшовицькі організації на Україні (1907—1917 рр.). К., 1960; М. Кравчук, П. Шморгун. Ленін і Київська партійна організація. К.,

правда, не всі сторони діяльності більшовицьких організацій України висвітлені з однаковою повнотою. Недостатньо розкривається їх роль у створенні і керівництві профспілками, робота серед селян, стосунки і боротьба більшовиків з дрібнобуржуазними партіями та меншовиками.

Українські радянські історики розглядають керівну і спрямовуючу діяльність партії на різних ділянках соціалістичного і комуністичного будівництва, культури, а також у роки воєнних випробувань, зокрема під час Великої Вітчизняної війни. Вийшли великі праці, присвячені історії КПЗУ³; ролі КПРС у соціалістичних перетвореннях західних областей України.

Узагальнено висвітлюється діяльність КП України у працях, присвячених її з'їздам і конференціям, партійному життю⁴.

Однак в цілому історики партії досить мало приділяють уваги внутріпартійній роботі в радянський період. Численні праці про керівну роль Комуністичної партії України в різних галузях життя республіки містять великий матеріал з громадянської історії, оскільки неможливо висвітлювати накреслення партії без показу перетворення їх в життя.

1960; С. Мельник. В. И. Ленин и Одесская партийная организация. Одесса, 1960; П. Варгатюк. В. И. Ленин і Катеринославська більшовицька організація. Дніпропетровськ, 1961; А. Ярошенко. Під Ленінським прапором (В. І. Ленін і революційний рух на Західній Україні). Львів, 1961; його ж. В. І. Ленін і революційний рух на західноукраїнських землях. Львів, 1969; М. И. Куличенко. В. И. Ленин и Харьковская большевистская организация (1895—1917 гг.). Харьков, 1963; І. Ф. Курас. В. І. Ленін і національно-визвольний рух трудящих України в Жовтневій революції К., 1971, та ін.

³ Є. М. Галушко. Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919—1928 рр. Львів, 1965; Герої Червоної Волині. Львів, 1970; В. Л. Кухта. Національне питання в діяльності Комуністичної партії Західної України в 20—30-х роках ХХ століття. Львів, 1970, та ін.

⁴ У. Рядніна. Перший з'їзд КП(б)У. К., 1958; М. Погребинський. Другий з'їзд КП(б)У. К., 1958; О. Слущкий. Третій з'їзд КП(б)У. К., 1958; О. Юрченко. Четверта конференція КП(б)У. К., 1961; В. Чирко. П'ята конференція КП(б)У. К., 1958; М. Доній. Шоста конференція КП(б)У. К., 1963; П. Бачинський. Сьома конференція КП(б)У. К., 1963; М. Климко. Восьма конференція КП(б)У. К., 1959; В. Самофалов. Дев'ятий з'їзд КП(б)У. К., 1958; А. Шевелев. Десятий з'їзд КП(б)У. К., 1960; В. Федорченко. Одинадцятий з'їзд КП(б)У. К., 1959; Ю. Бабко. Дванадцятий з'їзд КП(б)У. К., 1962; Ж. Ісаєнко. Тринадцятий з'їзд КП(б)У. К., 1962; М. Климко. Чотирнадцятий з'їзд КП(б)У. К., 1964; М. Моторнюк. П'ятнадцятий з'їзд КП(б)У. К., 1965; О. Бородин. Шістнадцятий з'їзд КП(б)У. К., 1961; В. Бяков. Сімнадцятий з'їзд КП(б)У. К., 1961; М. Матвійчук. Вісімнадцятий з'їзд КП України. К., 1962; І. Кравець. Дев'ятнадцятий з'їзд КП України. К., 1962; В. Юрчук. Двадцятий з'їзд КП України. К., 1961; П. Стеценко. Двадцять перший з'їзд КП України. К., 1962; Г. Мультих. Двадцять другий з'їзд КП України. К., 1963; І. П. Кожукало. Двадцять третій з'їзд КП України. К., 1968; Ф. Шерстюк. Партійне будівництво на Україні в 1926—1929 рр. К., 1960; С. О. Рогушин. Перша Всеукраїнська конференція КП(б)У. К., 1968; І. І. Коломійченко. Друга Всеукраїнська конференція КП(б)У. К., 1968; Ю. В. Бабко, М. Т. Бортнічук. Третя Всеукраїнська конференція КП(б)У. К., 1968; С. А. Канавенко. Ідеологічна робота на Україні (1959—1965 рр.). Харків, 1970.

Наприкінці 50-х років стали широко видаватись узагальнюючі праці з історії Української РСР та Комуністичної партії України. 1957 р. вперше була опублікована книга, присвячена історії українського народу в радянський період, — «Історія Української РСР», т. II (К.). У 1961 р. колектив істориків партії України випустив у світ «Нариси історії Комуністичної партії України», що у 1964 р. вийшли другим, доповненим виданням, а у 1971 р. — третім.

Опублікування узагальнюючих праць з історії українського народу та Комуністичної партії України, що ґрунтуються на марксистсько-ленінській методології, було видатною подією в українській радянській історіографії. Застосовувана в цих виданнях загальна періодизація історичного процесу в основному збереглася в інших працях з історії.

1965 р. вийшло багато узагальнюючих праць з історії українського народу. Побачили світ доопрацьоване російське видання популярного нариса О. К. Касименка, вперше виданого українською мовою 1960 р., вузівський посібник В. А. Дядиченка, Ф. Є. Лося і В. Є. Спицького⁵. Автори висвітлюють багатовікову боротьбу українського народу за соціальне й національне визволення, перемогу Великого Жовтня на Україні, трудові подвиги і суспільно-політичне життя трудящих республіки за роки соціалістичного і комуністичного будівництва.

В основу періодизації узагальнюючих книг з історії України покладено принципи виникнення і розвитку суспільно-економічних формацій, їх окремих періодів.

За роки комуністичного будівництва розгорнулось видання навчально-допоміжної літератури з історії Української РСР для вчителів, викладачів вузів, студентів та учнів. З 1962 р. систематично виходить шкільний підручник В. А. Дядиченка, Ф. Є. Лося і В. Є. Спицького з історії республіки. З 1968 р. він розділений на два посібники⁶.

Вперше в республіці були опубліковані оригінальні хрестоматії та книги для читання з історії УРСР і СРСР⁷. Це свідчило

⁵ А. К. Касименко. История Украинской ССР. Популярный очерк. К., 1965; В. А. Дядиченко, Ф. Є. Лось, В. Є. Спицький. Історія Української РСР. Учебний посібник для студентів неісторичних факультетів вузів УРСР. К., 1965.

⁶ В. Дядиченко, Ф. Лось. Історія Української РСР. Посібник для 7—8 класів. К., 1971; Ф. Лось, В. Спицький. Історія Української РСР. Посібник для 9—10 класів. К., 1971.

⁷ Хрестоматія з історії Української РСР, т. I. З найдавніших часів до кінця 50-х років XIX ст. К., 1959; т. II, 1861—1917 рр. К., 1961; Книга для читання з історії Української РСР. За редакцією І. О. Гуржія. I том — З найдавніших часів до кінця 50-х років XIX ст. К., 1960; II том — З кінця 50-х років XIX ст. до лютого 1917 року. К., 1961; III том — З 1917 року до наших днів. К., 1968; З найдавніших часів до кінця XIX ст. К., 1970; Хрестоматія з історії Української РСР (7—8 кл.). За редакцією члена-кореспондента АН УРСР І. О. Гуржія. К., 1970; Хрестоматія з історії Української РСР для 9—10 кл. Упорядкували В. Є. Спицький і Г. І. Сургай. К., 1971; В. Г. Сарбей, Г. Я. Сергієнко. Хрестоматія з історії СРСР (9—10 кл.). К., 1970.

про значні досягнення в комплексній розробці історії України, на базі якої лише й могли з'явитися такі посібники.

Видавництва республіки, особливо учбово-педагогічне «Радянська школа», випускають багато історичної науково-популярної та методичної літератури для викладачів, студентів та учнів.

Певним свідченням наукової зрілості істориків Радянської України є широке висвітлення історії українського народу та інших важливих питань вітчизняної й всесвітньої історії у першій за багатовікову історію України «Українській Радянській Енциклопедії», що вийшла протягом 1959—1965 рр. у 17 томах. Причому, останній том спеціально присвячений республіці. В цьому багатотомному виданні читач знаходить великі і різноманітні матеріали з усіх галузей історичних знань, включаючи допоміжні дисципліни, найбільш відомі видання, органи преси тощо.

«Український радянський енциклопедичний словник» у трьох томах в скороченому вигляді повторює найважливіші статті попереднього видання і доповнюється новими матеріалами.

1969—1972 рр. видано галузеву «Радянську енциклопедію історії України» в чотирьох томах, яка містить більш розширений обсяг знань з історії, ніж УРЕ. До того ж, у цьому виданні враховуються останні досягнення історичної науки.

Частково розглядаються питання історії Української РСР і в дослідженнях істориків тієї чи іншої області, району (сільського та міського), міста, села, підприємства, колгоспу, радгоспу, вузу тощо.

З історії окремих областей вийшли переважно праці публіцистичного та науково-популярного характеру, здебільшого до ювілейних дат. В більшості з них висвітлюється історія радянського періоду, наводиться чимало статистичних даних, цифр, певна кількість фактів, але недостатньо розкриваються конкретні сторони життя і діяльності народних мас. Таким чином, ці загалом корисні праці не дають широкої, різнобічної картини життя трудящих окремих районів України. Грунтовним дослідженням з цієї тематики є лише «Нариси з історії Криму»⁸.

Досить великий матеріал з історії областей містять нариси про обласні партійні організації, що вийшли в останні роки⁹.

⁸ П. Н. Надинский. Очерки по истории Крыма, ч. 1—2. Симферополь, 1951—1957; Очерки по истории Крыма, ч. 3—4. Симферополь, 1964—1967.

⁹ Серія брошур «З історії Дніпропетровської партійної організації». Дніпропетровськ, 1959—1961; Львівська обласна партійна організація. Короткий нарис. Львів, 1961; З історії Одеської партійної організації. Нариси. Одеса, 1962; З історії Чернівецької обласної організації Комуністичної партії України.— «Наукові записки Чернівецького державного університету», т. 60, вип. 3. Львів, 1963; Нариси історії Київської обласної партійної організації. К., 1967; Великим путем Октябрю. Из истории Крымской партийной организации. 1917—1967. Симферополь, 1967; Нариси історії Волинської обласної партійної організації. К., 1968; Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації, т. I (1918—1945 рр.). Ужгород, 1968; Нариси історії Запорізької обласної

Але й вони не позбавлені недоліків, про які йшлося вище. Іноді конкретна діяльність партійних організацій підміняється статистичними викладками та ін. Та незважаючи на окремі недоліки, ці нариси становлять помітний вклад в українську радянську історіографію.

За післявоєнні роки створені ґрунтовні праці про Київ, Львів, Одесу, Харків, Севастополь, Вінницю та інші міста¹⁰. Створені також менші за обсягом, переважно науково-популярні та публіцистичні праці про ряд інших обласних центрів України — Ворошиловград, Чернігів, Херсон, Луцьк, Житомир, Черкаси та ін. Значний інтерес становлять також численні нариси про районні, промислові центри республіки та міста-курорти.

У працях з історії міст республіки знайшло, хоч і різною мірою, відображення проблеми соціально-економічного і культурного розвитку від виникнення певного міста до часу видання книги. У працях про міста України широко висвітлюються трудова діяльність, змагання виробничих колективів, окремих робітників, службовців.

Культурне будівництво досить повно представлене у великих колективних дослідженнях. У більшості невеликих праць це питання висвітлюється недостатньо. Автори переважно наводять загальні статистичні дані (про число вчителів та інших представників інтелігенції, про кількість шкіл, бібліотек, лікарень тощо), перелічують авторів та назви літературних, мистецьких творів. Такі розділи та сторінки дуже нагадують відомості з довідкових видань, а не історичні твори.

Розпочалося вивчення адміністративних частин великих міст — районів. Особливо значну роботу щодо цього провели партійні організації Києва, за ініціативою яких написано історії ряду районів¹¹. Однак ця важлива справа не розгорнулась ще повсюдно.

В українській радянській історіографії історія сільських районів висвітлюється ширше, ніж міських. Цьому питанню при-

партійної організації. К., 1968; Нариси історії Львівської обласної партійної організації. Львів, 1969; Нариси історії Миколаївської обласної партійної організації (1897—1968 рр.). Одеса, 1969; Нариси історії Полтавської обласної партійної організації. Харків, 1970; Нариси історії Харківської обласної партійної організації. Харків, 1970; Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. К., 1970; Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. Львів, 1972.

¹⁰ Історія Києва, т. I, П. К., 1960; История Киева, т. I, П. К., 1964; Нариси історії Львова. Львів, 1956; Історія Львова. Короткий нарис. Львів, 1956; Одеса. Очерк истории города-героя. Одесса, 1957; Г. М. О к л а д н о й. Очерки по истории развития советского Харькова. Харьков, 1956; История города-героя Севастополя, ч. I. К., 1960; ч. II. К., 1958; Вінниця. Вінниця, 1964; Київ. Історія міст і сіл Української РСР. К., 1969.

¹¹ Залізничний район міста Києва. К., 1959; Московський район м. Києва. К., 1959; Московський район м. Києва вчора, сьогодні, завтра. К., 1967; Шевченківський район міста Києва. К., 1957; Д. П. Поклад, Л. К. Токарь. Октябрьский район за 50 лет Советской власти. К., 1967.

свячуються окремі брошури і статі в журналах та наукових записках. Автори зосереджують увагу на економічному й культурному житті. Багато праць, навіть досить великих, вийшло про підприємства, установи, колгоспи, радгоспи.

Великий поштовх до повсюдної розробки місцевої історії зроби́ла ухвалена в 1962 р. постанова ЦК КП України про написання багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР». Для наукового і науково-методичного керівництва цією важливою справою в Інституті історії АН УРСР в 1963 р. було створено відділ історії міст і сіл.

Протягом 1967—1972 рр. вийшли томи з історії Вінницької, Волинської, Дніпропетровської, Донецької, Закарпатської, Запорізької, Івано-Франківської, Київської, Кіровоградської, Луганської (нині Ворошиловградської), Львівської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Харківської, Хмельницької, Черкаської, Чернівецької, Чернігівської областей та м. Києва. В кожному томі з історії області подаються нариси про область, райони, всі міста, селища міського типу, а також невеличкі довідки про села — центри сільських Рад. У створенні цього багатотомного видання брали участь понад 100 тис. науковців, викладачів вузів, учителів та інших представників громадськості.

Видання «Історії міст і сіл Української РСР» у 26 томах сприяє розгортанню краєзнавства, служить важливим завданням виховання трудящих у дусі радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму.

Після XX з'їзду КПРС в Українській РСР успішно розгорнулось вивчення всесвітньої історії. Особливо великий вклад у цю важливу справу внесли співробітники Інституту історії АН УРСР та викладачі університетів і деяких педагогічних інститутів республіки. Найбільше вивчається нова і новітня історія зарубіжних країн, що має актуальне наукове і практичне значення. Для даного періоду характерним є вихід у світ ґрунтовних монографій, які узагальнюють багаторічні дослідження їх авторів.

Ряд істориків республіки, які спеціалізуються на історії певного народу, наполегливо вивчають минуле сусідніх з УРСР країн — Польщі, Угорщини, Чехословаччини, Румунії а також Болгарії та інших соціалістичних країн, їх зв'язки з Україною¹².

¹² П. М. Калениченко. Польська прогресивна еміграція в СРСР в роки другої світової війни. К., 1957; його ж. *Polacy w Rewolucji Październikowej i wojnie domowej na Ukrainie, 1917—1920*. Warszawa, 1969; його ж. Великий Жовтень і революційний рух у Польщі (листопад 1917—жовтень 1919 р.). К., 1971; І. М. Кулінич, М. М. Кошик. Революційна діяльність німецької комуністичної групи «Спартак» на Україні (1918—1919 рр.). К., 1959 (1961 р. ця праця була видана в НДР); І. М. Кулінич. Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900—1914 рр.). К., 1963; С. І. Сідельников. Болгарський революціонер Георгій Раковський. Харків, 1959; його ж. Борьба течений в первом Болгарском революционном Центральном комитете. Харьков, 1962; його ж. Болгарский революционный Центральный комитет (1869—1872 гг.). Харьков, 1970; В. А. Жебокрицкий. Болгария на-

Це дає можливість мати кваліфікованих фахівців. В кінці 1965 р. вийшла підготовлена співробітниками Інституту історії АН УРСР узагальнююча монографія «Украинская ССР и зарубежные социалистические страны» (К., 1965). У книзі переконливо, на великому фактичному матеріалі показано плідність і взаємовигідність тісного єднання соціалістичних країн, якісну відмінність цих відносин від міждержавних стосунків у світі капіталу. Значна увага приділяється співробітництву братніх комуністичних і робітничих партій в будівництві соціалізму й комунізму. В монографії висвітлюються політичні, економічні й культурні зв'язки Української РСР з країнами соціалістичної співдружності.

Проте книга має й недоліки. Замість того щоб показати історичні етапи відносин УРСР з усіма соціалістичними країнами, автори обрали метод висвітлення двосторонніх контактів республіки з кожною окремою зарубіжною державою, а це призвело до частих хронологічних перестрибувань. Недостатньо в книзі використано архівні матеріали.

Більш глибокі дослідження (особливо в останні роки) з'явилися з двосторонніх відносин Української РСР з окремими соціалістичними країнами — Польщею, Болгарією, Німецькою Демократичною Республікою¹³.

Автори чимало працювали в архівах відповідних країн, використали багато джерел та літератури. Внаслідок цього маємо ґрунтовні дослідження різнобічних зв'язків УРСР із згаданими соціалістичними країнами. В такому ж плані слід показати бра-

кануне Балканских войн 1912—1913 гг. К., 1960; його ж. Болгария во время Балканских войн 1912—1913 гг. К., 1962; И. В. Ганевич. Борьба болгарского народа под руководством Коммунистической партии за национальное и социальное освобождение (1941—1944 гг.). К., 1959; М. Е. Добрускин. Культурное строительство в народной Болгарии. М., 1962; И. Н. Мельникова. Классовая борьба в Чехословакии в 1924—1929 гг. М., 1962; I. A. Петерс. Чехословацко-советские отношения (1918—1934). К., 1965; його ж. СССР, Чехословакия и европейская политика накануне Мюнхена. К., 1971; I. C. Дзюбко. Розв'язання національного питання в Чехословаччині—закономірність будівництва соціалізму. К., 1966; С. М. Пархомчук. Народження нової Румунії. Антифашистський рух і перемога народної демократії в Румунії (1941—1945 рр.). К., 1961; його ж. Великий Жовтень і революційне піднесення в Румунії (1917—1921). К., 1967; И. Д. Кундюба. Исторические предпосылки краха панской Польши (1939). К., 1959; його ж. Советско-польские отношения (1939—1945 гг.). К., 1963; П. С. Сохань. Пламенный революционер. Жизнь и революционная деятельность Георгия Димитрова. К., 1962 (2-е вид. К., 1969); I. В. Ганевич, Т. Т. Чижевський. Борьба болгарского народа за завершения будівництва соціалізму. К., 1964.

¹³ И. Ф. Евсеев. Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики. К., 1962; П. С. Сохань. Социалистический интернационализм в действии. Украинская ССР в советско-болгарском экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве. 1945—1965 гг. К., 1969; I. М. Кулінич. Економічні та культурні зв'язки Української РСР з Німецькою Демократичною Республікою (1949—1965). К., 1966; його ж. Українсько-німецькі історичні зв'язки. К., 1969.

терські контакти республіки з Чехословаччиною, Угорщиною, Румунією, Югославією та іншими країнами.

Періодично публікуються тематичні збірники та окремі праці про дружні зв'язки українського народу з народами зарубіжних країн¹⁴. Від брошур та статей українські історики перейшли до узагальнюючих монографій, що висвітлюють окремі етапи діяльності Української РСР на міжнародній арені¹⁵. Праці І. С. Хмеля і Л. О. Лещенка ґрунтуються на великому архівному та літературно-документальному матеріалі, висвітлюють різні сторони зовнішньополітичної діяльності республіки.

У зв'язку з відзначенням 50-річчя Великого Жовтня особливо посилюється інтерес дослідників до вивчення його революціонізуючого впливу на зарубіжні країни. Вчені Української РСР стали широко досліджувати історію революційного робітничого руху, зокрема в Польщі, Болгарії, Угорщині та інших країнах. З цієї тематики вийшли монографії окремих авторів та збірники статей¹⁶.

Українські історики, які досліджують минуле капіталістичних країн, зосереджують свою увагу на викритті імперіалістичної політики, висвітленні діяльності прогресивних сил¹⁷. Досить часто розглядаються в цьому плані періоди громадянської та Великої Вітчизняної війн. Ряд праць присвячено висвітленню міжнарод-

¹⁴ Історичні зв'язки слов'янських народів. К., 1956; К., 1963; Українсько-угорські історичні зв'язки. К., 1964; Міцніє братня співдружність (УРСР і УНР). К., 1970; О. І. Русин. Розвиток і зміцнення радянсько-угорського економічного співробітництва. 1945—1962 рр. Львів, 1970; Вклад Української РСР у науково-культурне співробітництво Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами. К., 1970.

¹⁵ І. С. Хмель. З прапором миру крізь полум'я війни. Дипломатична діяльність Української РСР (1917—1920). К., 1962; Л. О. Лещенко. Україна на міжнародній арені (1945—1949). К., 1969.

¹⁶ Незборима сила ідей Жовтня. К., 1967; Великий Жовтень і міжнародний робітничий та національно-визвольний рух. Львів, 1967; Під впливом ідей Великого Жовтня. З історії міжнародного революційного руху. 1917—1924. К., 1969; П. Т. Рущенко. Великий Жовтень і революційний рух у Болгарії в 1923 році. Харків, 1967; Г. И. Чернявский. Рабочее движение в Болгарии в период частичной стабилизации капитализма (1925—1929 гг.). Харьков, 1968; І. М. Гранчак. Робітничий рух Угорщини. 1919—1925. Львів, 1968; М. В. Троян. Угорська комуна 1919 р. Львів, 1970.

¹⁷ В. С. Коваль. Боротьба в США з питань політики щодо СРСР в роки Великої Вітчизняної війни (липень 1942 р.—червень 1943 р.). К., 1958; його ж. Они хотели украсть у нас победу. Очерки внешней политики США во второй мировой войне (1939—VI. 1943). К., 1964; його ж. Міжнародний імперіалізм і Україна. 1941—1945. К., 1966; Р. Г. Симоненко. Імперіалістична політика США щодо України в 1917—1918 рр. К., 1957; його ж. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919 році (Паризька мирна конференція і антирадянська інтервенція на Україні). К., 1962; його ж. Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні (друга половина 1919—березень 1921 р.). К., 1965; О. Ю. Карпенко. Імперіалістична інтервенція на Україні (1918—1920). Львів, 1964; Г. Л. Никольников. Выдающаяся победа ленинской стратегии и тактики (Брестский мир: от заключения до разрыва). М., 1968.

них відносин¹⁸. Особливо це стосується питань пролетарської солідарності зарубіжних трудящих з СРСР, в тому числі й з УРСР, спільної боротьби народів проти фашистських загарбників у роки другої світової війни.

Радянська Україна має добрі традиції в галузі історичного сходознавства, які пов'язані з іменами таких відомих вчених, як академік АН УРСР А. Ю. Кримський, заслужений діяч науки Української РСР А. П. Ковалевський. Молоде покоління істориків підхопило естафету, передану їм старшими. Видані змістовні монографії, в яких відображається нова та новітня історія Китаю, Туреччини, Іраку, Алжіру та інших країн¹⁹. Особливо глибоким є дослідження А. П. Ковалевського про арабські джерела історії стародавньої Русі²⁰. У колективній монографії «Україна і Близький та Середній Схід» (К., 1968) вперше висвітлюються післявоєнні політичні, економічні та культурні зв'язки Української РСР з країнами Близького та Середнього Сходу, простежуються історичні корені цих зв'язків.

¹⁸ Ю. А. Боев. Ближний Восток во внешней политике Франции (1898—1914 гг.). Очерки истории дипломатической борьбы Франции за Ближний Восток. К., 1964; Д. М. Сташевський. Провал антирадянської політики міжнародного імперіалізму (1917—1924). К., 1957; його ж. Експансія США в Європі під виглядом «допомоги» (1919—1923). К., 1960; D. Staszewski. Interwencja pod pozorem pomocy. Działalność misji żywnościowych Stanów Zjednoczonych w Polsce. Warszawa, 1964; його ж. Прогресивные силы США в борьбе за признание Советского государства. 1917—1933. К., 1969; А. Д. Скаба. Парижская мирная конференция и иностранная интервенция в Стране Советов. К., 1971; В. С. Бруз. Борьба СРСР за створення системи колективної безпеки в Європі і політика західних держав (1933—1935 рр.). К., 1969; А. Ф. Кізченко. Напередодні трагедії. К., 1971; Г. Н. Цветков. Шестнадцат лет непризнания. К., 1971; А. А. Макаренко. Международный пролетариат — Стране Советов. Движение зарубежного рабочего класса в защиту и помощь Советской стране. 1921—1923. К., 1963; його ж. Провал імперіалістичних намірів щодо України (1924—1929 рр.). К., 1967; В. И. Клоков. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945). К., 1961; Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні. К., 1967; О. Ф. Осетров. Сторінки пролетарської солідарності. (Інтернаціональні зв'язки робітничого класу Радянської України. 1917—1927 рр.). К., 1969.

¹⁹ З. А. Енольський. Історія країн зарубіжного Сходу. К., 1965; Л. О. Лещенко. Провал американської політики ізоляції Китаю. К., 1959; Р. М. Бродський. Перший етап китайської новодемократичної революції (1907—1927 рр.). Львів, 1959; І. Ф. Черніков. Радянсько-турецькі відносини у 1923—1935 рр. К., 1962; його ж. Турецька республіка в 50—60-ті роки ХХ ст. К., 1967; М. Н. Іваницький. Путь к независимости (Из истории бывших итальянских колоний в Африке). К., 1962; Г. Г. Зибіна. Шлях Іраку до незалежності. К., 1969; Д. М. Філіпенко. Друзі й вороги революційної Туреччини (1918—1922). К., 1968; Н. М. Фролкин. Крестьянство в алжирской революции (1954—1962). К., 1967; Р. М. Бродський, З. А. Енольський. Нова історія країн Азії та Африки (1870—1918). К., 1971; Р. М. Бродський. Американская экспансия в северо-восточном Китае (1898—1905 гг.). Львов, 1965; П. П. Удовиченко. З історії зовнішньої політики УРСР 1919—1922 рр. К., 1957.

²⁰ А. П. Ковалевський. «Книга Ахмеда Ибн-Фадлана» о его путешествии на Волгу в 921—922 годах. Харьков, 1956.

У журналах, збірниках також публікується чимало статей з історії народів Сходу.

Переважна більшість дослідників історії іноземних держав розглядає проблеми, тісно пов'язані з минулим українського та інших народів СРСР. Це зумовлюється як актуальністю цієї тематики в Українській РСР, так і станом джерельно-літературної бази. Саме створенню таких серйозних наукових праць сприяє наявність документів, що відклались в наших архівах.

У колективній монографії «Україна і зарубіжний світ» (К., 1970) підбито підсумки дослідженням діяльності Української РСР на міжнародній арені за весь час після Великого Жовтня, дано систематичний, досить докладний виклад зовнішньополітичної діяльності республіки.

Ряд дослідників успішно працюють над питаннями новітньої внутрішньої історії зарубіжних країн, зосереджуючи свою увагу на викритті імперіалістичної політики правлячих кіл США, ФРН, Англії та інших капіталістичних країн, таврують імперіалістичну реакцію²¹.

Особливо ґрунтовними є дослідження, в яких широко використано архівні матеріали відповідних країн. Яскравим прикладом цього є результати довготермінового наукового відрядження А. М. Шлепакова до США. Використавши великий фактичний матеріал, взятий з архівів США і СРСР, з преси, документально-статистичних видань, численних наукових праць, історик написав монографію про робітничу іміграцію в ХХ ст.²² Він показав різні сторони багатопланої проблеми — політичну, економічну, правову. Важливо, що автор обрав для дослідження не лише період новітньої історії, якою нині переважно займаються дослідники загальної історії, а і більш ранній. Це дає можливість виявити історичні корені сучасної політики капіталістичних держав.

Останнім часом зростає інтерес дослідників до нової історії, особливо у зв'язку з відзначенням 150-річчя від дня народження К. Маркса і Ф. Енгельса, 100-річчя Паризької комуни²³.

²¹ В. Н. Гулевич. Миролюбні сили ФРН у боротьбі проти мілітаризму та реваншизму (1955—1966 рр.). К., 1968; його ж. У боротьбі проти загрози неонацизму в ФРН (1965—1971). К., 1972; В. А. Лівень. Американські профспілки і зовнішня політика США (1960—1968 рр.). К., 1969; її ж. Война во Вьетнаме и внутривполитическая борьба в США. К., 1972; К. С. Лузник. Положение негров в США (1950—1960 гг.). К., 1969; В. А. Горбик. Праващій класс и рабочее движение в Англии. 1959—1964. К., 1968; Г. Л. Нікольников. Нариси з новітньої історії. К., 1970.

²² А. Н. Шлепаков. Иммиграция и американский рабочий класс. М., 1966; раніше він опублікував книги: Жовтнева революція і піднесення демократичного руху серед української еміграції в США і Канаді. К., 1957; Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець ХІХ — початок ХХ ст.). К., 1960.

²³ В. Н. Котов. К. Маркс, Ф. Енгельс і Росія. К., 1971; І. О. Гуржій. Фрідріх Енгельс і Україна. К., 1970; М. М. Фролкін. Паризька комуна і Україна. К., 1971; Ю. О. Боев. Паризька комуна і сучасність. К., 1971; М. Н. Лещенко. Фрідріх Енгельс і революційний рух на Україні. К., 1970.

Історичні дослідження в Українській РСР з минулого і сучасного зарубіжних країн переконливо свідчать про розширення діапазону наукових інтересів українських радянських істориків, про розмаїтість тематики.

Важливі результати наукових досліджень друкуються в журналах, наукових записках, тематичних збірниках. Видавав наукові записки і Інститут історії АН УРСР (в 1956 р.— т. 7—8, у 1957 — т. 9—11, в 1958 — т. 12, в 1960 р.— т. 13). Дедалі частіше стали з'являтися об'єднані однією темою томи наукових записок. Це свідчило про розширення діапазону наукової діяльності груп вчених, що займаються певними важливими проблемами. Тому цілком природно, що 1960 р. на т. 13 було припинено видання записок в Інституті історії. Надалі він почав випускати виключно тематичні збірники.

До 1965 р. у республіці інтенсивно виходили записки не тільки Інституту історії, а й інших наукових установ та вузів. Звичайно, історики виступали в томах історичної, історико-філологічної серій, серій історії КПРС, суспільних наук. Протягом 1956—1964 рр. в Українській РСР вийшло 205 томів таких наукових записок та відомчих збірників²⁴. Понад третину з них (69) було опубліковано в 1957—1958 рр. Переважна кількість їх була присвячена 40-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції та 40-річчю встановлення Радянської влади на Україні. Значну частину збірників випустили вузи, які взагалі за згаданий період опублікували по одному-два томи наукових записок з історії та інших суспільних наук.

З часом практика показала, що видання наукових записок навіть за окремими серіями (особливо такими комбінованими, як історико-філологічна, суспільних наук та ін.) не дає відповідного ефекту. Вони слабо прокладали собі шлях до читача — фахівця певної галузі науки. Крім того, і досліднику надзвичайно важко було орієнтуватись у численних виданнях багатьох вузів та науково-дослідних установ. Тому поступово, крім випуску наукових записок, вісників, вузами налагоджуються спеціалізовані видання, часто вже й міжвідомчі. У 1959—1963 рр. успішно було видано 16 випусків «Збірника наукових праць аспірантів кафедр суспільних наук Київського університету». З 1957 р. столичний університет опублікував шість випусків «Збірників наукових праць кафедри історії КПРС».

У 1958—1959 рр. побачили світ чотири випуски «Збірника наукових робіт викладачів суспільних наук вузів УРСР», значна частина статей якого належить викладачам та аспірантам історії КПРС. Важливою була ініціатива викладачів суспільних наук щодо видання спільних збірників. При активній участі істо-

²⁴ Ці відомості зібрані автором на основі матеріалів книги «Періодичні видання УРСР. 1951—1960. Журнали». (Харків, 1964) та каталогу періодики Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (для наступних років).

риків у 1957 і 1959 рр. вийшли в світ «Наукові праці кафедр суспільних наук м. Києва».

Харківські історики видали чотири томи збірників²⁵, а викладачі-суспільствознавці Донецька — один збірник²⁶.

Багато наукових статей з історії публікують у своїх виданнях Київський, Львівський та Харківський університети. Крім згаданих збірників наукових праць аспірантів, з 1956 до 1965 р. КДУ видав п'ять збірників історико-філософського факультету, дев'ять випусків серії історії та філософії «Вісника Київського університету».

Харківський університет видав сім томів праць історичного факультету, десять томів праць кафедри історії КПРС і два випуски опорної кафедри історії КПРС.

Протягом 1957—1960 рр. відділ історії України Інституту суспільних наук опублікував п'ять випусків тематичних збірників під загальною назвою «З історії західноукраїнських земель», де розглядалися переважно питання дорадянського періоду. З 1962 р. продовжувався випуск цієї серії під іншою назвою: «З історії Української РСР» (вип. 6—7, 1962; вип. 8, 1963). В ній значно ширше представлена радянська тематика, що свідчить про встановлення більш правильного співвідношення тем у дослідженнях науковців Інституту суспільних наук у Львові.

У 60-х роках скоротилось видання наукових записок вузів. Київський, Харківський, Львівський університети систематично видають свої «Вісники», які мають серії історії та історії КПРС. Матеріали з історії партії вміщують в серії суспільних наук «Вісники» Київського, Харківського, Львівського політехнічних інститутів. Час від часу випускають наукові збірники з суспільних наук і інші вузи республіки.

Швидкий розвиток історичної науки зумовив необхідність публікації республіканських міжвідомчих спеціалізованих наукових збірників, які й почали виходити з 1965 р. Систематично видається Київським університетом збірник «Наукові праці з історії КПРС», авторами якого виступають історики всієї республіки. Протягом 1965—1971 рр. вийшло 49 випусків цього збірника. Матеріали кожного випуску об'єднуються єдиною науковою проблемою. У збірниках висвітлюється історія більшовицьких організацій України до Великого Жовтня, різнобічна діяльність КП України в роки соціалістичного і комуністичного будівництва, під час Великої Вітчизняної війни, а також питання історії братерських марксистсько-ленінських партій.

Харківський університет видає збірник «Питання історії народів СРСР», в якому вміщуються матеріали з вітчизняної історії. Протягом 1965—1971 рр. вийшло 12 випусків видання.

²⁵ Сборник научных работ кафедр истории КПСС вузов г. Харькова. Харьков, 1956—1960.

²⁶ Сборник статей преподавателей общественных наук высших учебных заведений г. Сталино. Сталино, 1958.

Спеціалісти загальної історії на Україні публікують свої наукові праці у міжвідомчому збірнику «Питання нової та новітньої історії». У 1965—1971 рр. побачили світ 13 випусків.

Міжвідомчі наукові збірники здебільшого публікують лише статті. Тільки в збірнику «Питання історії народів СРСР» подаються повідомлення про роботу найбільших історичних кафедр республіки. Як правило, такі збірники не друкують оглядів літератури, рецензій на опубліковані дослідження та збірники історичних документів, а також матеріалів з допоміжних дисциплін тощо. Це значно знижує науковий рівень даних конче потрібних видань. Крім того, більшість міжвідомчих збірників виходить досить нерегулярно.

З 1965 р. строкату й незручну сукупність наукових записок, що стали в останні роки витіснятись окремими тематичними збірниками, в основному замінила досить струнка система міжвідомчих наукових збірників, які охоплюють найпоширенішу в республіці проблематику з історії. Головна увага в них приділяється радянському періоду вітчизняної історії та новітній історії зарубіжних країн — проблематиці, що раніше недостатньо досліджувалась.

«Український історичний журнал», що виходить з 1957 р. (до 1964 р. включно — раз на два місяці, з 1965 р. — щомісяця), публікує не лише наукові статті й повідомлення, замітки з історії України, СРСР, КП України і КПРС, загальної історії, а й значну інформацію про наукове життя істориків, рецензії, огляди джерел і літератури та ін. Подібні матеріали вміщує журнал «Архіви України» (з 1947 до середини 1965 р. — «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління при Раді Міністрів УРСР»). Час від часу певні матеріали з історії публікують також політичні, виробничі, громадсько-політичні та художньо-літературні, науково-популярні журнали.

Дослідники історії Української РСР постійно працюють у тісному контакті з своїми колегами з інших братніх республік. Яскравим проявом творчої співдружності істориків України та ряду інших республік Радянського Союзу є щорічне проведення з 1958 р. міжреспубліканських симпозіумів з аграрної історії Східної Європи. У цих важливих наукових форумах беруть участь історики РРФСР, України, Білорусії, Молдавії, Латвії, Литви та Естонії. Відповідно симпозіуми по черзі відбувались у столицях цих республік (у вересні 1960 р. в Києві). Матеріали симпозіумів систематично друкуються у збірниках під назвою «Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы», які почали виходити з 1959 р. В Києві 1962 р. вийшов щорічник, присвячений симпозіуму 1960 р. Ці наукові форуми стали доброю традицією радянських істориків-аграрників.

В 1959 і 1967 рр. в Єревані й у 1962 р. у Києві та Львові успішно пройшли наукові конференції, присвячені історичним зв'язкам українського та вірменського народів. Активну участь

у цих конференціях взяли історики Інституту історії та Інституту суспільних наук АН УРСР, Інституту історії АН Вірменської РСР. 1967 р. в Тбілісі, 1969 р. у Києві, 1972 р. в Батумі відбулися наукові сесії з історії українсько-грузинських зв'язків. В історіографії ці наукові форуми залишили слід у вигляді збірників матеріалів, окремих статей, наукової інформації.

Наукові сесії, конференції та семінари, в яких поряд з українськими беруть участь історики інших союзних республік, сприяють як зміцненню творчої співдружності багатонаціонального загону радянських дослідників різних періодів та тем минулого, так і вивченню важливої проблеми дружби народів СРСР.

На сучасному етапі особливо помітними є успіхи з історіографії, що підбиває підсумки історичним дослідженням. 1959 р. М. І. Марченко опублікував узагальнюючу працю «Українська історіографія», в якій охарактеризував доробок істориків України з найдавніших часів до середини XIX ст. Л. А. Коваленко успішно досліджував демократичні течії в історіографії України XIX ст. В. І. Астахов підготував «Курс лекцій по русской историографии до конца XIX в.» (Харків, 1965).

Українські радянські історики ґрунтовно вивчали історичні погляди як письменників — революційних демократів Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, Лесі Українки, П. А. Грабовського, так і ряду відомих українських істориків — М. І. Костомарова, О. М. Лазаревського, О. Я. Єфименко, А. Ю. Кримського²⁷. Результати цих досліджень викладені в монографіях, тематичних збірниках та окремих наукових статтях. Чимало таких праць вийшло до 100-річчя від дня народження І. Я. Франка (1956 р.) та 150-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка (1964 р.)^{27а}.

Однак це лише початок великої роботи. Перед істориками республіки стоять відповідальні завдання створити узагальнюючі праці з української історіографії всіх періодів, а також окремих наукових проблем, про творчий шлях ряду видатних українських істориків дореволюційного часу, дослідників, що поступово переходили на позиції радянської історіографії (Д. І. Багалій, І. П. Крип'якевич, Д. І. Яворницький²⁸), партійно-державних діячів, провідних українських радянських істориків — М. О. Скрипника, Д. З. Мануїльського та ін.

²⁷ М. І. Марченко. Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка. К., 1957; Л. К. Полухін. Формування історичних поглядів М. І. Костомарова (До критики буржуазно-поміщицької історіографії на Україні). К., 1959; В. Г. Сарбей. Історичні погляди О. М. Лазаревського. К., 1961; П. Г. Марков. А. Я. Єфименко — історик України. К., 1966; К. Г. Гурницький. Кримський як історик. К., 1971; П. Ф. Лаптин. Община в русской историографии последней трети XIX — начала XX века. К., 1971; М. М. Кравець. Іван Франко — історик України. Львів, 1971.

^{27а} І. Я. Франко як історик. К., 1956; Історичні погляди Т. Г. Шевченка. К., 1964, тощо.

²⁸ В серії «Бібліографія вчених Української РСР» І. М. Гапусенко опублікував брошуру «Дмитро Іванович Яворницький» (К., 1969).

Історики УРСР успішно розробляють і питання історіографії СРСР. Активно досліджується й історіографія радянського суспільства на першому етапі, зокрема періоду громадянської війни²⁹.

1967 р. вийшла монографія А. В. Санцевича³⁰ з української радянської історіографії. У книзі досліджуються найважливіші проблеми історії Радянської України після Великої Вітчизняної війни.

В історіографічному нарисі «Журнал «Літопис революції» (К., 1970) Н. В. Комаренко подала загальну характеристику, проаналізувала проблематику цього періодичного видання, яке у 20—30-х роках внесло вагомий внесок у розробку важливих питань історії України.

Дедалі посилювався інтерес українських історіографів до важливої теми «В. І. Ленін як історик». Історіографічну спадщину В. І. Леніна щодо України першими стали досліджувати І. О. Гуржій та В. Г. Сарбей в загальноісторичному плані, М. М. Липовченко — в історико-партійному³¹.

В опублікованому 1968 р. збірнику матеріалів Всесоюзної наукової сесії з проблеми «В. І. Ленін та історична наука» вміщено наукові розвідки, які написали українські історики А. Д. Скаба, К. К. Дубина, М. Я. Варшавчик, М. А. Рубач, Ф. Є. Лось, В. Г. Сарбей, П. М. Шморгун, М. Н. Лещенко та ін.³²

Підсумковий характер має монографія В. Н. Котова «В. І. Ленін — основоположник радянської історичної науки» (К., 1969). У книзі висвітлюється роль вождя у розвитку теоретичних основ історичної науки, значна увага приділена ленінським оцінкам подій всесвітньої історії, дожовтневого та радянського періодів історії СРСР.

Розпочалося ґрунтовне дослідження зарубіжної історіографії³³.

Історіографічний доробок в УРСР не обмежується лише монографіями та окремими збірниками. У «Комуністі України», «Українському історичному журналі», «Архівах України» систематично друкуються історіографічні статті та огляди з окремих питань української історіографії, зокрема під рубрикою «Огляд джерел та літератури».

²⁹ І. Л. Шерман. Советская историография гражданской войны в СССР (1920—1931). Харьков, 1964; В. Н. Котов. Историография истории СССР (1917—1934). К., 1966.

³⁰ А. В. Санцевич. Проблемы истории Украины послевоенного периода в радянській історіографії. К., 1967.

³¹ І. А. Гуржій, В. Г. Сарбей. В. И. Ленин о некоторых вопросах истории Украины.— «История СССР», 1960, № 2; іх же. В. І. Ленін про найважливіші питання історії України. К., 1960; М. М. Липовченко. В. І. Ленін і розвиток наукового погляду на історію України. К., 1967.

³² В. И. Ленин и историческая наука. М., 1968.

³³ Вопросы историографии и источниковедения всеобщей истории. Днепропетровск, 1970; А. С. Бейлис. Становление марксистской историографии в Болгарии (с конца XIX в. до социалистической революции 1944 г.). Львов, 1970.

Інститут історії АН УРСР з 1968 р. видає щорічні збірники «Історіографічні дослідження в Українській РСР», в яких публікуються статті з історіографії від найдавніших часів до наших днів. Цінним додатком до випусків є бібліографія української історіографії, яка охоплює період з 1956 р.

З точки зору історіографії велике значення має висвітлення творчого шляху та доробку радянських істориків. У цьому зв'язку заслуговує на увагу опублікування І. О. Гуржієм та В. С. Петренком книги «Видатні радянські історики» (К., 1969), в якій вміщено нариси про 96 істориків — академіків та членів-кореспондентів АН СРСР і академій наук союзних республік, заслужених діячів науки УРСР. Збірник «Учені вузів Української РСР» (К., 1968) складається з коротких довідок про викладачів вищої школи республіки — академіків, членів-кореспондентів, професорів та докторів наук, включаючи 74 істориків. Подібну інформацію про істориків — науковців та викладачів вузів містять «Українська Радянська Енциклопедія», «Український радянський енциклопедичний словник», «Радянська енциклопедія історії України», а також «Історія Академії наук Української РСР» (кн. 2. К., 1967) — про академіків та членів-кореспондентів. Переважно до ювілейних дат публікуються в «Українському історичному журналі», «Архівах України» та іншій періодичній пресі матеріали про провідних істориків.

На жаль, майже зовсім не публікуються узагальнюючі відомості про окремих кандидатів історичних наук, доцентів та істориків-дослідників без вчених ступенів. Тільки в 1969 р. Інститут історії АН УРСР надрукував «Показчик праць, опублікованих науковими співробітниками Інституту історії (1956—1967)». Іноді в наукових записках вузів подається бібліографія праць викладачів. Однак всі ці видання не дають повного уявлення про творчий шлях і доробок найбільшої групи істориків.

Досить часто стали видаватись конспекти лекцій з історіографії різних курсів викладачами вузів республіки, що також свідчить про розгортання наукової роботи в цій галузі.

Велике історіографічне значення мають виступи керівників Комуністичної партії та Радянського уряду в найважливіших питаннях життя Країни Рад та міжнародних відносин. Оскільки українські історики приділяють велику увагу історії сучасності України, для них важливе значення мають виступи керівних партійних і державних діячів УРСР, в яких містяться глибокі узагальнення і наводиться цінний фактичний матеріал з актуальних питань. У цьому відношенні особливо слід відзначити доповіді та промови на з'їздах КП України, пленумах ЦК, сесіях Верховної Ради Української РСР, на республіканських нарадах, ювілеях.

Із загальних питань української радянської історіографії написано ряд статей, в яких переважно аналізується монографічна література. Поряд з історіографією, автори частково стисло

порушують питання археографії, джерелознавства, допоміжних історичних дисциплін тощо.

Цінними є основні висновки та узагальнення авторів про українську радянську історіографію, а також спостереження про її недоліки та труднощі і накреслення загальних перспектив на майбутнє.

Праця В. А. Дядиченка, Ф. Є. Лося, В. Г. Сарбея «Розвиток історичної науки в Українській РСР» (К., 1970), що вийшла українською, російською і англійською мовами до XIII Міжнародного конгресу історичних наук у Москві, ознайомила читачів з основними досягненнями українських істориків за роки Радянської влади.

За останні роки значно розширилось коло істориків на Україні, які займаються історіографією. Це, зокрема, ряд працівників спеціального відділу історіографії та джерелознавства Інституту історії АН УРСР і викладачів вузів республіки.

Слабіше, ніж історіографія, розробляється в Українській РСР джерелознавство. Щоправда, досвідчені фахівці А. О. Введенський, В. І. Стрельський та І. Л. Шерман успішно досліджували джерелознавство з історії СРСР³⁴. В. І. Стрельський приділяє значну увагу теоретичним питанням цієї дисципліни. Академік АН УРСР І. П. Крип'якевич зробив огляд публікацій «Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.)» (К., 1962). А. І. Генсьорський створив дослідження «Галицько-Волинський літопис» (К., 1961). М. А. Литвиненко опубліковано працю «Джерела історії України XVIII ст.» (Харків, 1970), А. В. Санцевичем — «Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945—1970)» (К., 1972).

Важливим історичним джерелом є мемуари. В українській радянській історичній науці вони переважно охоплюють період Великого Жовтня, роки громадянської та Великої Вітчизняної війни. З інших періодів історії спогадів публікується зовсім мало. За своїм характером певною мірою наближаються до мемуарів праці, в яких знаходять відображення питання трудової та громадсько-політичної діяльності передовиків виробництва, науки і мистецтва. На порядку денному стоїть важливе завдання — стимулювати працівників до створення спогадів з різних сфер життя.

Українським джерелознавцям необхідно в узагальнюючому плані розглянути джерела з історії України всіх періодів. Цим самим буде створено цінний дороговказ для істориків, що до-

³⁴ В. И. Стрельский. Основные принципы научной критики источников по истории СССР. К., 1961; його ж. Источниковедение истории СССР. Период империализма. Конец XIX в.— 1919 г. М., 1962; його ж. Теория и методика источниковедения истории СССР. К., 1968; И. Л. Шерман. Русские исторические источники X—XVIII веков. Харьков, 1959; А. А. Введенский. Лекции по документальному источниковедению истории СССР (дипломатика). К., 1963.

сліджують минуле і сучасне республіки. Крім того, слід наполегливо вивчати різні види джерел — архівні документи, спогади, пресу, статистичні матеріали тощо.

В цьому плані слід відзначити систематичне видання з 1964 р. Інститутом історії АН УРСР та Архівним управлінням республіки збірників «Історичні джерела та їх використання», в яких публікуються матеріали із загального джерелознавства, архівознавства, історії установ, таких допоміжних дисциплін, як історична географія, топоніміка, ономастика, нумізматика, сфрагістика, метрологія, філігранологія, дипломатика, книгознавство та ін.

Грунтовно обговорювались істориками та архівістами найважливіші питання джерелознавства на влаштованих у Києві Архівним управлінням Української РСР п'яти республіканських наукових конференціях з архівознавства та інших спеціальних дисциплін (1961, 1965, 1968, 1970 і 1972 рр.).

У республіці поступово розгортаються дослідження з теоретичних питань історичної науки. В своїй монографії³⁵ К. К. Дубина на великому конкретному матеріалі простежив важливий процес, як у певній конкретно-історичній обстановці Комуністична партія застосовує ленінську теорію соціалістичної революції, творчо розкриває відбиті в ній закономірності соціалістичного перетворення суспільства.

1962 р. А. О. Введенський і Л. Г. Мельник опублікували брошуру «Предмет, метод і завдання історичної науки» (К.), в якій обґрунтовуються об'єктивні закономірності історичного процесу, класифікуються історичні джерела, розподіляються дослідження за окремими галузями (вітчизняна, загальна, воєнна історія тощо), розглядається принцип партійності в історичній науці, піддається справедливій критиці буржуазна історіографія. Проте, зосереджуючи увагу на виховній функції історичної науки, автори недостатньо розкривають роль історії у виробленні наукової основи керівництва розвитком суспільства, не розглядають науково-технічних методів дослідження.

З року в рік посилюється інтерес вчених до серйозного, глибокого дослідження теоретичних питань історичної науки. У червні 1964 р. відбулася організована Відділом економіки, історії, філософії та права АН УРСР наукова конференція з методологічних питань історії радянського суспільства. Учасники конференції порушили проблеми історичних традицій українського народу, наукової періодизації епохи соціалізму, вивчення наукового комунізму, використання джерел та літератури у дослідженні з сучасної історії, ленінської методології висвітлення процесу становлення радянського суспільства³⁶.

³⁵ К. К. Дубина. Ленінська теорія соціалістичної революції і її всесвітньо-історичне значення. К., 1959.

³⁶ «Український історичний журнал» (далі — УІЖ), 1964, № 5, стор. 148—149.

На конференції актуальні теоретичні питання історичної науки спільно обговорювали представники різних суспільних наук: історики, філософи, юристи.

У зв'язку із значним інтересом істориків Радянської України до питань теорії дедалі більше уваги їм надає «Український історичний журнал». Зокрема, він виступив з ініціативою про створення «Вступу до історичної науки» (1959, № 1); 1965 р. відкрито спеціальну рубрику «Питання методології та методики досліджень».

На сторінках журналу історики, а також філософи порушують питання світогляду і методу в історичних дослідженнях, пишуть про історичний факт, наукове прогнозування, методику досліджень та ін.

З другої половини 50-х років значно підвищився ідейно-теоретичний рівень наукових конференцій, сесій, симпозіумів. Успішному проведенню важливих ювілейних форумів значною мірою сприяла участь кількох провідних наукових інституцій. Так, у Києві ці заходи провадили Відділ суспільних наук АН УРСР, Інститут історії партії ЦК КП України, республіканська Вища партійна школа. 1958 р. три названі установи разом з Київським філіалом Музею В. І. Леніна провели наукову сесію, присвячену 140-річчю від дня народження К. Маркса і 40-річчю утворення КП України³⁷. Особливо широко історики відзначили 90-річчя від дня народження В. І. Леніна. Інститут історії партії ЦК КП України видав листи трудящих республіки до В. І. Леніна, збірник статей «Ленінським шляхом» (К., 1960).

В Інституті історії АН УРСР у квітні 1960 р. до ювілею В. І. Леніна відбулося засідання вченої ради. Наукові сесії пройшли в Київському, Харківському, Львівському, Одеському університетах та інших вузах республіки. Два збірники наукових праць «Ідеї ленінізму живуть і перемагають» (К., 1960) і № 3 «Вісника Київського університету» видали історики столичного університету. Кафедра історії КПРС Харківського університету підготувала спеціальний восьмий том учених записок, а кафедра суспільних наук Львівського університету — збірник «Велика сила ленінських ідей» (Львів, 1960). Викладачі вузів республіки організували для студентів та трудящих своїх міст ленінські читання — цикли лекцій до знаменного ювілею.

В Українській РСР широко відзначаються науковими сесіями, конференціями, окремими виданнями видатні історичні події, не лише безпосередньо пов'язані з історією українського народу, а й спільні для всіх народів нашої багатонаціональної Вітчизни.

Так, наприкінці літа та восени 1962 р. відбулися наукові конференції у зв'язку з 150-річчям Вітчизняної війни 1812 р. На початку 1964 р. разом з усією країною українські історики відзна-

³⁷ УІЖ, 1959, № 2, стор. 156.

чали 400-річчя російського книгодрукування — знаменної події в культурному житті країни.

Історики республіки, природно, основну увагу приділяють питанням вітчизняної історії. Але вони також беруть активну участь і в різноманітних заходах, присвячених найважливішим питанням всесвітньої історії. У червні 1958 р. в Одеському університеті відбулася міжвузівська наукова конференція з історії яacobинської диктатури за участю науковців Москви, Ленінграда, Києва, Одеси, Ужгорода, Полтави³⁸. У травні 1961 р. науковці республіки урочистими зборами відзначили 40-річчя комуністичних партій Румунії та Чехословаччини³⁹.

Разом з усім прогресивним людством українські радянські історики відзначили в березні 1964 р. 150-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка. Цьому питанню присвячувались ювілейне засідання вченої ради Інституту історії АН УРСР, міжвузівські наукові конференції в Києві, Черкасах та інші заходи. Історики виступили і на ювілейній Шевченківській науковій конференції (до речі, і пізніше майже в усіх шевченківських конференціях вони брали участь).

Правдиво висвітлюючи історичний процес на основі марксистсько-ленінського вчення про закономірності розвитку суспільства, радянські історики завдають нищівних ударів буржуазній та націоналістичній історіографії, викривають облудність писань буржуазних істориків.

З розгортанням наукових досліджень у республіці особливо гостро постало питання про координацію зусиль істориків, раціональне спрямування та планування їх наукової роботи. В листопаді 1958 р. була створена республіканська координаційна комісія з історії, до складу якої увійшли представники Інституту історії, Інституту суспільних наук АН УРСР, Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти, Архівного управління УРСР, завідувачі кафедрами історії вузів республіки. Комісія розробляла плани науково-дослідної роботи з історії, забезпечувала найбільш раціональне використання наукових сил, сприяла встановленню постійних контактів вчених, організовувала творчі дискусії, наради, конференції. Однак при великому розмахові наукових досліджень одній комісії координувати всю роботу з історії виявилось практично неможливим. Вирішено було перейти до наукових рад з окремих найважливіших проблем, що здійснювали б, кожна в своїй галузі, функції колишньої комісії. Справу координації наукових досліджень на Україні було покладено на Академію наук УРСР. У 1961 р. при Інституті історії утворено проблемні наукові ради⁴⁰. З метою удосконалення координації наукової роботи в межах усього Радянського Союзу на Україні були створені координаційні наукові ради, аналогічні союзним.

³⁸ УІЖ, 1958, № 5, стор. 236.

³⁹ УІЖ, 1961, № 4, стор. 165—166.

⁴⁰ УІЖ, 1969, № 2, стор. 49.

На наукових радах систематично відбуваються засідання із залученням істориків республіки, викладачів вузів. Активну участь у роботі рад з найважливіших проблем беруть провідні історики Радянського Союзу. Так, в липні 1962 р. у Києві відбулася об'єднана сесія союзної та республіканської наукових рад з проблеми «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції»⁴¹. За ініціативою республіканської наукової ради, при активній підтримці відповідної союзної ради з проблеми «Історія історичної науки», в червні 1965 р. у Києві за участю понад 500 вчених-істориків СРСР відбулася всесоюзна наукова сесія з проблеми «В. І. Ленін та історична наука», яка пройшла на високому науковому та ідейному рівні⁴².

Широкі народні маси виявляють дедалі зростаючий інтерес до історичної науки. Збереження і вивчення пам'яток історії та культури має велике значення для виховання трудящих. У зв'язку з цим в грудні 1966 р. у Києві відбувся Установчий республіканський з'їзд Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Проголосивши утворення товариства, з'їзд ухвалив його статут, накреслив завдання своїх організацій в галузі виявлення, вивчення, збереження, охорони і пропаганди пам'яток історії та культури. У цих заходах активну участь беруть історики Української РСР. З 1969 р. товариство видає журнал «Пам'ятники України».

Представники історичної науки Радянської України систематично беруть участь у наукових міжнародних форумах в СРСР і за кордоном. Історики УРСР були присутні на X (І. Д. Бойко), XI (В. О. Голобуцький), XII (К. К. Дубина) міжнародних конгресах історичних наук.

У серпні 1970 р. в Москві відбувся XIII конгрес, який продемонстрував торжество марксистсько-ленінської методології. Історичну науку України представляли 56 вчених. На конгресі виступили представники УРСР: Герой Радянського Союзу професор В. І. Клоков — на засіданні, влаштованому Міжнародним комітетом історії другої світової війни, академік АН УРСР В. М. Корецький — по проблемі суверенітету на секції історії середньовіччя (тут же виступив і харківський професор С. Л. Фуке). Про виборні адміністративно-політичні установи козацького війська, що функціонували на Україні в другій половині XVII і у XVIII ст., говорив на засіданні Міжнародної комісії з історії представницьких і парламентських установ професор В. Дядиченко. Історики Української РСР також брали участь у дебатах на симпозіумі «В. І. Ленін та історична наука» і на засіданні міжнародної асоціації слов'янських досліджень⁴³.

Свідченням значних досягнень українських істориків був ви-

⁴¹ УІЖ, 1962, № 5, стор. 149—150.

⁴² УІЖ, 1965, № 8, стор. 146.

⁴³ А. Д. Скаба, В. Г. Сарбей. XIII Міжнародний конгрес історичних наук.— «Вісник Академії наук Української РСР», 1970, № 12, стор. 99.

хід у світ до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції ряду узагальнюючих праць з історії України. Серед них — «Історія Української РСР» (у двох томах, К., 1967)⁴⁴, в якій висвітлюється історичний шлях українського народу з найдавніших часів до 1967 р. Праця написана на основі останніх досягнень української радянської історичної науки. Автори використали чимало нового архівного матеріалу. У порівнянні з попереднім виданням у двотомнику, поряд з питаннями виробничої діяльності трудящих, велика увага приділяється суспільно-політичному життю, розвитку культури.

На відміну від багатьох великих монографій двотомник має іменний і географічний покажчик, хронологічну таблицю, список визначних праць з усіх періодів історії України.

1967 р. видано також добре ілюстрований науково-популярний нарис «Історія Української РСР», написаний колективом співробітників Інституту історії АН УРСР з врахуванням новітніх досягнень радянської історичної науки.

Вперше в українській історіографії вийшла двотомна праця «Історія робітничого класу Української РСР» (К., 1967). Перший том її присвячується дожовтневому періоду, другий — радянському. Автори заповнили певні прогалини у дослідженні проблеми, створили узагальнюючу картину історичного шляху робітничого класу від його зародження в XVII ст. до 1967 р. В обох томах останні розділи присвячуються побуту робітників, що є новим і оригінальним в історичній літературі. Значно докладніше, ніж у попередніх виданнях з цієї проблеми, показано громадсько-політичну активність робітничого класу України, але не на всіх історичних етапах достатньо розкривається його кількісний та якісний склад.

У двох томах вийшла «Історія селянства Української РСР» (К., 1967), яка охоплює період від часу зародження феодальних відносин до 50-річчя Великого Жовтня. Багато місця в книзі відведено класовій боротьбі, виробничій діяльності українського селянства. Значно слабше (особливо в т. I) показано внесок селянства в матеріальну та духовну культуру народу, якісні й кількісні зміни складу селянства, не виділяються окремі параграфи, присвячені побуту селян.

Слабким місцем двотомників про робітничий клас і селянство України (втім, як і переважної більшості інших праць істориків з цієї проблематики) є недооцінка авторами того, що зроблено їх попередниками. Це виявляється в ігноруванні аналітичних глибоких оглядів використаних джерел та літератури. В цілому ж дослідження українських радянських істориків про основні класи суспільства — робітників та селян — є значним вкладом в історіографію Української РСР.

Останнім часом значно посилюється інтерес істориків до питань

⁴⁴ 1969 р. ця праця вийшла з друку російською мовою.

культурного будівництва як загалом, так і за окремими важливими галузями. Підсумок цій роботі підбила колективна монографія «Розвиток української культури за роки Радянської влади» (К., 1967), в якій викладається матеріал за етапами загальної періодизації республіки. Кожний розділ висвітлює чотири тематичні рубрики: 1) народну освіту, 2) науку, 3) культурно-освітню роботу, 4) літературу та мистецтво. Такий поділ є традиційним для істориків культури. Перед дослідниками стоїть завдання показати культурний розвиток Української РСР як єдиний процес з притаманними йому особливостями на різних історичних етапах.

До 50-річчя Радянської влади вийшли у світ колективні монографії з історії окремих галузей культурного будівництва — освіти та науки. У книзі «Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР, 1917—1967» (К., 1967) розглядаються основні етапи розвитку школи в Українській РСР, досягнення педагогічної науки на Україні.

Праця «Вища школа Української РСР» (ч. 1, 2. К., 1967—1968) висвітлює становлення і розквіт вузів у республіці, їх роль у підготовці відданих справі Комуністичної партії кадрів, у зміцненні зв'язку науки з життям, зокрема з виробництвом, інтернаціональні зв'язки вищої школи республіки.

На жаль, не пощастило з узагальнюючими працями середній спеціальній школі УРСР, хоч вона і покликана готувати значну частину спеціалістів для народного господарства та культури.

1967 р. вийшла з друку «Історія Академії наук Української РСР» (кн. I, II), в якій не лише висвітлені досягнення окремих галузей науки в академії, а й подано узагальнюючий розділ «Етапи історичного розвитку Академії наук Української РСР», де розглядається історія головного наукового центру республіки в комплексі. Щоправда, у цій книзі дещо дублюється матеріал певних розділів про окремі науки. Історичним дослідженням присвячуються підрозділи: «Історія», «Археологія», «Етнографія», «Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни». У книзі II видання наводяться короткі нариси про науково-дослідні і науково-допоміжні установи АН УРСР, про її академіків та членів-кореспондентів.

А 1969 р. до 50-річчя Академії наук УРСР вийшли дві менші за обсягом книги про неї: короткий історичний нарис і довідник, в яких подаються деякі нові дані за 1968—1969 рр.⁴⁵

На Україні вийшли багатотомні видання «Історія української літератури» та «Історія українського мистецтва», в яких розглядається розвиток цих важливих галузей культури від найдавніших часів до сучасності, доробок українських письменників та митців.

⁴⁵ В. М. Терлецький. Академія наук Української РСР. К., 1969. В. В. Неможкаленко, М. В. Новиков, В. М. Пелих. Академія наук Української РСР, 1969. К., 1969.

Відзначаючи досягнення у відображенні різних сторін культурного будівництва за роки Радянської влади, слід підкреслити, що перед істориками стоїть відповідальне завдання створити синтетичну працю про розвиток української культури протягом дожовтневого періоду.

Українські радянські історики приділяють певну увагу і окремим міжкласовим підрозділам радянського суспільства, вивчають історію молоді та комсомолу, діяльність жінок, різних громадських організацій тощо.

До 50-річчя ВЛКСМ вийшла у світ перша узагальнююча праця з історії українського комсомолу «Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України» (К., 1968). 1971 р. опубліковано її доповнене і перероблене видання.

В монографії історія ЛКСМУ органічно пов'язана з розкриттям керівної і спрямовуючої ролі Комуністичної партії в соціалістичному і комуністичному будівництві. Переконливо розкрито історичні етапи розвитку комсомолу України. Прикро, що книга не має науково-довідкового апарату — посилань, іменного, географічного покажчиків, списка літератури.

Ряд істориків УРСР вивчають активну участь жінок у соціалістичному та комуністичному будівництві на Україні. Але відповідні праці охоплюють невеликі історичні етапи і досить вузькі за тематикою. Переважна більшість їх написана в публіцистичному плані. Тому перед науковцями стоїть відповідальне завдання гідно розкрити в історичному плані трудовий і бойовий подвиг жінок Української РСР.

Велике творче піднесення серед українських істориків викликало відзначення 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. В серії «Ленін і Україна» вийшла колективна монографія «Шляхом, осяяним Леніним», написана істориками (К., 1969). У книзі розкривається видатна роль вождя в історичній долі українського народу на всіх історичних етапах, висвітлюються величні звершення в Українській РСР під мудрим керівництвом невід'ємного загону КПРС — Комуністичної партії України.

Значний інтерес становить монографія «Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії» (К., 1969), в якій вперше розкривається величезне значення праць В. І. Леніна для дослідження в республіці провідних проблем епох феодалізму та капіталізму, радянського періоду історії. Окремо розглядається історична Ленініана в УРСР — праці про життя та діяльність вождя революції, його особистий вклад в історіографію.

В. І. Астахов та І. Л. Шерман показали образ В. І. Леніна як історика радянського суспільства, на великому фактичному матеріалі розкрили основні риси ленінської методології історії — партійність, історизм, об'єктивність відображення історичного досвіду соціалістичної революції та будівництва соціалізму⁴⁶.

⁴⁶ В. И. Астахов, И. Л. Шерман. В. И. Ленин — историк советского общества. Харьков, 1969.

Історикив УРСР особливо цікавлять ленінські ідеї пролетарського інтернаціоналізму в застосуванні до історії суспільства. І. І. Компанієць в своїй монографії «В. І. Ленін та інтернаціональна єдність українських і російських трудящих у трьох революціях» (К., 1970) переконливо показав теоретичну й практичну діяльність В. І. Леніна у створенні єдиного фронту українських і російських трудящих в боротьбі проти царизму й капіталізму, за перемогу соціалістичної революції.

У праці «Інтернаціональна сила ленінських ідей» (К., 1970) досліджується вплив ідей ленінізму та діяльності В. І. Леніна на розвиток революційного руху в ряді зарубіжних європейських країн, які зараз йдуть соціалістичним шляхом.

*Історики — науковці та викладачі вузів Української РСР **

Рік	Загальне число	З них:	
		докторів наук	кандидатів наук
1964	2742	49	1040
1965	2915	66	1051
1966	2993	87	1064
1967	3124	100	1128
1968	3164	111	1119
1969	3312	122	1172
1970	3347	138	1199

* Народне господарство Української РСР в 1964 році. К., 1965, стор. 594; Народне господарство Української РСР в 1965 р. К., 1966, стор. 624; Народне господарство Української РСР в 1966 р. К., 1967, стор. 568; Народне господарство Української РСР в 1967 р. К., 1968, стор. 513; Народне господарство Української РСР в 1968 р. К., 1969, стор. 540; Народне господарство Української РСР в 1969 р. К., 1970, стор. 539; Народне господарство Української РСР в 1970 р. К., 1971, стор. 498.

Темі «В. І. Ленін і Україна» присвячуються дві невеликі, видані 1969 р., книги І. І. Коломійченка та П. М. Шморгуна (Київ) і І. К. Рибалки (Харків). М. М. Липовченко написав змістовну працю, присвячену розробці поглядів В. І. Леніна на історію України⁴⁷. Високо оцінені громадськістю дослідження з найважливіших питань ленінської національної політики⁴⁸.

Багато праць на ленінську тематику виходить окремими книгами, збірниками, брошурами, статтями в журналах та газетах.

Назустріч ленінському ювілею українські радянські історики провели важливі наукові форуми. Серед них слід відзначити наукову конференцію «Ленінська теоретична спадщина і розвиток

⁴⁷ Н. Н. Липовченко. К выработке взглядов В. И. Ленина на историю Украины (Библиографический обзор). Харьков, 1971.

⁴⁸ М. І. Куліченко, В. Ю. Маланчук. В. І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні. К., 1971; В. Е. Маланчук. Исторический опыт КПСС по решению национального вопроса и развитию национальных отношений в СССР. М., 1972.

української радянської історіографії» (Київ, жовтень 1969 р.). У грудні 1969 р. українські історики взяли активну участь у все-союзній науковій сесії у Москві на тему «В. І. Ленін — основоположник радянської історичної науки».

Успіхи розвитку історичної науки визначають кадри істориків-дослідників. За останній час швидко зросла кількість докторів та кандидатів історичних наук. Про це свідчать дані таблиці.

На сучасному етапі українські радянські історики мають всі можливості для створення високоякісних, потрібних народів праць. До 50-річчя утворення СРСР підготовлено ґрунтовні колективні монографії «В. І. Ленін — натхненник дружби народів СРСР» (К., 1972), тритомник «Вінок дружби» (т. I — «Торжество національної політики КППС», т. II — «Індустріально-колгоспна Україна», т. III — «Духовний розквіт українського народу». К., 1972), багато збірників, брошур, статей. Том III «Вінка дружби» і книгу «Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР» (К., 1972) підготували співробітники Інституту історії АН УРСР.

У 1971—1975 рр. відповідальним завданням співробітників Інституту історії АН УРСР, усіх провідних істориків республіки є створення десяти томної «Історії Української РСР». Це ґрунтовне видання має стати важливим засобом навчання і комуністичного виховання трудящих, значним творчим вкладом у радянську історичну науку, ефективною зброєю у боротьбі проти антикомунізму та українського буржуазного націоналізму.

Виконуючи рішення XXIV з'їзду КППС, історики Української РСР докладають усіх зусиль до створення праць на високому ідейно-теоретичному рівні. Цим вони роблять гідний внесок у комуністичне будівництво.

3. НАУКОВО-ДОСЛІДНІ ТА НАВЧАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ УСТАНОВИ УРСР

Велика Жовтнева соціалістична революція поставила в усій країні, і в УРСР зокрема, питання про перебудову всієї попередньої роботи в галузі історії, її ідейно-теоретичних основ та методологічних принципів, проблематики, системи організації і форм наукової творчості. З ініціативи В. І. Леніна по всій Країні Рад в перші роки після революції почала утворюватися система нових наукових центрів з історії. Це дало можливість приступити до підготовки радянських кадрів істориків, широко розгорнути науково-дослідну роботу в галузі історії та публікацію історичних джерел.

Одними з перших почали займатися історією істпарті, в тому числі Всеукраїнський Істпарт при ЦК КП(б)У (з 1921 р.). Це була перша науково-дослідна установа, яка безпосередньо зайнялася вивченням проблем історичного розвитку України радянського періоду. До складу колегії Істпарту ЦК КП(б)У з дня його заснування входили видатні керівники Комуністичної партії і уряду України: В. П. Затонський, Е. І. Квірінг, С. В. Косіор, Д. З. Мануїльський, Г. І. Петровський, М. М. Попов, М. О. Скрипник та ін. Велику допомогу в налагодженні істпартівської роботи на Україні надавали старі більшовики і історики-марксисты В. К. Аверін, Є. М. Адамович, С. І. Гопнер, Д. З. Лебідь, В. М. Манілов, З. А. Мачульська, М. А. Рубач, В. К. Щербаков, Я. А. Яковлев і багато інших. На місцях були утворені спочатку комісії, а потім істпартвідділи місцевих партійних комітетів. 1925 р. на Україні діяло 20 місцевих істпартів у Харкові, Києві, Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Луганську, Запоріжжі, Полтаві, Чернігові, Вінниці, Єлисаветграді, Донецьку, Херсоні, Артемівську, Кам'янці-Подільському, Конотопі та інших містах¹. Істпарті розгорнули активну діяльність по дослідженню історії революційного, робітничого, селянського і профспілкового рухів дожовтневого періоду і періоду боротьби за владу Рад, історії Комуністичної партії України. Спираючись на підтримку партійних організацій, товариств старих більшовиків, а також колиш-

¹ В. Г. Сарбей. Істпарті та їх місце в розвитку історичної науки на Україні.— «Український історичний журнал» (далі — УІЖ), 1967, № 1, стор. 3.

ніх політкаторжан та засланив, іспарти утворювали на місцях спеціальні гуртки з активних учасників боротьби за встановлення Радянської влади на Україні, при райкомах партії — іспартівські комісії, а на заводах — іспартівські осередки. Кипуча діяльність іспартів створила певні передумови для переходу їх на вищий рівень, до нових форм і методів наукової роботи. 1929 р. ЦК КП(б)У у відповідності з постановою ЦК ВКП(б) ухвалив рішення, в якому визнав за необхідне реорганізувати Український республіканський іспарт на Інститут по історії партії і Жовтневої революції, до складу якого було залучено і Всеукраїнський музей революції². Місцеві іспарти в республіці офіційно існували при обкомах партії до 1939 р., а потім були об'єднані з обласними партійними архівами.

Водночас з іспартами були утворені і почали працювати на Україні Істмол — Комісія по історії молодіжного й комуністичного руху та Істпроф — Комісія по історії профспілкового руху. Але їх діяльність порівняно з іспартами була значно вужчою, менш активною; в ній майже були відсутні елементи науково-дослідної роботи.

1939 р. утворений з Іспарту науково-дослідний Інститут історії партії та Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У було перейменовано на Український філіал Інституту Маркса — Енгельса — Леніна при ЦК ВКП(б), а в 1956 р. — на Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Інститут є центральною науково-дослідною установою республіки. Головний напрям його — дослідження історико-партійної тематики. Наукова рада з історії партії, що існує при інституті, є координуючим і науково-методичним центром в діяльності кафедр з історії КПРС вузів республіки, партархівів при обкомах КП України. За досягнуті успіхи в розвитку історико-партійних досліджень та вихованні кадрів і в зв'язку з 50-річчям від дня заснування інституту нагороджений в 1971 р. орденом Трудового Червоного Прапора.

Своєрідною кузнею кадрів молодих радянських істориків був з 1922 до 1938 р. Комуністичний університет ім. Артема у Харкові. Провідне місце в його навчальному курсі посідали галузі історичної науки: історія революційних рухів в Росії, на Україні, в Галичині й Польщі, на Заході; історія суспільно-економічних формацій, радянське будівництво і політика Комуністичної партії в галузі економіки; історія партії й національне питання; історія профспілкового руху; історичний матеріалізм³.

Багато випускників цього учбового закладу стали з часом відомими істориками республіки та викладачами суспільних

² Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917—1959 рр. Збірник документів, т. I (1917 — червень 1941 р.). К., 1959, стор. 467.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 4, спр. 1183, арк. 2, 3, 4.

наук у вузах. Функцію колишньої «Артемівки» виконує з 1948 р. Вища партійна школа при ЦК КП України. Певну роль у розгортанні наукових досліджень в галузі історії та вихованні кадрів радянських вчених відіграли науково-дослідні кафедри, які в 20-ті роки на Україні функціонували як самостійні спеціалізовані заклади. Згідно з резолюцією II Всеукраїнської педагогічної конференції (22—28 липня 1923 р.) та «Положенням про науково-дослідні кафедри», затвердженим Наркомосом УРСР 18 лютого 1924 р., перед науково-дослідними кафедрами було поставлено завдання: не тільки розробляти наукові проблеми, а й залучати співробітників кафедр до науково-педагогічної праці і підготовки до наукової діяльності молодих аспірантів. Крім цього, зверталася особлива увага на працю співробітників науково-дослідних кафедр в напрямі громадянської освіти й участі у громадсько-політичному житті республіки шляхом читання публічних лекцій на заводах, фабриках, в частинах Червоної Армії, в сільській місцевості⁴. Партійні органи й громадські організації України прагнули до того, щоб кафедри з історії в республіці в 20-ті роки стали спражніми центрами науки і культури.

Першою виникла науково-дослідна кафедра з історії України (вивчення Запоріжжя) в Катеринославі (1 січня 1921 р.)⁵; очолював її професор Д. І. Яворницький.

У жовтні 1921 р. у Харкові було відкрито кафедру історії України (інша її назва — кафедра історії української культури) на чолі з академіком Д. І. Багалієм. До складу кафедри входила Одеська філія історії України. Цікавими й різноманітними були напрями наукової роботи дійсних членів кафедри М. Сумцова, М. Максимейка, В. Барвінського, В. Романовського, М. Горбаня, О. Татаринової-Багалій, Н. Мірзи-Авакянц та ін. Вчені переважно вивчали соціально-економічну історію України XVII—XIX ст., історіографію, джерелознавство та деякі інші допоміжні історичні дисципліни.

Водночас у Харкові розпочала свою роботу Науково-дослідна кафедра історії європейської культури (керівник — академік В. П. Бузескул). До складу її входило три секції: 1) античної культури (керівники — В. П. Бузескул і Є. Г. Кагаров); 2) російської культури (на чолі з В. І. Веретенниковим і М. В. Довнар-Запольським); 3) західно-європейської історії (керівник — М. С. Гольдін). На кафедрі свого часу працювали історики М. М. Пакуль, О. Я. Кіктев, Г. О. Рохкін, О. М. Камишан та ін. Значну роботу в галузі історичних досліджень вели з 1922 р. науково-дослідні кафедри в Ніжині та Кам'янці-Подільському. Їх наукова діяльність в основному стосувалася історії місцевого краю.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 4, спр. 233, арк. 1, 2.

⁵ Там же, оп. 2, спр. 459, арк. 17.

Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури й мови офіційно була затверджена 1 лютого 1922 р. при Ніжинському інституті народної освіти⁶. Вона складалася з трьох секцій: 1) історії української і російської мови та писемності; 2) української та російської історії; 3) античної культури. Відповідно до цієї структури і наукова розробка, що попередньо була накреслена організаційним планом, у загальних рисах зводилася до таких питань: соціологія (професор П. В. Тихомиров), економічна історія та господарський побут України (професор Г. А. Максимович), археологія Переяславської та північної землі (професор В. Г. Ляскоронський) та ін.

1925 р. у звітах Ніжинської кафедри з'являється ім'я М. Н. Петровського, який став у майбутньому визначним істориком України, одним з директорів Інституту історії АН УРСР.

Науково-дослідну кафедру в Кам'янці-Подільському очолювали професори Є. Д. Шашевський і П. В. Клименко.

1924 р. було відкрито Науково-дослідну кафедру історії України у Києві. Незабаром вона була підпорядкована Академії наук УРСР. Членами та аспірантами кафедри були В. І. Щербина, В. Ю. Данилевич, О. І. Баранович, С. В. Глушко, В. А. Ігнатієнко, М. М. Ткаченко, С. В. Шамрай та ін.

Кафедра провела значну роботу по збиранню й систематизації цінних історичних першоджерел, але більшість праць, написаних її науковцями, хоч і мали значний фактичний матеріал, хибували на істотні методологічні помилки, нехтували марксистськими методами історичного дослідження. Буржуазно-націоналістична концепція керівника кафедри М. С. Грушевського мала вплив на її співробітників і негативно відбивалася на якості наукових праць.

В цілому ж діяльність науково-дослідних кафедр історичного профілю на Україні у 20-х роках була корисною. Проводячи науково-дослідну роботу, співробітники кафедр використали значний архівно-документальний матеріал, внесли певний вклад у дослідження ряду важливих питань історії України та деяких західноєвропейських країн, чимало зробили для розвитку історичного краєзнавства. Пізніше на базі об'єднання секції науково-дослідної кафедри історії культури в Одесі, науково-дослідної кафедри історії української культури в Харкові, історичної секції Ніжинської кафедри історії культури, секції історії України науково-дослідної кафедри українознавства у Дніпропетровську було утворено Інститут української культури ім. академіка Д. І. Багалія (1930—1934 рр.). Секція історії революційних рухів Дніпропетровської кафедри приєдналася до Інституту марксизму⁷.

⁶ «Наука на Украине», 1922, № 2, стор. 146; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 464, арк. 171.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 4647, арк. 22, 187; спр. 9097, арк. 311, 312, 436, 526, 527, 536, 537.

Успадкувавши досвід перших кафедр з історії на Україні, які в своїй повсякденній діяльності спиралися на існуючі в той час інститути народної освіти (ІНО), що виникли після Великої Жовтневої соціалістичної революції замість гуманітарних факультетів дореволюційних університетів, історичні кафедри нині існуючих вузів республіки перетворилися на осередки розвитку наукової думки у галузі історії та виховання висококваліфікованих кадрів істориків. Дослідження в галузі історії провадяться на відповідних кафедрах історичних, історико-філологічних та історико-філософських факультетів університетів та педінститутів, на кафедрах історії КПРС та марксизму-ленізму. Зараз у дев'яти університетах республіки нараховується понад 30 кафедр з різних галузей історії. Проблеми історичної науки також розробляються на історичних кафедрах педінститутів, а історико-партійний аспект переважає у науково-дослідній роботі викладачів кафедр історії КПРС та марксизму-ленізму всіх інших вузів республіки.

Коло питань, над якими працюють історики вузів УРСР, широке й різноманітне. Вирішено ряд важливих актуальних проблем вітчизняної і зарубіжної історії, видано посібники для студентів. Історичні заклади вищої школи Радянської України вносять вагомий доробок у розвиток радянської історичної науки.

Великий вплив на процес формування радянської історичної науки на Україні і утвердження марксистської теорії й методології в історичних дослідженнях на початку 20-х років мав Український інститут марксизму*, утворений в Харкові 4 листопада 1922 р. з кафедри марксизму, що існувала з кінця 1921 р. при Наркомосі. Інститут був вищим науково-дослідним закладом, який готував кваліфіковані марксистські кадри з суспільних дисциплін. В галузі науково-дослідної роботи його основними завданнями були глибоке вивчення і творче опанування наукової теорії марксизму в усіх галузях науки, широка пропаганда й розповсюдження наукових методів марксизму⁸. У складі керівництва й наукового персоналу інституту були свого часу М. О. Скрипник, О. Г. Шліхтер, В. П. Затонський, Ю. М. Коцюбинський, М. М. Попов та ряд провідних істориків Радянської України 20-х років⁹.

У цьому інституті в 1924 р. було відкрито, поряд з іншими, дві історичних кафедри: історії України та історії Заходу. В основі праці першої кафедри були вивчення й дослідження основних проблем переважно нової й новітньої історії України її науковими співробітниками В. М. Лапіною, М. С. Воліним, Д. С. Фрідом, В. І. Лобахіним, М. І. Свідзінським, Т. С. Карет-

* З 1924 р. установа мала назву Український інститут марксизму-ленізму (УІМЛ).

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 458, арк. 39—41, 50—51.

⁹ Там же, ф. 1249, оп. 1, спр. 1, арк. 179, 212.

никовою та ін. Про це свідчать теми наукових досліджень, які розроблялися на кафедрі, а саме: революція 1905—1907 рр. на Україні (історія Рад, архівні матеріали і проблеми методології вивчення селянських рухів 1905 р., роль армії в революції 1905 р., роль партії більшовиків в революції, аграрна реформа до листопада 1906 р. та інші аспекти теми); проблема розвитку капіталізму на Україні в кінці XIX ст.; ідеологія кирило-мефодіївців; внутрішня політика на Україні в першій половині XIX ст.; методологічні питання в українській історії; передумови революції 1917 р. на Україні; криза кріпацького господарства в Росії й на Україні тощо¹⁰.

Кафедра історії Заходу при Українському інституті марксизму-ленінізму була менш численною. Науковими співробітниками її у 1925—1927 рр. були О. М. Камишан, В. М. Бушуев, М. М. Пакуль. Та діапазон досліджень, що їх організувала кафедра, був досить широкий. Він охоплював багато важливих питань вітчизняної і зарубіжної історіографії, серед яких були: 1) марксизм та історична наука; 2) проблема наукової періодизації західноєвропейської історії; 3) проблема вивчення середньовіччя; 4) історія англійської революції; 5) робітничий клас Німеччини в революції 1848 р.; 6) розпад Австро-Угорської монархії тощо. Влітку 1929 р. в Українському інституті марксизму-ленінізму була створена кафедра історії партії та Жовтневої революції на Україні, яка накреслила великий план наукових досліджень різних аспектів теми про боротьбу за Радянську владу на Україні.

Кафедри історичного профілю при Українському інституті марксизму-ленінізму свого часу були місцем широких дискусій серед українських радянських істориків, осередком серйозного обговорення актуальних проблем розвитку історичної науки на Україні.

Нові історичні установи і організації, відкриті на Україні в перші роки Радянської влади, виховали перший загін істориків-марксистів. Але їх ряди були ще нечисленними порівняно до загонів істориків старої формації, і це, природно, посилювало їх бажання об'єднатися у всеукраїнському масштабі з метою консолідації та правильної організації сил і успішнішого вирішення завдань, які стояли перед історичною наукою в республіці. У грудні 1928 р. на установчій Всеукраїнській конференції істориків-марксистів, яку було скликано з ініціативи історичного відділу Українського інституту марксизму-ленінізму, було утворено Українське товариство «Історик-марксист». Але у зв'язку з тим що на чолі товариства стояв М. І. Яворський, який у висвітленні основних проблем історії України допускав грубі методологічні помилки націоналістичного характеру, та через наявність у деяких членів товариства немарксистських тенденцій

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 457, арк. 218; спр. 458, арк. 221—224.

розвитку України, дальша успішна діяльність товариства залежала від остаточного переборення цих поглядів. У лютому 1930 р. було скликано загальні збори членів товариства, де М. Яворського було виключено з товариства і обрано новий склад. Після цього діяльність товариства дещо активізувалась.

Поряд з обговоренням наукових доповідей члени товариства організували обстеження викладання історичних дисциплін у вищих навчальних закладах, технікумах і на робітфаках¹¹. Але це була переважно епізодична діяльність без істотних наслідків, і невдовзі товариство припинило свою роботу.

Діяльність радянських істориків розвивалася і у Всеукраїнській асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН). Ця установа була утворена згідно з Постановою ЦК КП(б)У від 28 червня 1931 р. Існуючі раніше відділи Українського інституту марксизму-ленінізму — економічний, філософсько-соціологічний та історичний — були реорганізовані в самостійні інститути, які об'єднувалися у ВУАМЛІН з широкими завданнями науково-дослідної роботи та виховання кадрів¹². Президентами ВУАМЛІН були О. Г. Шліхтер і О. П. Дзеніс. У складі асоціації було дев'ять інститутів, серед яких й Інститут історії (дирекція — Г. О. Карпенко, С. М. Покровський, І. Г. Паскель, Н. М. Войтинський) з п'ятьма секторами: історії України (з секціями історії Жовтневої революції і громадянської війни на Україні); історії народів СРСР; історії народів Заходу; методологічний (з секціями ленінізму і історіографії); бібліографічний¹³. Склад аспірантури і наукових співробітників Інституту становив близько 100 чоловік. Особливістю Інституту історії ВУАМЛІН був поглиблений зміст теоретичного навчання аспірантів, термін якого визначався в три роки. Нові риси в підготовці істориків особливо виявилися в тематиці їх наукових досліджень, присвячених переважно вузловим проблемам соціально-економічної і політичної історії. Велика увага при підготовці молодих істориків у ВУАМЛІН зверталася на оволодіння методикою і досвідом не тільки науково-дослідної, а й викладацької роботи. До роботи в Інституті історії ВУАМЛІН були залучені кращі кадри істориків країни — курси лекцій читали професори Пакуль, Космінський, Фрідлянд та ін. Було виховано ряд молодих науковців, з яких в майбутньому склалися кадри марксистських радянських істориків на Україні, чії праці залишили помітний слід у розвитку історичної науки в республіці.

Своєрідним новим центром формування марксистських пролетарських кадрів та організації науково-дослідної роботи в га-

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1249, оп. 1, спр. 4, арк. 8.

¹² Культурне будівництво в Українській РСР..., т. I, стор. 542—544.

¹³ ЦДАЖР, УРСР, ф. 1249, оп. 1, спр. 5, арк. 20, 40.

лузі суспільних наук став у 30-х роках Інститут червоної професури (ІЧП) при Центральному Виконавчому Комітеті Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів УРСР.

4 березня 1932 р. постановою ВУЦВК'у на базі наукової частини ВУАМЛІН в Харкові були організовані інститути червоної професури економіки, філософії, аграрний інститут, інститути історії партії та партійного будівництва, літератури, мистецтва й мови, історії, радянського будівництва і права¹⁴. 10 січня 1934 р. постановою ВУЦВК'у інститути червоної професури було реорганізовано в єдиний Інститут червоної професури при ВУЦВК'у з відділеннями: економічним, філософським, історичним, радянського будівництва і права, літературним, підготовки кадрів ІЧП, заочної аспірантури¹⁵. Того ж року ІЧП був переведений з Харкова до Києва, де він працював до 1937 р.

ІЧП був вищим навчальним закладом республіки, який мав готувати висококваліфіковані марксистські кадри для наукової, педагогічної та практичної роботи в соціалістичному господарстві та різних ділянках культурного будівництва. На всіх відділах інституту було встановлено трирічний строк навчання, включаючи і захист випускної роботи. Підготовче відділення мало єдину для всіх студентів програму навчання, розраховану на два роки.

На історичному відділі існували кафедри: 1) історії України; 2) історії народів СРСР; 3) історії Всесвіту; 4) історії ВКП(б) і КП(б)У. Інститут історії ІЧП (потім — відділення історії) очолювали С. М. Покровський, Ю. П. Чоботарьов, Н. М. Войтинський, П. С. Афіногенов. В стінах ІЧП розгорнулась велика наукова робота по підготовці ряду документальних збірників.

Предметом дослідження ічепістів були актуальні проблеми історії України: революції 1905 і 1917 рр., Київська Русь, аграрна історія, історія КП(б)У, а із загальної історії — проблеми Французької буржуазної революції (кінця XVIII ст.)¹⁶.

Інститут червоної професури на Україні у 30-х роках був ініціатором і активним учасником численних наукових конференцій, присвячених важливим історичним подіям. В його стінах виховався новий тип радянського спеціаліста, в якому поєднувалися риси вченого-марксиста і активного борця проти буржуазної ідеології, а досвід викладача й вихователя доповнювався умінням вести партійну й громадську роботу. Серед викладачів і випускників історичного відділу ІЧП були В. Я. Борщевський, Г. Ю. Немирова, У. І. Рядніна, П. К. Стоян, М. І. Супруненко, А. Т. Чеканюк, О. Т. Юрченко та багато інших, які стали пізніше

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, спр. 723, арк. 96; ф. 1249, оп. 1, спр. 5, арк. 28.

¹⁵ Збірник узаконень і розпоряджень Уряду України, 1934, № 4, § 30; ЦДАЖР УРСР, ф. 1267, оп. 1, спр. 43, арк. 65—69; спр. 58, арк. 1—8.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1267, оп. 1, спр. 8, арк. 100, 105, 106, 110, 157, 160, 198, 199, 220, 221.

відомими істориками і внесли вагомий внесок у дослідження важливих питань історії України.

1936 р. ряд установ ВУАМЛІН, в тому числі Інститут історії, були переведені у систему Академії наук УРСР. На базі вказаного інституту було утворено Інститут історії України, який став центром української радянської історичної науки. В роки Великої Вітчизняної війни Інститут історії України було евакуйовано до Уфи, а потім до Москви. Це викликало певні зміни в його структурі: 1941—1942 рр. він входив до складу об'єднаного Інституту суспільних наук, у 1942 р. утворений Інститут історії і археології, а після повернення АН УРСР до Києва 1944 р. було відновлено Інститут історії України, реорганізований 1950 р. в Інститут історії АН УРСР. Це значно розширило проблематику наукових досліджень в ньому: поряд з історією України всіх періодів науковці інституту займаються питаннями загальної історії та міжнародних відносин, вивченням історії зарубіжних країн, історіографії, джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін.

1951 р. у Львові утворено Інститут суспільних наук Академії наук Української РСР, відділ історії України якого спрямовував дослідження науковців на вивчення історії західноукраїнських земель від найдавніших часів до наших днів.

1954 р., після включення Кримської області до складу УРСР, плідну роботу по вивченню історії Криму, міста-героя Севастополя провадила кримська група істориків. Її наукову діяльність до 1963 р. спрямовував Інститут історії АН УРСР.

Однією з основних умов успішного розвитку історичної науки є певний рівень розвитку допоміжних історичних дисциплін, досліджень в галузі історіографії й джерелознавства. З цією метою в Інституті історії АН УРСР у 1959 р. утворено відділ допоміжних історичних дисциплін, що значно розширився у 1963 р., реорганізувавшись у відділ історіографії і джерелознавства. Того ж року в складі Інституту історії АН УРСР відкрито відділ історії міст і сіл УРСР, який здійснює наукове й науково-методичне керівництво виданням 26-томної «Історії міст і сіл УРСР».

Ще одна зміна сталася у 1963 р. в Інституті: до його складу, згідно з постановою Президії АН УРСР, було включено сектор історії техніки та природознавства з двома відділами — історії природознавства та історії техніки. Всі ці заходи значно розширили тематику наукових досліджень в Інституті, сприяли здійсненню великих планів у галузі наукової розробки історії України, її значенню на міжнародній арені, створенню монографічних досліджень та документальних видань, присвячених вітчизняній та зарубіжній історії.

1972 р. Інститут історії АН УРСР, в якому працювало 104 науковці (з них 24 доктори і 63 кандидати наук), складався з таких відділів: історії народів СРСР, історії комуністичного будівни-

цтва, історії соціалістичного будівництва, історії Великої Вітчизняної війни, історії Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни, історії капіталізму, історії феодалізму, історії зарубіжних соціалістичних країн, нової та новітньої історії, історії країн зарубіжного Сходу, історіографії та джерелознавства, зарубіжної історіографії, історії міст і сіл УРСР, історії техніки, історії природознавства, відділ по підготовці багатомної історії Української РСР. Поза межами Києва плідно працюють ще два відділи інституту: відділ історії Північної Буковини у м. Чернівцях і відділ історії європейських соціалістичних країн у м. Ужгороді. В складі Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові також функціонує відділ історії.

За великі досягнення в розвитку історичної науки в Українській РСР та підготовку висококваліфікованих спеціалістів-істориків Указом Президії Верховної Ради УРСР від 16 травня 1969 р. Інститут історії АН УРСР був нагороджений Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

Всі нині існуючі науково-дослідні та навчальні історичні установи УРСР проводять велику роботу по вихованню кадрів істориків, розробці важливих проблем вітчизняної і зарубіжної історіографії, вихованню трудящих на славних революційних, патріотичних, інтернаціоналістських, трудових традиціях народів багатонаціональної Радянської Батьківщини.

ЧАСТИНА II

1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ФЕОДАЛІЗМУ

Закономірним явищем суспільного розвитку України, як і більшості країн земної кулі, була феодальна формація. Це період виникнення і формування української народності та героїчної боротьби трудящих України проти соціально-економічного та національного гноблення. Головним рушієм суспільного розвитку в період феодалізму виступали народні маси.

Вивчення історії України періоду феодалізму має важливе значення для розуміння всього історичного процесу та закономірності зміни однієї суспільної формації іншою.

Збагнути всі процеси, які відбувалися на Україні за доби феодалізму, допомагає дослідникам теорія марксизму-ленінізму. Класики марксизму-ленінізму всебічно вивчили загальні особливості і закономірності розвитку феодальної формації.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції відкрила можливості для дійсно наукового висвітлення історії України на основі марксизму-ленінізму. З самого початку становлення і розвитку радянської історичної науки велика увага приділялась періоду, що відіграв важливу роль в історії російського, українського, білоруського та інших народів,— Київської Русі.

Радянські вчені, успадкувавши доробок дореволюційних істориків у висвітленні окремих проблем Київської Русі, критично використовували його, розробляючи історію цього періоду.

Певний час і після Великого Жовтня поширювались старі теорії. Так, наприклад, з позицій норманізму розглядалося утворення Київської Русі в працях О. Я. Єфименко¹, написаних ще в дореволюційний період. Виникнення східнослов'янської держави внаслідок зовнішніх впливів обстоював і В. О. Пархоменко, хоч і вважав літописну легенду закликання варягів вигаданою. За В. О. Пархоменком, східнослов'янська держава була утворена південно-східною Руссю (полянами.— *Ред.*), яка завоювала Середнє Подніпров'я. Він висловив думку про те, що ім'я Русь на території Східної Європи існувало раніше 862 р., але штучно поділив східнослов'янські племена на три групи:

¹ О. Я. Єфименко. Історія українського народу. Харків, 1922.

південно-західну, північно-західну і південно-східну. Всі ці групи, за його твердженням, розвивалися під зовнішнім впливом Візантії, Хозарії і варягів².

Книга Д. І. Багалія «Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті» (т. 1, 1928) була спрямована проти антинаукової концепції норманістів, але вчений не зміг дати наукове пояснення походження Київської Русі.

Важливу роль у вирішенні багатьох проблем історії Київської Русі відіграла наукова діяльність радянського історика академіка Б. Д. Грекова. Заслугою його є те, що він довів феодальну природу Київської Русі, з'ясував процес її утворення як наслідок внутрішнього розвитку продуктивних сил у східних слов'ян, які викликали докорінні зміни в усіх сферах суспільного життя східнослов'янських племен і привели до утворення держави. Цією ж проблемою займався член-кореспондент Академії наук УРСР С. В. Юшков, який працював на Україні і видав кілька праць³. В кінці 30-х — на початку 40-х років було надруковано ряд статей та популярних брошур з історії Київської Русі. Помітним явищем в історіографії був випуск «Нарисів історії України» (вип. 1. К., 1937), написаних Ф. О. Ястребовим і К. Г. Гуслигим, в яких висвітлюється історія Київської Русі та феодальних князівств XII—XIII ст. Заслугою авторів є те, що вони розглядають давню Русь як спільний період історії російського, українського і білоруського народів.

Ґрунтовно висвітлений процес утворення східнослов'янської держави в «Нарисах стародавньої історії Української РСР» (К., 1957), написаних колективом наукових працівників Інституту археології АН УРСР.

Радянські історики уважно досліджують процес зародження і розвитку державності у східнослов'янських племен, які жили у першій половині I тисячоліття н. е. На основі археологічних та писемних джерел з'ясовано, що перша половина I тисячоліття на території Східної Європи — це епоха, коли був зроблений вирішальний крок східними слов'янами у бік утворення класового суспільства і держави.

В ряді досліджень висвітлюються питання соціально-економічного розвитку давньої Русі. У згаданій праці Д. І. Багалій слідом за М. М. Покровським прийняв помилкове твердження про те, що основною галуззю господарства давньої Русі було не землеробство, а торгівля та різні промисли. Не розумів він і причини виникнення міст як наслідку розвитку ремесла і відокремлення його від землеробства. Д. І. Багалій же пише, що міста виникли з перших поселень, якими «були хутори, потім

² В. А. Пархоменко. У истоков русской государственности. Л., 1924; його ж. Початок історичного життя на Україні. К., 1925.

³ С. В. Юшков. Руська Правда. К., 1935; його ж. Нариси історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. К., 1939, та ін.

села і, нарешті, городи»⁴. Вивченням соціально-економічних проблем Київської Русі в 20-х роках займався М. Максимейко. Інститут закупництва досліджував і Н. Л. Рубінштейн⁵, який порівнював його з середньовічним західноєвропейським прекаріатом або бенедіціатом, що відомий в історіографії як процес сеньйоріалізації. Цей процес, на думку Н. Л. Рубінштейна, що ототожнював його з початком розвитку феодальних відносин, розпочався на Русі в кінці XI ст.

Найбільш ґрунтовне дослідження соціально-економічного розвитку Київської Русі в українській радянській історіографії довоєнного періоду зроблене С. В. Юшковим⁶. Він показав розвиток феодального землеволодіння, ренти та початкового виникнення і розвитку міст, феодальну монархію Київської Русі, зазначаючи, що феодальні відносини на Русі складаються тільки в XI ст. Більшість радянських істориків зробили висновок, що дофеодальний період розвитку у східних слов'ян продовжувався до IX ст., IX—XI ст. вважають часом генезису феодалізму, а давню Русь — ранньофеодальною державою.

Помітний вклад у вивчення соціально-економічного розвитку Русі внесли праці В. Й. Довженка, який першим досліджував еволюцію землеробства Київської Русі⁷. Висновки вченого ґрунтуються на уважному вивченні археологічних пам'яток, літописів та інших джерел.

Писемні та археологічні джерела показали повну неспроможність великодержавної дворянсько-буржуазної російської і буржуазно-націоналістичної української історіографії у дослідженні питання про етнічний склад давньої Русі. Як відомо, перша намагалася довести, що давньоруське населення було російським, а друга — українським. У 20-х роках в українській історіографії, зокрема в працях В. О. Пархоменка, Д. І. Багалія та інших дослідників, Київська Русь ще ототожнювалась з Україною. Н. Л. Рубінштейн 1925 р. також не відрізняв Русі від України, а вже 1930 р. він писав, що «історія Київської Русі об'єднує історію всього східного слов'янства, що виступає, як одне ціле»⁸.

Певну увагу українські радянські історики приділили зовнішньополітичній історії давньої Русі та розвитку культури в цей період⁹. Але необхідно зазначити, що вивченню даних проблем

⁴ Д. І. Багалій. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті, т. I. ДВУ, 1928, стор. 205—206.

⁵ Н. Л. Рубінштейн. Нариси історії Київської Русі. Харків — Одеса, 1930.

⁶ С. В. Юшков. Нариси історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. К., 1939.

⁷ В. Й. Довженко. Землеробство Древньої Русі. К., 1961.

⁸ Н. Л. Рубінштейн. Нарис Київської Русі, стор. 5.

⁹ І. М. Гапусенко. Боротьба східних слов'ян за вихід до Чорного моря. К., 1966; І. М. Шекера. Міжнародні зв'язки Київської Русі. К., 1966; його ж. Київська Русь XI ст. в міжнародних відносинах. К., 1967; Ф. Шміт. Пам'ятки староруського мистецтва. Харків, 1922, та ін.

не приділено значної уваги і досліджені вони недостатньо. Класова боротьба на Русі в XI—XIII ст. всебічно досліджена у праці радянського історика М. М. Тихомирова¹⁰.

У післявоєнні роки важливу роль у дослідженні історії Давньоруської держави відіграв слов'янський відділ Інституту археології АН УРСР. У наукових збірниках Інституту археології АН УРСР видані численні матеріали про наслідки польових досліджень, важливе місце серед яких посідають пам'ятки давньої Русі («Археологічні пам'ятки УРСР»), опубліковані теоретичні узагальнення з окремих питань історії та археології східнослов'янської держави (збірник «Археологія»), надруковані повідомлення, які знайомлять широкі кола читачів з наслідками теоретичних і експедиційних досліджень, частина з яких належить до періоду Київської Русі («Краткие сообщения Института археологии»).

Загальне визнання знайшли розвідки С. О. Висоцького про давньоруські написи Софії Київської¹¹. Лише за післявоєнні роки українські археологи розкопали і дослідили: залишки давньоруських міст Галича, Пліснеська, Родні, Колодяжина, Воїня¹², Райковецьке городище; провели дослідження в Києві, Вишгороді, Чернігові, Львові, Білгороді, Городському та ін. Значний вклад в археологічні дослідження зробили В. Й. Довженок, В. А. Богусевич, В. К. Гончаров, Д. І. Бліфельд, О. О. Ратич, В. В. Ауліх, М. П. Кучера, Р. О. Юра. Архітектурні пам'ятки Київської Русі успішно вивчали Ю. С. Асеев і Г. Н. Логвин. Наукові дослідження на Україні українські археологи провадять в тісному співробітництві з російськими, що проявляється в організації спільних експедицій, друкуванні праць тощо.

Підсумовуючи досягнення української радянської історіографії в дослідженні історії Київської Русі, необхідно відзначити, що українські вчені внесли помітний вклад в її висвітлення.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції відкрила можливості дослідникам для залучення великої кількості архівних джерел та переходу до висвітлення і нової постановки проблем, яких не досліджувала дореволюційна історіографія. Створились умови для з'ясування соціально-економічних процесів, вивчення суспільно-політичних рухів, а також боротьби трудящих мас за соціальне визволення у дальший після Київської Русі історичний період.

У 20-х роках історики написали багато праць про землеволодіння, селянство і землеробство України періоду феодалізму. У них описувано життя і побут окремих поміщиків і козацької

¹⁰ М. Н. Тихомиров. Крестьянские и городские восстания на Руси XI—XIII вв. М., 1955.

¹¹ С. А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской. К., 1966.

¹² В. Й. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра. Древньоруське місто Воїнь. К., 1966.

старшини, їх земельні володіння, замки, конфлікти між окремими групами шляхти або козацької старшини тощо. У деяких працях є важливий джерельний матеріал, правильно висвітлені окремі питання соціально-економічного розвитку України періоду феодалізму (О. Баранович, П. Федоренко).

Зокрема, вивченням економічного життя магнатського господарства Волині займався О. І. Баранович¹³. Вивчаючи протягом довгого часу архівні джерела, О. І. Баранович подав важливі відомості про різні галузі господарства магнатського маєтку, організацію фільварку, промислових підприємств, висвітлив роль оренди в системі поміщицького господарства і заборгованість поміщиків. Щоправда, він недостатньо показав вплив товарно-грошових відносин на магнатське господарство, а також товарності продукції, що вироблялась в маєтку, застосування найманої праці тощо. Досліджуючи цю саму проблему, І. І. Кравченко, на відміну від О. І. Барановича, значно перебільшив підприємницьку діяльність магнатів і взагалі розвиток капіталістичних відносин на Правобережній Україні, назвавши кінець XVIII ст. епохою промислового капіталізму. Пізніше в своїй докторській дисертації він відійшов від свого помилкового твердження, показав дальший, більш глибокий розпад феодально-кріпосницької системи на Правобережжі у першій половині XIX ст. Відомості з різних питань землеволодіння та землекористування є у працях О. Філіповського, М. Шульгіна, С. Іваницького-Василенка, В. Гнатюка, виданих у 20-х роках, хоч висновки переважно зроблені ще не з позицій марксизму¹⁴. Є. Д. Сташевський¹⁵ на основі цінних архівних та друкованих матеріалів досліджував економічний розвиток Правобережжя передреформеної доби, зокрема сільськогосподарський ринок.

Процес розшарування селян на Полтавщині в другій чверті XIX ст. показав А. Козаченко¹⁶.

З середини 30-х років українські історики на основі виявлених і опублікованих джерел спрямували свої зусилля на написання наукового курсу історії України. У «Нарисах з історії України», що вийшли в 1939—1941 рр., знайшли відображення питання феодально-кріпосницьких відносин на Україні, зокрема повинності селянства та його боротьба проти кріпосного гніту, а також розвиток ремесла і промисловості та політична історія України періоду феодалізму.

¹³ А. И. Баранович. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. М., 1955.

¹⁴ О. К. Філіповський. Розвідки з організації селянського господарства на Україні. К., 1926; М. Шульгін. Дворянське та селянське землекористування в Росії та на Україні. Харків, 1927.

¹⁵ Є. Д. Сташевський. Сільськогосподарський ринок Правобережної України передреформеної доби.— Праці Комісії для вивчення народного господарства України, вип. 2. К., 1929.

¹⁶ А. І. Козаченко. Заможність селян великого панщинного маєтку на Полтавщині в другій чверті XIX ст.— «Прапор марксизму», 1930, № 2.

Значний вклад у дослідження проблеми розкладу феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. зробив І. О. Гуржій¹⁷. Виходячи з основної характеристики феодалізму, даної класиками марксизму-ленінізму, та на основі численних архівних та інших джерел він значно глибше і всебічніше, ніж попередні дослідники, висвітлив процес розкладу феодально-кріпосницької системи господарства, розглянувши такі питання, як володіння поміщиків землею та кріпосними селянами на Україні, товаризація феодального поміщицького господарства, розвиток товарних відносин у селянському господарстві, посилення експлуатації селянства, розклад поміщицького господарства, криза феодально-кріпосницької системи та визрівання революційної ситуації, селянський рух на Україні та ін. І. О. Гуржій зробив підрахунки кількості населення на Україні, показав його поділ за групами, простежив форми пристосування поміщицького господарства до нових умов капіталістичного розвитку, економічний крах деяких з них в окремих губерніях України тощо. Економічний розвиток та революційний рух на Україні в даній праці, як і в інших дослідженнях, І. О. Гуржій розглядав у тісному взаємозв'язку з усією Росією. Тим самим автор показав народне господарство України як складову частину всього комплексу економіки нашої країни першої половини XIX ст.

Своєрідні особливості історичного розвитку мала Слобідська Україна, соціально-економічному й політичному розвитку якої присвячено ряд досліджень. Ще в дореволюційні роки вивченням Слобожанщини займався Д. І. Багалій. 1918 р. у Харкові опублікована його «Історія Слобідської України». У книзі є розділи про соціальний лад і суспільні стани, промисли, ремесло та торгівлю, земельну власність, побут, освіту тощо.

Праця Д. І. Багалія цінна тим, що в ній він зібрав і систематизував багато джерел з історії Слобідської України. Але його дослідження не розкрили закономірностей соціально-економічного та політичного розвитку цієї частини України.

Окремі історико-етнографічні дані про Слобожанщину є в праці М. Сумцова «Слобожане» (Харків, 1918). Певний вклад у висвітлення історії Слобідської України зробив В. О. Барвинський¹⁸. Великий фактичний матеріал про земельну власність у Слобідській Україні в XVII—XVIII ст. зібрав Є. Овчаренко.

В українській радянській історіографії ґрунтовно й докладно показані причини переселення українців на Слобожанщину та дружні відносини їх з росіянами. Так, А. Г. Слюсарський¹⁹

¹⁷ І. Гуржій. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. К., 1954.

¹⁸ В. А. Барвинський. Исторический очерк Харьковской губернии. Харьков, 1918.

¹⁹ А. Слюсарський. Слобідська Україна. Харків, 1954; його ж. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. Харьков, 1964.

пріділив значну увагу соціально-економічній і політичній історії Слобожанщини, зокрема концентрації феодальної земельної власності внаслідок зростання козацько-старшинського і поміщицького землеволодіння, розподілові землі між класами і станами та розвитку промисловості в Слобідській Україні. Помилковим є висновок А. Г. Слюсарського, що велике феодальне землеволодіння на Слобожанщині починає зростати тільки з останньої чверті XVII ст. Автор не врахував того, що воно існувало у вигляді феодальної власності російської держави, якій належали «вільні» землі Слобідської України.

Розвитку господарства магнатських маєтків Правобережної України присвячені праці В. О. Маркіної. Вона на високому науково-теоретичному рівні розкрила соціальну природу, характер, господарську та економічну організацію магнатських маєтків Правобережної України та їх розвиток в другій половині XVIII ст.²⁰ В. О. Маркіна показала тенденцію магнатського фільварку на Правобережній Україні до розширеного відтворення, що властиве товарному виробництву в епоху розкладу феодалізму, докладно описала розвиток промислу, промислових підприємств і мануфактур у магнатських маєтках та застосування найманої праці як елемента зародження нових суспільних відносин. Зростаюче втягнення феодального господарства у ринкові відносини дедалі більше розкладало його натуральну основу. У книзі зроблений обґрунтований висновок, що остання чверть XVIII ст. для Правобережної України характеризується загальним наступом на селянство, який неминуче підривав основу феодального способу виробництва і вів до прискорення процесу його розкладу.

Деякі успіхи були досягнуті в дослідженні історії західноукраїнських земель. Особливий інтерес до історії Західної України був викликаний воз'єднанням її з Радянською Україною 1939 р.²¹ В післявоєнні роки на сторінках багатьох видань висвітлювалися різні питання з історії західноукраїнських земель періоду феодалізму (В. Осечинський, Г. Гросман).

Дослідженню історії сільського господарства Галичини після захоплення її Австрією 1772 р. й до скасування кріпосного права 1848 р. присвячена монографія М. П. Герасименка²². Автор дослідив характер аграрних відносин, розкрив кріпосницьку суть аграрних реформ у Галичині, проведених Австрією в 70—80-х роках XVIII ст. Він показав гостру кризу панщинно-кріпосницького господарства у Галичині в першій половині XIX ст. і жорстоку феодально-кріпосницьку експлуатацію народних мас,

²⁰ В. А. Маркіна. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. К., 1961; її ж. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII — 60-е годы XVIII в. К., 1971.

²¹ Західна Україна. К., 1940.

²² М. П. Герасименко. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. К., 1959.

класову боротьбу селянства та його вирішальну роль у революційних подіях 1846—1848 рр.

Після воз'єднання Закарпатської України з Українською РСР радянські історики приділили значну увагу дослідженню її соціально-економічної і політичної історії. Нариси в двох частинах про соціально-економічне становище, боротьбу селянства Закарпаття проти феодального гніту і покатоличення опублікував І. Г. Коломієць²³. В них висвітлюються події на Закарпатській Україні від XV до середини XIX ст. Історії Закарпаття другої половини XVIII і першої половини XIX ст. присвячені праці І. Г. Шульги²⁴, який показав розклад феодально-кріпосницьких відносин на Закарпатті у другій половині XVIII — першій половині XIX ст., розвиток поміщицького господарства, становище селянства, розвиток міст і торгівлі, поміщицьких промислових підприємств, використання вільнонайманої праці на мануфактурах. На основі численних джерельних матеріалів автор показав розшарування селянства Закарпаття, різноманітні форми класової боротьби проти феодального гніту.

Характерним для економічного життя Закарпатської України першої половини XIX ст., вважає І. Г. Шульга, було поглиблення суспільного поділу праці, збільшення числа окремих галузей промисловості, зростання внутрішньої і зовнішньої торгівлі, зародження буржуазії і робітничого класу. Втягнення поміщицьких господарств у товарно-грошові відносини прискорювало процес розшарування селянства, посилювало його опір жорсткій феодальній експлуатації. Але й після скасування кріпосного права збереження великих поміщицьких латифундій та кабальні умови викупу від кріпосницької залежності прирікали селянство на дальші злидні та безпросвітну темряву, що й зумовило розвиток капіталізму на Закарпатті «пруським шляхом».

Значну увагу висвітленню історії Закарпатської України в період революції 1848—1849 рр. присвятила І. М. Мельникова²⁵.

Становище українського селянства в період феодалізму вивчалось багатьма українськими радянськими істориками. У 20-х роках М. М. Ткаченко написав ряд праць²⁶, в яких вперше в українській радянській історіографії висвітлювались суспільні

²³ І. Г. Коломієць. Очерки по истории Закарпатья, часть первая. Томск, 1953; часть вторая. Томск, 1959.

²⁴ І. Г. Шульга. Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст. Ужгород, 1962; його ж. Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII — першій половині XIX ст. Львів, 1965.

²⁵ І. Мельникова. Закарпатская Украина в революции 1848 года.— «Вопросы истории», 1948, № 8.

²⁶ М. Ткаченко. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII—XVIII вв.— Записки Історично-філологічного відділу ВУАН, кн. XXVI. К., 1931; його ж. Гуманщина в XVI—XVII вв.— Там же, кн. XI. К., 1927, та ін.

відносини на Лівобережній Україні в XVI—XVII ст., стан сільського господарства, розшарування селянства, магнатське й селянське землеволодіння, тяжке становище народних мас. Говорячи про південні райони України, М. М. Ткаченко справедливо зазначає, що ще до приходу польської шляхти ця територію розпочало колонізувати українське селянство. Розглядаючи економічні процеси північних районів України (Чернігівщина, Стародубщина), він зробив висновок, що на Лівобережжі у першій половині XVII ст. ще не було розвинутого фільваркового господарства, а пануючою формою ренти була не відробіткова, а продуктова та грошова, що підтвердилось і в наступних дослідженнях. М. М. Ткаченко доповнив свої попередні праці новими матеріалами про селянство Лівобережжя XVI—XVII ст., систематизував їх і, виходячи з теорії марксизму-ленінізму, дав теоретичні узагальнення в новому дослідженні²⁷.

Історія українського селянства періоду феодалізму знайшла своє відображення в різних за проблемами і тематикою працях А. З. Барабоє, Ю. О. Курносова, Ю. І. Мережинського, О. З. Неселовського, Є. С. Приходька та ін.

Питанням історії селянства, висвітленню класової боротьби в період феодалізму, визвольній війні українського народу 1648—1654 рр., запорізькому козацтву, розвитку землеробства, розкладу феодально-кріпосницьких відносин тощо присвячені праці Н. Мірзи-Авак'янца, О. Назарця, О. Філіповського, С. Шамрая та ін.

Це в основному статті та популярні брошури. Монографічні ж дослідження з цієї проблеми з'явилися тільки у 60-х роках. Зміст праці Д. І. Мишка «Соціально-економічні умови формування української народності» (К., 1963) розкривається у підзаголовку «Становище селян і антифеодальні рухи на Україні в XV — першій половині XVI ст.». Автор розглядає поземельні відносини на Україні в XV — першій половині XVI ст., приділивши головну увагу селянському господарству. Докладно висвітлюються повинності різних груп залежного селянства, а також державних селян та їх юридичне становище. Зростання феодальної ренти, як показує Д. І. Мишко, свідчить про посилований процес наступу феодалів на селян. Автор характеризує розвиток селянського ремесла та промислів, показує класову боротьбу селянства проти своїх гнобителів. Недоліком книги є випадки непродуманого і схематичного використання автором праць класиків марксизму-ленінізму.

Дальшу історію українського селянства досліджував І. Д. Бойко²⁸. У книзі дається загальна характеристика розвит-

²⁷ Н. М. Ткаченко. Очерки по истории крестьян Левобережной Украины XVII в. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. К., 1963.

²⁸ І. Д. Бойко. Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. К., 1963.

ку сільського господарства, ремесла та промислів на Україні, детально розглядаються феодальні повинності селянства відповідно до особливостей розвитку економіки різних районів України. Okремо показуються феодальні повинності та розшарування селян у Руському, Волинському, Київському, Чернігівському воеводствах, на Поділлі та Брацлавщині. Це дало змогу автору виявити відмінність співвідношення різних форм феодальної ренти в кожному районі і навіть в одному воеводстві, різноманітну товарність продукції і характер оренди.

І. Д. Бойко спростував твердження польської дворянсько-буржуазної історіографії про освоєння польською шляхтою південних степів і перекожливо довів, що основну роль у цьому процесі відіграли селяни і ремісники України ще до створення тут фільварків польської шляхти. У книзі показана також єдність шляхів економічного розвитку російського і українського народів. Проте автор недостатньо розкрив динаміку соціально-економічного процесу, що відбувався на Україні в другій половині XVI — першій половині XVII ст., зокрема становище селянства.

З різних питань феодальних відносин, розшарування, закріпачення селянства за доби феодалізму опублікована велика кількість статей та окремих брошур, які належать Н. Бугайову, І. Крип'якевичу, Ю. Різницькому, М. Лелекачу, М. Марченку. В них ставляться й розробляються важливі проблеми з історії селянства, які стосуються як всієї території України, так і її окремих районів.

Соціально-економічний розвиток України, зокрема історію цехів і значення міст, досліджував П. Клименко, який займався вивченням цих проблем ще в дореволюційний період²⁹.

П. Клименко в основному спинявся на політичному становищі міст і вказував на велику роль, яку вони відіграли в зближенні між українським і російським народами. Міста він називав нервовим вузлом, який зв'язує в єдину мережу всесвітній розвиток. П. Клименко показував становище і права ремісника, організацію ремісничої праці, цехові бюджети тощо. Проте дослідження П. Клименка не позбавлені недоліків. На його думку, Україна була так законсервована в своїй відсталості, «що не могла попереднім засвоєнням активно прилучитися до цього процесу капіталістичного перетворення, а цілком пасивно й дуже запізно приймала чужу силу»³⁰. Таке твердження було наслідком того, що він глибоко не проаналізував соціально-економічного розвитку міст і, зокрема, розвитку цехів, продовжував традиції буржуазної історіографії. Але, незважаючи на ці недо-

²⁹ Пилип Клименко. Цехи на Україні, т. I, вип. 1, Суспільно-правові елементи цехової організації. К., 1929; його ж. Місто й територія на Україні за Гетьманщини. К., 1936.

³⁰ Пилип Клименко. Місто й територія на Україні за Гетьманщини, стор. 87.

ліки, його дослідження, як і праці А. Єршова, М. Ткаченка, були значним кроком вперед в новому підході і розв'язанні важливих соціально-економічних процесів історії України, які залишались поза увагою попередніх дослідників.

Розвиток виробництва скла на Чернігівщині з другої половини XVII до кінця XVIII ст. показав В. Модзалевський³¹.

Більшість авторів у 20-х роках³² фактично не показували економічної історії України, а описували діяльність адміністрації, національний склад ремісників і всього міського населення, історію магдебурзького права, культурно-освітню діяльність міщан, торгівлю тощо. В їх працях не висвітлювалися становище ремісників, їх класова диференціація та взаємовідносини у виробничому процесі, соціальне гноблення та класова боротьба.

Перелом у вивченні соціально-економічної історії України відбувся в кінці 20-х — на початку 30-х років. Такі зрушення помітні в згаданих працях М. М. Ткаченка, а також у дослідженні І. М. Бровера³³. Проаналізовані І. М. Бровером статистичні дані про розвиток промисловості на Україні в першій половині XIX ст., спроба показати її одночасно із змінами в сільському господарстві, зростанням торгівлі були певним кроком у дальшому її дослідженні.

У 20-х роках було надруковано значну кількість статей А. Єршова, А. Козаченка, К. Лазаревської, П. Нечипоренка, О. Плевака, Д. Солов'я з різних питань розвитку промисловості на Україні в епоху феодалізму. Та цінність їх полягає лише у введенні в обіг нових джерельних матеріалів, бо теоретичні висновки більшість авторів робили ще не з позицій марксизму.

У 30-х роках глибоких досліджень розвитку промисловості на Україні за доби феодалізму не провадилось. Певних успіхів у вивченні цієї теми українська радянська історіографія досягла в післявоєнні роки. Розробкою важливіших проблем історії промисловості дореформеного періоду на Україні в цей час займалися як історики, так і економісти. С. Т. Білецький, Я. Д. Ісаєвич, І. П. Крип'якевич, П. О. Матвієвський, Д. І. Мишко, Ф. Я. Полянський, О. М. Пономарев, С. А. Секиринський, Г. А. Яценко, Я. П. Кісь та інші висвітлюють різноманітні питання розвитку ремесла, мануфактури, цехового ладу як всієї України, так і її окремих районів, а також галузей промисловості³⁴. Багато таких статей опубліковано у збірниках «З історії західноукраїнських земель».

³¹ Вадим Модзалевський. Гути на Чернігівщині. К., 1926.

³² М. Тищенко. Нариси з історії зовнішньої торгівлі Стародубщини в XVIII ст.— ЗІФВ УАН, кн. XXVII, 1926.

³³ І. М. Бровер. Україна на переломі до промислового капіталізму.— Соціально-економічні нариси й матеріали, т. I. Харків, 1931; т. II, 1933.

³⁴ А. М. Пономарев. Промисленість України в XVIII веку. Черновці, 1968; Я. П. Кісь. Промисловість Львова в період феодалізму. Львів, 1968.

13 Важливий внесок у вивчення соціально-економічних процесів розвитку України з кінця XVIII ст. до реформи 1861 р. вніс І. О. Гуржій³⁵. Його монографії про розклад феодально-кріпосницької системи у сільському господарстві, зародження робітничого класу, розвиток торгівлі й торгового виробництва, класову боротьбу у цей період на Україні та численні статті розкривають феодально-кріпосницьку систему на Україні, яка стала гальмом суспільного розвитку. Грунтуючись на теоретичних положеннях класиків марксизму-ленінізму і особливо праці В. І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії», І. О. Гуржій розкрив діалектику боротьби в промисловому розвитку між старими, феодально-кріпосницькими, й новими, капіталістичними, формами економічного життя на Україні. Розвиток промисловості на Україні І. О. Гуржій показав у нерозривному зв'язку з усім економічним розвитком Росії, докладно розкрив процес формування українського робітничого класу, найважливішим джерелом поповнення якого було селянство. Своєрідністю формування промислового пролетаріату на Україні, як показано в працях І. О. Гуржія, було те, що він відбувався за рахунок не тільки українського, а й російського населення.

Історія промисловості на Україні до 1861 р. висвітлена у дослідженні О. О. Нестеренка³⁶. Він показав особливості розвитку ремесла і первісного нагромадження на Україні, мануфактурного виробництва тощо. Великий науковий інтерес становлять «Додатки» автора, які дають уявлення про кількість промислових підприємств на Україні, їх географічне розміщення та структуру, кількість робітників по галузях виробництва, номенклатуру виробів, ринки збуту і взагалі про розміри всієї продукції, що вироблялась.

Мануфактурній промисловості на Україні у текстильному виробництві в кінці XVIII — першій половині XIX ст. присвячена праця Т. І. Дерев'янкін³⁷. В ній автор вперше зробив класифікацію мануфактур не за становою приналежністю мануфактуристів, а за формою власності.

Багато матеріалів про розвиток промисловості за доби феодалізму на Україні є в дослідженнях з історії українських міст. Уже в 20-х роках опубліковані окремі нариси і статті про українські міста за доби феодалізму. У виданій 1920 р. книзі Д. І. Багалія про колонізацію та початок культурного розвитку

³⁵ І. О. Гуржій. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. К., 1954; його ж. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). К., 1958; його ж. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.). К., 1958; його ж. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні з кінця XVIII ст. до 1861 р. К., 1962; його ж. Повстання селян в Турбаях (1789—1793). К., 1950.

³⁶ О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. I. К., 1959.

14 ³⁷ Т. І. Дерев'янкін. Мануфактура на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX ст. К., 1962.

Південної України³⁸ детально описується будівництво Херсона, Катеринослава, Миколаєва, Одеси, Маріуполя, Ростова, Таганрога та інших міст, а також участь держави в освоєнні цих земель. Проте немає жодного слова про тих, хто своєю працею збудував ці міста, розорав цілині землі і терпів жорстоке гноблення. Глибоко не показані соціально-економічні проблеми і в деяких книгах з історії Києва³⁹. Так, В. І. Щербина написав про Київ у період феодалізму багато, зокрема про Києво-Печерську лавру, життя київських в'їтів, план міста, окремі вулиці, старі кам'яні архімандритові покої тощо, але фактично обійшов питання соціального життя.

Перші спроби соціально-економічного аналізу життя українських міст належать П. Клименку і М. Ткаченку. Крім згаданих вище праць про окремі міста України, опубліковано також дослідження про роль Києва у визвольній війні 1648—1654 рр. (Д. І. Мишко) та ін. Деякі проблеми соціально-економічного розвитку Львова в епоху феодалізму висвітлені в праці В. Ф. Інкіна⁴⁰ та ряді статей С. Т. Білецького, І. П. Крип'якевича. Соціально-економічна історія середньовічних міст України досліджувалась у працях П. В. Михайлини⁴¹, Я. П. Кіся, Я. Д. Ісаєвича та ін.

Проблема зародження і розвитку капіталістичних відносин і пов'язана з нею висхідна і нисхідна стадії розвитку феодалізму в нашій країні є досить складною. Дискусія радянських істориків у 50-х роках показала різний підхід вчених до її розв'язання та наявність різних поглядів з приводу цього. Активну участь в дискусії взяв український радянський історик В. О. Голобуцький⁴². Його висновок зводиться до того, що цехове ремесло на Україні під впливом розвитку продуктивних сил і зростання риночних зв'язків вступило в XVI—першій половині XVII ст. у смугу розкладу.

Із зародженням і розвитком капіталістичних відносин нерозривно пов'язаний процес первісного нагромадження капіталу. Важливу роль у ньому відіграла торгівля. Але цій темі приділено ще мало уваги, хоч окремі статті з деяких питань історії розвитку торгівлі на Україні за доби феодалізму були опубліковані ще в 20-х роках (Н. Рубінштейн). В наступні роки розвиток тор-

³⁸ Д. І. Багалій. Заселення Південної України (Запоріжжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. Харків, 1920.

³⁹ Київ та його околиці. К., 1926; Нові студії з історії Києва В. І. Щербини. К., 1926.

⁴⁰ В. Ф. Інкін. Нарис економічного розвитку Львова у XVIII столітті. Львів, 1959.

⁴¹ П. В. Михайлина. Прогресивне значення воз'єднання України з Росією для розвитку українських міст. Чернівці, 1958.

⁴² В. О. Голобуцький. Про цехове ремесло і зародження капіталістичного виробництва.— «Вісник Академії наук УРСР», 1958, № 8, стор. 32—42; його ж. О начале нисходящей стадии феодальной формации.— «Вопросы истории», 1959, № 9, стор. 123—137, та ін.

гівлі в дореформений період на Україні у загальних рисах висвітлювався лише в нарисах та курсах історії України. Тільки в кінці 50-х — на початку 60-х років з'явилися статті В. П. Ващенко, І. О. Гуржія, Є. С. Давида з цієї важливої проблеми.

У широкому плані розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні з кінця XVIII ст. до 1861 р. досліджений І. О. Гуржієм⁴³. В книзі відображений взаємозв'язок між рівнем промислового виробництва і ємкістю внутрішнього ринку та станом зовнішньої торгівлі. Україна посідала також чільне місце і в зовнішній торгівлі Росії. Обсяг торгівлі відбивав швидкий процес нагромадження капіталу, що сприяло розвитку капіталістичного способу виробництва, розширенню всеросійського внутрішнього ринку. Всі ці процеси зміцнювали економічні зв'язки окремих господарських районів України з Росією, що переконливо показано в даній монографії І. О. Гуржія.

Важливе місце у соціально-економічній історії України доби феодалізму посідав торгово-візницький (чумацький) промисел. Але довгий час соціально-економічна історія чумацтва в українській радянській історіографії недостатньо висвітлювалася. Окремі статті⁴⁴ та історико-етнографічний нарис Н. Букатевича⁴⁵ не розкрили соціальної суті чумацтва. У монографії І. С. Слабеева⁴⁶ синтетично досліджена історія чумацтва, виникнення якого справедливо пов'язується з розвитком товарно-грошових відносин. У книзі глибоко проаналізований процес розшарування чумацтва та показана його роль в економіці України феодальної доби.

Не можна глибоко вивчити соціально-економічної історії України періоду феодалізму і без демографічних даних. Але їх дослідженню не приділялось належної уваги. У багатьох опублікованих працях автори (Д. І. Багалій, О. І. Баранович, В. М. Кабузан, А. С. Карієвський) висвітлювали тільки чисельність населення окремих районів України або їх заселення в окремий період⁴⁷.

Зроблені лише перші кроки щодо глибокого вивчення на марксистсько-ленінській методологічній основі етногенезу української народності та нації. Значну увагу дослідженню етнічного розвитку українського народу та формуванню української нації приділив К. Г. Гуслистий, який поставив ряд важливих питань

⁴³ І. О. Гуржій. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII століття до 1861 року). К., 1962.

⁴⁴ Матеріали до вивчення виробничих об'єднань, вип. II. К., 1931.

⁴⁵ М. Букатевич. Чумацтво на Україні. Історично-етнографічні нариси. Одеса, 1928.

⁴⁶ І. С. Слабеев. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII — першої половини XIX ст.). К., 1964.

⁴⁷ О. Баранович. Залюднення Волинського воеводства в першій половині XVII ст. К., 1930, та ін.

в опублікованих статтях та брошурі⁴⁸. Але для вирішення всіх цих проблем необхідно докласти ще багато зусиль як історикам, так і іншим фахівцям.

В. І. Ленін підкреслював, що в епоху феодалізму «кріпосницька організація суспільної праці трималась на дисципліні палки, при крайній темноті й забитості трудящих, яких грабувала і з яких знущалась жменька поміщиків»⁴⁹. Вся епоха феодалізму «сповнена постійних повстань селян»⁵⁰ так само, як і «уся історія повна безперервних спроб пригноблених класів скинути гноблення»⁵¹.

Численні повстання селян відбулися на Україні в дореформений період. Проте у працях дореволюційної історіографії вони не знайшли гідного наукового відображення, здебільшого повстання кваліфікувались як грабівницькі, а їх учасники називались розбійниками. В окремих статтях, написаних у 20-х роках, хоч і наводились цінні факти про боротьбу українського селянства проти феодально-кріпосницького гніту, але не розкривались її причини і роль, яку вона відігравала в історії українського народу (М. Свідзінський, С. Шамрай). Таким є збірник про селянські рухи на Лівобережній Україні, виданий 1927 р.⁵² В опублікованих у ньому статтях М. Свідзінського про козаччину 1812 р., Г. Дьякова про характеристику покріпаченого селянства, О. Назарця про форми класової боротьби селян та О. Багалій-Татарінової про історію військових поселень на Україні наводяться лише окремі факти про боротьбу селянства. У праці О. Багалій-Татарінової більше уваги приділяється різним проектам Аракчеева про військові поселення та його діяльності, ніж боротьбі селян.

Не зроблений глибокий марксистсько-ленінський аналіз антикріпосницької боротьби селянства і в працях, присвячених класовій боротьбі на Україні⁵³. 20-ті роки були періодом становлення марксистсько-ленінської історіографії. Але сам факт розробки класової боротьби радянською історіографією свідчить про новий напрям радянської науки, яка вже на світанку свого розвитку розпочала дослідження історії справжніх її творців — пригноблених класів.

Значну увагу вивченню класової боротьби на Україні доби феодалізму приділив М. Горбань⁵⁴. Він ґрунтовно показав ан-

⁴⁸ К. Г. Гуслистий. До питання про утворення української нації. К., 1967.

⁴⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 373.

⁵⁰ Там же, стор. 429.

⁵¹ Там же, стор. 428.

⁵² З історії селянських рухів на Лівобережній Україні.— Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, № 5. Харків, 1927.

⁵³ П. Костенко. Селянські виступи та війни. Харків, 1925; Г. Лозовик. Історія класової боротьби з найстаріших часів. Харків, 1927, та ін.

⁵⁴ М. Горбань. Гайдамащина. Харків—Київ, 1923; його ж. Як кріпаки боролися за волю з панством. Харків, 1925.

тикріпосницький характер гайдамацьких рухів XVIII ст., але помилково твердив, що їх учасниками були тільки декласовані елементи селянства та козацтва. Та, незважаючи на цю хибу, праці М. Горбаня — це певний етап у висвітленні гайдамацького руху.

Багатьох дослідників приваблював селянський рух на Поділлі, очолюваний Устимом Кармалюком, постать якого стала легендарною не тільки серед українського народу, а й серед усіх пригноблених царської Росії. Ось чому ще у довоєнні роки про нього написані окремі дослідження та статті⁵⁵.

У післявоєнний період питання про селянський рух на Поділлі під керівництвом народного ватажка Устима Кармалюка продовжував розробляти І. О. Гуржій⁵⁶.

Про боротьбу селян України в другій половині XVIII ст. проти феодално-кріпосницького гніту опублікував низку праць К. Г. Гуслистий⁵⁷. Вивчаючи пікінерський рух 1769—1770 рр., Коліївщину та її вплив на піднесення селянського руху в інших районах України, він зробив висновок про назрівання у 60—70-х роках XVIII ст. повстання українських селян. Але в першій праці про Коліївщину К. Г. Гуслистий характеризував Залізняка і Гонту як виразників інтересів української шляхти, які ніби гальмували селянське повстання. У наступних дослідженнях він показував їх видатними ватажками народних мас у боротьбі проти феодално-кріпосницького та національно-релігійного гніту⁵⁸.

Значних успіхів у висвітленні класової боротьби на Україні в період феодалізму досягли радянські історики в післявоєнні роки. 1947 р. опублікована монографія К. І. Стецюк про вплив повстання Степана Разіна на розгортання класової боротьби у Слобідській Україні⁵⁹. Всебічно висвітлив повстання селян у Турбаях 1789—1793 рр. І. О. Гуржій⁶⁰. Автор зробив великий вклад у дослідження класової боротьби на Україні. Численні його статті та окремі брошури про боротьбу селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту і кризи феодално-кріпосницької системи стали підвалинами узагальнюючої праці з цієї проблеми — «Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до

⁵⁵ В. Герасименко. Кармалюк в українській народній пісні. Кам'янець-Подільський, 1926.

⁵⁶ І. О. Гуржій. Народний герой Устим Кармалюк. К., 1950; його ж. Устим Кармалюк. К., 1955, та ін.

⁵⁷ К. Гуслистий. З історії класової боротьби в степовій Україні в 60—70 рр. XVIII ст. Харків, 1933; його ж. Селянське повстання 1768 р. на Україні. Харків, 1934; його ж. Коліївщина (Історичний нарис). К., 1947; його ж. Турбаївське повстання. К., 1947.

⁵⁸ К. Г. Гуслистий. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа (период феодализма). К., 1963.

⁵⁹ К. І. Стецюк. Вплив повстання Степана Разіна на Україну. К., 1947.

⁶⁰ І. О. Гуржій. Повстання селян в Турбаях (1789—1793). К., 1950.

1861 р.)» (К., 1958). Про боротьбу селянства цького гніту в цей час опублікували праці О. К. проти кріпоснирошників, Т. Н. Муравльова, Д. П. Пойда, Н. Кошик, І. Я. Мита ін. А. Сироватська

Велику увагу українські радянські історики дженню антикріпосницької боротьби в Західні приділили дослідвини та Закарпатті, де соціальний гніт доповній Україні, Буконаціональним гнобленням. У післявоєнні роки вався жорстоким статей, з'явилися окремі монографії з цієї прс, крім численних ремо слід відзначити низку публікацій В. В. блематики⁶¹. Ок- яких вперше в радянській історіографії висеГрабовецького, в ський рух у Галичині та Закарпатті, що триваїтлюється селян- (XVI — середина XIX ст.) і відомий під назв тут цілі століття яке було своєрідною формою антифеодальною опришківства, районах⁶². Автор показав широкі зв'язки опр боротьби в цих кріпосницькою боротьбою всього україншківства з анти- XVIII ст.

Масові селянські повстання 1843—1844 рр. час буржуазно-демократичної революції 1848-з Карпатах та під рії на чолі з селянським ватажком, народним-1849 рр. в Авст-Кобилицею досліджував Ф. П. Шевченко, як героєм Лук'яном гадки австро-німецьких, українських та румунї спростував ви-істориків як про події середини XIX ст., так ъких буржуазних Буковини⁶³. Селянський рух у Північній Букої про всю історію на початку 40-х років XIX ст. досліджував І. Оні в кінці 30-х —

Більш ґрунтовно радянські історики показліташ. ротьбу на Україні XVII—XVIII ст. Антифеошали класову бо-час знайшли відображення у книзі В. А. Дяальні рухи в цей М. І. Марченка, В. М. Мельника, В. І. Неточайченка⁶⁴, стаття ка, О. М. Пономарьова, Г. М. Страхова, Я. І. ва, Л. В. Олійни-Новим кроком у вивченні гайдамацького рШтернберга та ін. XVIII ст. є праця О. П. Лоли⁶⁵, хоч вона і мху на Україні у на які справедливо вказувала критика⁶⁶. Дсе певні недоліки, щини опублікував працю В. М. Кулаковський⁶ 200-річчя Коліїв-

⁶¹ Ф. І. Стеблій. Боротьба селян Східної Галич гніту в першій половині XIX ст. К., 1961; Е. М. Косани проти феодального Галиция накануне и в период революции 1848 г. Львов, евская. Восточная

⁶² В. В. Грабовецький. Селянський рух на 965, та ін. XVIII ст.). К., 1962; його ж. Карпатське опришківствіПрикарпатті (XVII— ротьба карпатського опришківства XVI—XIX ст. Львів,). Антифеодальна бо-

⁶³ Ф. П. Шевченко. Лук'ян Кобилиця. З історії 366. би селянства Буковини в першій половині XIX ст. К., 19тифеодальної бороть-

⁶⁴ В. А. Дядиченко. Антифеодальні повстання. в XVII—XVIII ст. К., 1954.

⁶⁵ О. П. Лола. Гайдамацький рух на Україні, 2 в Росії і на Україні К., 1965.

⁶⁶ Г. Ю. Храбан, В. С. Кришовський. О. : -60-ті роки XVIII ст. рух на Україні, 20—60-ті роки XVIII ст.— УІЖ, 1966, Лола. Гайдамацький

⁶⁷ В. М. Кулаковський. Полум'я гніву народ 5, стор. 147—149. го. К., 1968.

Велику роль у класовій боротьбі на Україні за доби феодалізму та проти іноземних поневолювачів відіграло запорізьке козацтво. Дореволюційна історіографія не показала цього, описуючи в основному діяльність гетьманів та козацької старшини, як не з'ясувала вона походження й соціальний розвиток запорізького козацтва. Недостатньо приділялась увага соціально-економічній історії запорізького козацтва і в 20-х та першій половині 30-х років. В окремих працях, виданих в цей час, автори повторювали в основному старі концепції дворянської та буржуазної історіографії.

Історію запорізького козацтва досліджував Д. І. Яворницький. Багато сил і енергії віддав він збиранню і систематизації різних джерел про Запоріжжя, присвятивши цьому все життя. Цінні історико-географічні та етнографічні дані про Запоріжжя подані Д. І. Яворницьким при описанні Дніпрових порогів у зв'язку з будівництвом Дніпрельстану⁶⁸. Ряд праць про становище козаків Полтавського полку за Румянцевським описом опублікував С. Шамрай.

Незважаючи на значні недоліки у висвітленні історії запорізького козацтва у 20-х роках, дійсно наукова, марксистсько-ленінська її розробка впевнено прокладала собі шлях у боротьбі з буржуазною історіографією. Проте і в тих працях, автори яких прагнули виходити з позицій марксизму-ленізму, зустрічаються неправильні трактування окремих питань. Так, М. Кириченко спростовує погляди В. Б. Антоновича та інших дослідників про політичний та соціальний устрій Запоріжжя, але одночасно помилково твердить про суто буржуазний характер запорізького господарства⁶⁹. Такий погляд виник, безперечно, під впливом концепцій М. М. Покровського, який, виходячи з своєї теорії «торгового капіталізму», називав Запорізьку Січ «гідним представником дрібної козацької буржуазії»⁷⁰.

У довоєнні роки з марксистсько-ленінських позицій походження і соціально-економічний розвиток запорізького козацтва розробляли К. Г. Гуслистий⁷¹ та М. Н. Петровський. Виникнення козацтва вони відносили до кінця XV ст. і розглядали його як соціально-історичне явище, пов'язане з посиленням закріпачення селянства і боротьбою народних мас України проти феодально-кріпосницького і національного гніту українських, поль-

⁶⁸ Д. І. Яворницький. Дніпрові пороги. Дніпропетровськ, 1928.

⁶⁹ М. Кириченко. Соціально-політичний устрій Запоріжжя (XVIII сторіччя). Харків — Дніпропетровськ, 1931.

⁷⁰ М. Н. Покровський. Русская история с древнейших времен, т. II, М., 1933, стор. 138.

⁷¹ К. Гуслистий. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.).— У кн.: Нариси з історії України, вип. II, К., 1939; його ж. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. (60-ті роки XVI—30-ті роки XVII ст.).— У кн.: Нариси з історії України, вип. III, К., 1941.

ських і литовських феодалів та проти турецько-татарської навали. Втечі селян і міської бідноти були однією з поширених форм класової боротьби доби феодалізму і поклали початок козацтву.

У роки Великої Вітчизняної війни українські радянські історики, популяризуючи героїчне минуле українського народу в боротьбі проти іноземних загарбників, звернулися і до історії запорізького козацтва⁷².

Популярну працю про Хотинську війну 1621 р. написав Г. А. Василенко, М. А. Алекберлі присвятив цій темі статті і монографії⁷³. В першій книзі, надрукованій в м. Чернівцях, М. А. Алекберлі залучив турецькі матеріали, але недостатньо використав польські джерела. Залишилися нерозкритими причини Хотинської війни, загарбницькі плани султанської Туреччини, ставлення православної церкви до турецького нашествия, протурецька політика польських феодалів та її провідника Ходкевича, що справедливо відзначено критикою⁷⁴. Глибше Хотинську війну висвітлив М. А. Алекберлі у другій книзі, що видана у Саратові. В праці виправлено більшість недоліків та залучено широке коло нових джерел.

Соціально-економічна та політична історія запорізького козацтва з позицій марксизму-ленінізму висвітлювалась у монографіях В. О. Голобуцького⁷⁵. Праці написані на високому науковому рівні. В. О. Голобуцький довів, що основним заняттям на Запоріжжі було сільське господарство. Розвиток козацтва супроводжувався соціальною диференціацією. Нещадна експлуатація козацької сіроми верхівкою спричиняла гостру класову боротьбу. Пригноблене козацтво завжди було союзником, а часто керівником і організатором українського селянства у боротьбі проти феодально-кріпосницького ладу, і тому Запорізька Січ приваблювала до себе пригноблений і знедолений люд різних національностей, що нерідко знаходив тут собі і захист і порятунок від кріпосників-визискувачів. Щоправда, радянські дослідники справедливо підкреслюють, що й на Січі козацька голота зазнавала експлуатації з боку старшинської верхівки.

Вперше в українській радянській історіографії В. О. Голо-

⁷² К. Гуслистий. Петро Конашевич-Сагайдачний. Саратов, 1942; М. Петровський. Іван Богун. Саратов, 1942; його ж. Максим Кривоніс. К., 1944; його ж. Богдан Хмельницький. М., 1944; В. А. Дядиченко. Семен Палій. Саратов, 1942.

⁷³ Г. А. Василенко. Хотинська війна. К., 1960; М. А. Алекберлі. Хотинская война 1621 г. Черновцы, 1957; його ж. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII веков. Саратов, 1961.

⁷⁴ А. П. Ковалівський, Н. С. Рашба. Книга про Хотинську війну.— УІЖ, 1959, № 2, стор. 135—141.

⁷⁵ В. А. Голобуцький. Запорожское казачество. К., 1957; його ж. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734—1775 рр.). К., 1961.

буцький детально дослідив історію чорноморського козацтва⁷⁶. Після ліквідації Запорізької Січі царизм намагався перетворити козацтво в опору своєї колоніальної політики на окраїнах імперії. З цією метою із запорожців спершу було утворено «Військо вірних козаків», яке 1788 р. було перейменоване на «Чорноморське козаке військо» і поселене спочатку між Бугом і Дністром, а 1792—1793 рр.— на Кубані. В. О. Голобуцький розкрив процес колонізації цього краю запорожцями та іншими вихідцями з України і різних районів Росії. Автор довів, що капіталістичні відносини на Кубані, як і в ряді інших окраїн, розвивалися значно швидше, ніж у центральних районах Росії.

Важливе значення має також монографія В. О. Голобуцького про історію Нової Січі⁷⁷, в якій висвітлено соціально-правове становище різних верств запорізького населення, різні форми класової боротьби і особливо участь козаків у гайдамацькому русі та селянській війні під проводом Пугачова.

Участь запорізького козацтва у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. завжди приваблювала дослідників. Дворянська і буржуазна історіографія, виходячи з ідеалістичної методології, не могла визначити характер боротьби українського народу та великого значення возз'єднання України з Росією.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції наукова розробка проблеми визвольної війни і возз'єднання України з Росією в українській, як і в усій радянській історіографії, розпочалася не відразу. Радянські історики викрили буржуазно-націоналістичну суть поглядів М. С. Грушевського, що виявилась, насамперед, в інтерпретації матеріалів, якими він оперував. Переяславську Раду 1654 р. М. С. Грушевський зображав як військовий союз між російським царем і Богданом Хмельницьким. Лише в передвоєнні роки були усунені серйозні недоліки у вивченні визвольної війни українського народу, визначенні дійсного історичного значення Переяславської Ради та ролі Богдана Хмельницького. Цьому сприяла постанова журі урядової комісії від 22 серпня 1937 р. по конкурсу на кращий підручник для 3—4 класів середньої школи з історії СРСР⁷⁸. Журі відзначило, що автори підручника не бачили позитивної ролі в діях Хмельницького в XVII ст., що факт возз'єднання України з Росією вони оцінювали негативно без всякого зв'язку з конкретними історичними умовами того часу, коли Україна могла бути загарбана панською Польщею чи султанською Туреччиною.

Враховуючи справедливі зауваження журі, які були зроблені на основі глибокого марксистсько-ленінського аналізу конкрет-

⁷⁶ В. А. Голобуцький. Чорноморское казачество. К., 1956.

⁷⁷ В. А. Голобуцький. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734—1775 рр.).

⁷⁸ К изучению истории. М., 1938, стор. 38.

них подій періоду визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., вже в 1939—1940 рр. І. Д. Бойком, А. З. Барабоем, М. Є. Подорожним⁷⁹ був покладений початок дійсно наукового вирішення цієї проблеми та питання про возз'єднання України з Росією. Особливо необхідно відзначити заслуги М. Н. Петровського, який вперше з марксистсько-ленінських позицій всебічно відобразив основні етапи визвольної війни українського народу, роль у ній Богдана Хмельницького та значення возз'єднання України з Росією.

Великим поштовхом для глибокого вивчення визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. у післявоєнні роки було всенародне святкування 1954 р. 300-річчя возз'єднання України з Росією, яке історики УРСР, РРФСР та інших братніх республік відзначили виданням монографічних досліджень та публікацією нарисів і статей. Спільними зусиллями українських радянських істориків було надруковано багато праць, збірників статей і документів, присвячених цій видатній події⁸⁰. Були розкриті всебічні зв'язки російського і українського народів і простежено зростання в роки визвольної війни економічного, військового та політичного співробітництва між ними. Значна увага приділена рушіям силам визвольної війни, вирішальну роль в якій відіграло селянство⁸¹. Висвітлені також участь різних станів у цій війні, історичне значення возз'єднання України з Росією, роль Богдана Хмельницького, соціально-економічний розвиток України напередодні та в роки війни, антифеодальна спрямованість боротьби народних мас України та підтримка її білоруським, польським, литовським і російським селянством.

Важливі методологічні вказівки для розробки не тільки визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., а й інших важливих питань історії України дали «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)» (К., 1954), схвалені ЦК КПРС. В них викристалізувалась спільна думка великого колективу російських і українських вчених про корінні проблеми взаємовідносин двох братніх народів.

Значний вклад у висвітлення визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. внесли праці академіка АН УРСР І. П. Крип'якевича⁸². У монографії «Богдан Хмельницький» до-

⁷⁹ М. Є. Подорожний. Визвольна війна українського народу (1648—1654 рр.). Історичний нарис. К., 1940, та ін.

⁸⁰ Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією. К., 1954; Історичне значення возз'єднання України з Росією. К., 1954; Віковічна дружба російського і українського народів. К., 1954; Братерська співдружність російського і українського народів. Харків, 1954; 300 років возз'єднання України з Росією. Львів, 1954.

⁸¹ Див.: К. К. Шиян. Селянство — основна і вирішальна сила визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. К., 1954.

⁸² І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький — поборник возз'єднання України з Росією. Львів, 1953; його ж. Богдан Хмельницький. К., 1954; його ж. Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст. К., 1953, та ін.

сліджений соціально-економічний розвиток України напередодні та у роки визвольної війни, всебічно висвітлена політична історія України цього періоду, подана детальна характеристика діяльності Богдана Хмельницького.

Певне значення у вирішенні багатьох проблем соціально-економічної та політичної історії визвольної війни і особливо їх теоретичного обґрунтування мають праці В. О. Голобуцького, І. Д. Бойка, В. А. Дядиченка, О. К. Касименка⁸³.

Політична боротьба під час визвольної війни 1648—1654 рр. і, зокрема, її дипломатична історія висвітлені в дослідженнях В. О. Голобуцького. Оригінальною є його монографія про дипломатичні відносини України з сусідніми державами в той час. Крім монографічних досліджень та збірників, до 300-річчя возз'єднання України з Росією українські видавництва опублікували понад 300 окремих нарисів, статей і брошур, автори яких торкаються найрізноманітніших аспектів визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Найважливіші з них присвячені проблемам: боротьба українського народу за возз'єднання України з Росією, історичне значення возз'єднання України з Росією, роль Богдана Хмельницького у визвольній війні, участь у боротьбі міського населення, головні рушійні сили визвольної війни, роль народних мас, зокрема селянства, 300-річчя возз'єднання України з Росією⁸⁴ тощо.

Хоч уже досягнуті значні успіхи у розробці теми визвольної війни українського народу та возз'єднання України з Росією, але й надалі ця тема є дуже важливою для радянських істориків. Зокрема поверхово показана політика царизму щодо України. Необхідно глибше дослідити всебічні зв'язки між українським і російським народами, такими близькими «і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»⁸⁵.

Своїми працями українські дослідники показали цілковиту неспроможність буржуазно-націоналістичної історіографії розглядати розвиток українського народу у відриві від розвитку Росії, применшувати велике прогресивне значення зв'язків російського і українського народів. Найбільше досліджень при-

⁸³ В. О. Голобуцький. Росія і визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. К., 1954; його ж. Богдан Хмельницький — великий син українського народу. К., 1954; його ж. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. К., 1962; І. Д. Бойко. Переяславська Рада та її історичне значення. К., 1954; В. А. Дядиченко. Переяславська Рада 1654 р. та її історичне значення. К., 1954; його ж. Богдан Хмельницький — видатний державний діяч і полководець. К., 1954; О. К. Касименко. Возз'єднання України з Росією і його історичне значення. К., 1954.

⁸⁴ М. І. Марченко. Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. К., 1953; К. Осипов. Богдан Хмельницький. Львів, 1949; А. Ярошенко. Богдан Хмельницький і його роль в історії України. К., 1950, та ін.

⁸⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 71.

свячено взаєминам між ними в роки визвольної війни 1648—1654 рр.⁸⁶

Певний вклад в розуміння великого значення віковичної дружби українського та російського народів зробили праці Ф. П. Шевченка⁸⁷, в яких розкриті вирішальні події в історії тісного співробітництва та спільної боротьби обох народів. Важливим досягненням є видання монографічних праць О. К. Касименка Д. І. Мишка, присвячених російсько-українським взаєминам періоду визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. та в XIV—XVI ст.

Жваву дискусію викликала книга О. К. Касименка⁸⁸, в якій висвітлюються відносини між Україною й Росією у перший період (1648—1651 рр.) визвольної війни українського народу. Автор порушив ряд складних питань, але у трактуванні їх допустив і серйозні недоліки, що викликало відповідну критику. Так, критики відзначали, що О. К. Касименко не розмежував об'єктивно прогресивного значення зовнішньої політики російського уряду від його класового феодального ставлення до народних мас України, а діяльність Богдана Хмельницького відокремив від внутрішнього соціально-економічного й політичного життя країни, що призвело до модернізації й ідеалізації його особи.

Феодальну суть органів старшинської влади на Лівобережній Україні в кінці XVII—на початку XVIII ст. показав В. А. Дядиченко⁸⁹. Він схарактеризував соціально-економічний розвиток Лівобережної України, дав марксистсько-ленінську оцінку політичної форми, структури і класового змісту української державності кінця XVII—початку XVIII ст. При висвітленні взаємовідносин між царським урядом і гетьманським управлінням у монографії справедливо відзначається, що їх мета була спільною, бо захищали вони інтереси панівного класу, зацікавленого в посиленні експлуатації селянства. В. А. Дядиченко ґрунтовно розглянув правове положення гетьмана і гетьманської старшини, полкових, сотенних і міських органів управління, судову систему й судочинство, організацію козацького війська і зробив висновок, що вони були знаряддям панування козацької старшини та інших феодальних груп над українським селянством, козацькою та міською біднотою. Вся діяльність царського уряду і гетьманської старшини спрямовувалась на зміцнення

⁸⁶ К. І. Стецюк. Віковична дружба українського і російського народів. К., 1950; Г. П. Крип'якевич. Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст. Нариси. К., 1953.

⁸⁷ Ф. П. Шевченко. Історичне значення віковичної дружби українського та російського народів. К., 1951 р. (Перевидана 1953 і 1954 р. українською та російською мовами).

⁸⁸ О. К. Касименко. Російсько-українські взаємовідносини 1648—початку 1651 р. К., 1955.

⁸⁹ В. А. Дядиченко. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII—початку XVIII ст. К., 1959.

феодално-кріпосницьких відносин, які підірвала визвольна війна. Але в книзі В. А. Дядиченка недостатньо розкриті соціальні зміни, що сталися внаслідок визвольної війни, і державно-правове становище України у складі Росії.

Необхідно відзначити працю московського історика К. О. Софроненко⁹⁰, де висвітлюються центральні установи російської держави, що відали справами України, історико-юридичне дослідження А. Й. Пашука, присвячене суду і судочинству на Лівобережній Україні XVII—XVIII ст., цікаву працю про історію кодифікації дореволюційного права України А. П. Ткача⁹¹.

Певний вклад у розробку історії Лівобережної України, зокрема перших її років після воз'єднання України з Росією, зробила К. І. Стецюк, опублікувавши ряд статей і монографічну працю про Лівобережну та Слобідську Україну в 50—70-х роках XVII ст.⁹² К. І. Стецюк показала деяке тимчасове послаблення феодално-кріпосницьких відносин внаслідок боротьби українського народу, зазначила, що козацька старшина та інші панівні верстви України, які прийшли на зміну польським магнатам і шляхті, домагалися відновлення феодално-кріпосницького гніту у попередніх розмірах й формах, що посилювало класову боротьбу.

У монографії відображена вся складність політичного становища на Лівобережній Україні у 50—70-х роках XVII ст., але недостатньо висвітлена колоніальна політика царизму щодо України. К. І. Стецюк широко висвітлила спільну боротьбу народних мас Росії й України проти феодално-кріпосницького гніту.

Після 1654 р. Правобережна Україна до кінця XVIII ст. залишалась під гнітом шляхетської Польщі, що зумовило великий розмах визвольної боротьби українського народу. У працях В. А. Дядиченка велика увага приділена діяльності Семена Палія та боротьбі українського народу проти польської шляхти і магнатів, за воз'єднання правобережних земель з Лівобережною Україною та Росією. Дослідження визвольної боротьби українського народу на Правобережжі в кінці XVII — на початку XVIII ст. продовжив Г. Я. Сергієнко⁹³. Він розкрив соціально-економічне й правове становище закріпаченого українського селянства на Правобережжі, докладно описав життя та діяльність видатних народних керівників визвольної боротьби — Семена

⁹⁰ К. А. Софроненко. Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII и начала XVIII века. М., 1960.

⁹¹ А. Й. Пашук. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. (1748—1782). Львів, 1967; А. П. Ткач. Історія кодифікації дореволюційного права України. К., 1968.

⁹² К. І. Стецюк. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960.

⁹³ Г. Я. Сергієнко. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. К., 1963.

Палія, Андрія Абазина, Самійла Івановича та інших, викрив зрадницьку політику гетьмана Івана Мазепи щодо визвольного руху.

Історія Північної війни, основною подією якої була Полтавська битва, досить широко висвітлена радянською історіографією. Перші праці з цієї теми з'явилися у зв'язку з підготовкою та відзначенням 230-річчя Полтавської битви 1939 р. Інститут історії України організував в тому році ювілейну сесію, яка внесла багато нового у розробку історії Полтавської битви. Оpubлікований 1940 р. збірник, присвячений Полтавській битві, був колективною працею українських, російських і білоруських істориків⁹⁴.

1949 р. на українську мову перекладено брошуру А. Козаченка, видану 1945 р. у Москві. В ній автор значну увагу приділив розкриттю широкого патріотичного піднесення народних мас України в боротьбі проти шведських завойовників⁹⁵. Хід всієї Північної війни показаний в праці О. Маркевича «Розгром Карла XII»⁹⁶.

Про боротьбу народних мас з шведськими загарбниками написав ряд праць радянський історик В. Шутой⁹⁷. Автор розкрив підступні плани шведських правлячих кіл, які намагалися підірвати віковичну дружбу, російського і українського народів, на великому фактичному матеріалі показав її непорушність, яскраво продемонстровану в спільній боротьбі проти загарбників.

Значним внеском у літературу про події, пов'язані з вторгненням шведських загарбників на Україну та їх розгромом під Полтавою, і роль в цьому народних мас є праці В. А. Дядиченка⁹⁸.

Публікація ряду праць радянськими істориками про вторгнення шведських загарбників на Україну та їх розгром була пов'язана з 240-річчям і особливо 250-річчям Полтавської битви. Монографію про Полтавську битву опублікував О. П. Маркевич⁹⁹. Відзначаючи 250 років славної перемоги, Інститут історії АН УРСР видав збірник статей¹⁰⁰, в якому опубліковані статті О. П. Маркевича, Л. В. Олійника, В. А. Дядиченка, Н. С. Сидоренко, В. Ю. Шутого, В. О. Голобуцького, В. Г. Сарбея, І. Ф. Шатилюка про боротьбу двох братніх народів проти шведських загарбників. На ознаменування славного 250-річного

⁹⁴ Полтавська битва.—Труди наукової сесії Інституту історії України, присвяченої 230-річчю Полтавської битви (1709—1939). К., 1940.

⁹⁵ А. Козаченко. Полтавська битва. К., 1949.

⁹⁶ А. Маркевич. Розгром Карла XII. К., 1946.

⁹⁷ В. Шутой. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708—1709 рр. К., 1951.

⁹⁸ В. А. Дядиченко. Мазепа — зрадник українського народу. К., 1946; його ж. Розгром шведських загарбників на початку XVIII ст. К., 1950, та ін.

⁹⁹ А. П. Маркевич. Великий подвиг (К 250-летию Полтавской битвы). К., 1959.

¹⁰⁰ 250 років Полтавської битви, 1709—1959 рр. К., 1959.

ювілею нариси про Полтавську битву видав Полтавський краєзнавчий музей¹⁰¹.

На захист своєї Батьківщини російський та український народи неодноразово виступали разом і після Полтавської битви. Перші праці про участь українського народу у війні 1812 р. проти французьких загарбників з'явилися в передвоєнні роки та в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Особливо ґрунтовними були дослідження Г. Ю. Гербільського¹⁰². У них розповідається про створення українського ополчення та козацьких полків, героїзм українського народу на полях битв з інтервентами у складі російської армії.

У 50-х роках розробкою проблеми участі українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. займався В. І. Стрельський, у працях якого більш повно відбито боротьбу російського, українського та інших народів проти французьких завойовників¹⁰³. До 150-річного ювілею Бородинської битви та Вітчизняної війни 1812 р., що широко відзначався 1962 р., радянські вчені опублікували ряд праць, присвячених цій знаменній події та участі в ній українського народу¹⁰⁴.

Певну увагу радянські історики приділили вивченню суспільно-політичного руху, зокрема декабристського. Ґрунтовне вивчення цього руху розпочалося лише після Великої Жовтневої соціалістичної революції. В. І. Ленін назвав декабристів «найвидатнішими діячами дворянського періоду»¹⁰⁵ визвольного руху і відзначив, що «в 1825 році Росія вперше бачила революційний рух проти царизму»¹⁰⁶.

1925 р. до 100-річного ювілею повстання декабристів багато дослідників опублікували праці, присвячені цій знаменній даті¹⁰⁷. У зв'язку з ювілеєм Укрцентрархів видав збірник про діяльність декабристів на Україні¹⁰⁸. Цій же події були присвячені статті у збірниках і журналах. Проте у багатьох ювілейних виданнях та публікаціях, як і взагалі у більшості праць 20-х —

¹⁰¹ 250 років перемоги під Полтавою. Нариси. Харків, 1960.

¹⁰² Г. Ю. Гербільський. Українські козацькі полки і українське ополчення у Вітчизняній війні 1812 р. М., 1943; його ж. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. К., 1948, та ін.

¹⁰³ В. І. Стрельський. Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. К., 1953, та ін.

¹⁰⁴ А. К. Буцик і В. І. Стрельський. Великий патріотичний подвиг (Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р.). К., 1962; Б. С. Діахін. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. К., 1962; О. К. Касименко. Вітчизняна війна 1812 року — яскравий вияв народного патріотизму. К., 1962, та ін.

¹⁰⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 219.

¹⁰⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 223.

¹⁰⁷ Л. П. Добровольський. «Десямбріана». До підсумків ювілейної літератури про південний декабризм. — Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. К., 1927.

¹⁰⁸ Рух декабристів на Україні. Харків, 1926.

початку 30-х років з цієї теми, були значні недоліки. Не оволодівши ще повністю марксистсько-ленінською теорією, автори не розкрили характеру декабристського руху та його значення в дальшому розвитку революційної боротьби в Росії. В. І. Ленін писав, що «кращі люди з дворян допомогли *розбудити* народ»¹⁰⁹. Автори 20-х років не показали цього, не розкрили внутрішніх соціальних коренів декабризму, не показали його виникнення у взаємозв'язку з зародженням і розвитком у Росії широкого вільного революційного руху проти кріпосництва і самодержавства.

Цінність видань 20-х років полягає в тому, що в них зібраний і систематизований великий фактичний матеріал з різних питань історії декабристського руху. В цьому плані певне значення мають дослідження академіка АН УРСР Д. І. Багалія¹¹⁰, В. М. Базилевича¹¹¹, Л. П. Добровольського, О. Д. Багалій-Татарінової та багатьох інших авторів, які опублікували свої праці в згаданих уже збірниках та інших виданнях.

Діяльність декабристів на Україні та повстання Чернігівського полку висвітлив Ф. О. Ястребов¹¹². Але автор показав одного з керівників Південного товариства С. Муравйова-Апостола нерішучим, який ніби навмисне зволивав з наступом на Київ. Це неправильна точка зору. Ф. О. Ястребов не врахував всієї складності обстановки і тих умов, в яких відбувалося повстання Чернігівського полку.

Дальшим етапом у вивченні декабристського руху була робота цієї важливої теми у післявоєнні роки. Велике значення для дослідження істориками діяльності декабристів на Україні та повстання Чернігівського полку мало видання М. В. Нечкіною в 40—50-х роках фундаментальних праць з історії декабризму¹¹³. Ряд праць з різних аспектів декабристського руху на Україні належать українським вченим, серед яких, насамперед, слід назвати М. М. Лисенка та Л. О. Медведську.

У своїх дослідженнях М. М. Лисенко довів, що декабристський рух на Україні був невід'ємною частиною всього декабристського руху в Росії, обґрунтував проблему взаємозв'язків декабристів з народними масами. Автор розкрив корені декабризму, проаналізував програмні документи та тактичні плани Південного товариства і Товариства з'єднаних слов'ян, їх взаємовідносини з Польським патріотичним товариством, показав підготовку та хід повстання Чернігівського полку на Україні

¹⁰⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 287.

¹¹⁰ Д. І. Багалій. Декабристи на Україні. Харків, 1926.

¹¹¹ В. Базилевич. Декабристи на Київщині, 1825—1925. К., 1926; його ж. Декабристи. Очерки. К., 1926.

¹¹² Ф. Ястребов. Повстання декабристів. К., 1945.

¹¹³ М. В. Нечкіна. Грибоедов и декабристы. М., 1949; її ж. Восстание 14 декабря 1825 г. М., 1951; її ж. Движение декабристов, т. I—II. М., 1955.

тощо¹¹⁴. Життєвий шлях, громадську і політичну діяльність С. І. Муравйова-Апостола і П. І. Пестеля простежила Л. О. Медведська¹¹⁵.

Проте не всі аспекти історії декабристського руху висвітлені в радянській історіографії. Повністю ще не досліджені соціально-економічні погляди декабристів, не розкрито вплив їх виступу на розгортання революційної боротьби в наступні роки тощо.

Майже зовсім не розроблялась в українській радянській історіографії історія суспільно-політичного руху на Україні доби феодалізму. В окремих працях з різних проблем цієї теми, надрукованих у 20-х роках, мають цінність лише використані факти, а не висновки (А. Лобода, І. Мандзюк, О. Рябінін-Скляревський та ін.).

Лише у післявоєнні роки з'явилися окремі дослідження, в яких історики торкалися питань суспільно-політичного руху на Україні¹¹⁶. Широко висвітлено суспільно-політичний рух в період феодалізму в монографіях Г. Ю. Гербільського¹¹⁷. В них показується розвиток прогресивних ідей в першій половині ХІХ ст. в Галичині, яка перебувала в той час під гнітом феодально-абсолютистської Австрії. Розвиток суспільного руху в Галичині автор розглядає в тісному зв'язку з історією суспільного руху всієї України. Головну увагу Г. Ю. Гербільський приділив діяльності «Руської трійці» — М. Шашкевича, Я. Головацького та І. Вагилевича, їх широким взаємозв'язкам з передовими російськими, українськими, польськими, чеськими, словацькими, сербськими і хорватськими діячами, вченими та літераторами.

Певною мірою автор показав польський прогресивний рух у Галичині в 30—40-х роках ХІХ ст. Він проаналізував суспільно-політичні погляди галицького селянства, прогресивні риси в працях і діяльності галицьких вчених початку ХІХ ст.

Яскравою сторінкою в історії суспільно-політичного руху на Україні було утворення у Києві в кінці 1845 — на початку 1846 р. Кирило-Мефодіївського товариства. Буржуазна історіографія не розкрила програми та завдань товариства, а головну увагу звертала лише на погляди кирило-мефодіївців з національного питання.

Справедливу оцінку Кирило-Мефодіївського товариства дав

¹¹⁴ М. М. Лисенко. Повстання декабристів на Україні. К., 1952; його ж. Декабристський рух на Україні. К., 1954; його ж. Повстання Чернігівського полку. К., 1956.

¹¹⁵ Л. О. Медведська. Сергій Іванович Муравйов-Апостол. К., 1961; її ж. Павло Іванович Пестель. К., 1964.

¹¹⁶ А. К. Буцик. Петрашеві. Науково-популярний нарис. К., 1962, та ін.

¹¹⁷ Г. Ю. Гербільський. Передова суспільна думка в Галичині (30-х—середині 40-х років ХІХ століття). Львів, 1969; його ж. Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині ХІХ століття (до 1848 р.). Львів, 1964.

революціонер-демократ І. Я. Франко, який відзначив, що «кожна нова деталь, яку дізнаємося про Кирило-Мефодіївське братство і про його тодішніх членів, побільшує нашу симпатію до них та разом викликає гірке почуття до загалу освічених земляків-українців та й самих тих братчиків у пізніші роки, що так приспали, приглушили в собі і затаїли на довгі роки від суспільності свіжі та високі ідеї того товариства»¹¹⁸.

Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила сприятливі умови для вивчення історії Кирило-Мефодіївського товариства.

Уже в 20-х роках Д. Багалій опублікував працю про вплив Т. Г. Шевченка на членів Кирило-Мефодіївського товариства та його взаємини з ними¹¹⁹. Д. І. Багалій в цілому дав правильну характеристику ідеології кирило-мефодіївців, показав відмінність суспільно-політичних поглядів Т. Г. Шевченка, який входив до складу організації, від інших членів товариства. Проте Д. І. Багалій не показав соціально-економічних умов формування ідеології кирило-мефодіївців.

Ф. О. Ястребов, оцінюючи діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, пов'язував виникнення товариства з розвитком капіталістичних відносин на Україні. Але водночас він огульно назвав кирило-мефодіївців представниками ліберальної буржуазії і прихильниками реформістського методу боротьби¹²⁰. Проблему взаємовідносин Т. Г. Шевченка з членами Кирило-Мефодіївського товариства, крім того, вивчали В. Т. Горбанюк, А. І. Бортников, Ю. О. Ковнір. Більш глибокий аналіз ідеології та діяльності Кирило-Мефодіївського товариства зроблений у 30-х роках А. І. Бортниковим¹²¹. Автор в цілому розглядав його як революційно-демократичну організацію на тлі революційного піднесення в країнах Європи. Але подекуди ідеологію кирило-мефодіївців він зводив до таких форм, як козакофільський романтизм, християнський соціалізм, панславізм, ідея слов'янської самобутності. Щоправда, А. І. Бортников справедливо відзначав, що в мріях про відродження «козацтва» кирило-мефодіївці втілювали свою революційність, свій протест проти царизму і кріпосництва¹²².

Важливою монографічною працею з історії Кирило-Мефоді-

¹¹⁸ Іван Франко. Твори в двадцяти томах, т. XIX. Київ, 1956, стор. 760.

¹¹⁹ Д. І. Багалій, Т. Г. Шевченко і кирило-мефодіївці. Харків, 1927.

¹²⁰ Ф. Ястребов. Нариси з історії України, вип. VIII. Україна в першій половині XIX століття. К., 1938, стор. 167—174.

¹²¹ А. И. Бортников. Кирилло-Мефодиевское общество (главные идеи и цели, 40-е годы XIX в.).— Труды исторического факультета (Киевский государственный университет им. Т. Г. Шевченко), т. I, 1940, стор. 263.

¹²² А. И. Бортников. Вказ. праця, стор 229.

івського товариства є опублікована 1959 р. у Москві книга радянського історика П. А. Зайончковського¹²³. Автор справедливо показав важливе місце кирило-мефодіївців в історії суспільної думки на Україні, чия ідеологія в тодішніх умовах відповідала вимогам народних мас. Але цьому висновку П. А. Зайончковського суперечила його характеристика кирило-мефодіївців, яких він називав представниками ліберальної буржуазії.

На підставі того, що ідеологія кирило-мефодіївців мала елементи месіанства, П. А. Зайончковський зовсім необгрунтовано писав, що це «свідчить про наявність націоналістичних рис в ідеології товариства». Найдокладнішого висвітлення історія Кирило-Мефодіївського товариства одержала в новій монографії Г. Я. Сергієнка¹²⁴.

Діяльність Кирило-Мефодіївського товариства ще необхідно всебічно вивчити, глибше проаналізувати його документи та ідеологію і визначити його місце в суспільному та революційному русі не тільки України, а й всієї Росії.

Питання, пов'язані з розвитком культури українського народу, висвітлювались у загальних курсах і нарисах з історії України. Єдиною синтетичною, узагальнюючою працею з цієї проблеми є монографія М. І. Марченка «Історія української культури (з найдавніших часів до середини XVII ст.)» (К., 1961).

Виходячи з теоретичних положень марксизму-ленінізму, він висвітлює розвиток матеріальної і духовної культури українського народу у взаємозв'язку з засобами суспільного виробництва та виробничими відносинами.

Розвиток різних галузей культури українського народу М. І. Марченко показує в тісному зв'язку з розвитком культури братніх російського і білоруського народів¹²⁵.

Певний вклад у вивчення культурного процесу зробив Я. Д. Ісаєвич у монографії про братства¹²⁶. У книзі показано всебічну діяльність братств, які були громадськими організаціями міського й почасти сільського населення України XVI—XVIII ст. Автор навіть численні приклади, що свідчать про тісні культурні зв'язки братств з Росією, Молдавією та південнослов'янськими країнами.

За доби феодалізму церква на Україні була зряддям фео-

¹²³ П. А. Зайончковский. Кирилло-Мефодиевское общество (1846—1847). М., 1959.

¹²⁴ Г. Я. Сергієнко. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів, 1826—1850. К., 1971.

¹²⁵ П. Попов. Початок важливої праці з історії української культури.— «Народна творчість та етнографія», 1963, № 3, стор. 135—139.

¹²⁶ Я. Д. Ісаєвич. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966.

дально-кріпосницького гніту. З цих питань написано кілька праць¹²⁷.

Багато вчених, досліджуючи ту чи іншу проблему з історії України доби феодалізму, опублікували й повний або частковий аналіз тієї літератури, яку вони використали для написання своїх праць, а деякі з них і спеціально досліджували історіографію окремих подій і проблем та наукову спадщину відомих революційних українських істориків¹²⁸.

Помітний вклад у розробку української історіографії внесла праця М. І. Марченка¹²⁹ про історичне минуле у творчості Т. Г. Шевченка, де він зробив глибокий аналіз творів великого поета. На основі поглядів Т. Г. Шевченка на ті чи інші історичні явища М. І. Марченко справедливо відзначає, що в українській історіографії Т. Г. Шевченко перший розглядав історію України як історію народних мас і їх боротьби за соціальне й національне визволення. Про історичні погляди Т. Г. Шевченка писали й інші автори¹³⁰, але в монографії М. І. Марченка вони висвітлені значно глибше. Недоліком є те, що автор не досить переконливо показав вплив М. В. Гоголя на твори Т. Г. Шевченка, применшив значення «Истории Русов» як джерельної основи деяких історичних творів поета, не розкрив, що одним із джерел для них був літопис Самійла Величка¹³¹.

З нагоди 150-річчя з дня народження великого поета, революціонера-демократа Т. Г. Шевченка Інститут історії АН УРСР видав збірник, присвячений його історичним поглядам¹³². Вели-

¹²⁷ В. Фаворський. Церква та національний рух на Україні XVI—XVII ст. К., 1929; Вол. Росович (Я. Галань). Що таке унія? Львів, 1948; Л. Кизя, М. Коваленко. Вікова боротьба українського народу проти Ватикану. К., 1959; Д. Л. Похилевич. Згубна роль церковної унії в історії українського народу. К., 1958, та ін.

¹²⁸ М. А. Алекберлі. До питання історіографії Хотинської війни 1621 року.— Наукові записки Чернівецького університету, т. 18, Серія історичних наук, вип. I, 1956, стор. 113—125; С. А. Секиринский и Л. И. Палахина. Достижения советской науки в изучении древнего и средневекового Крыма.— Известия Крымского педагогического института, т. 28, 1957, стор. 232—256; В. Г. Сарбей. Историчні погляди О. М. Лазаревського.— «Вісник Академії наук Української РСР», 1957, № 3, стор. 61—71; Л. А. Коваленко. До питання про історичні погляди О. М. Лазаревського (1834—1902).— УІЖ, 1958, № 4, стор. 98—107; В. О. Голобуцький. Проблема козацтва в українській та іноземній історіографії XVI—першої половини XVIII ст.— УІЖ, 1960, № 1, стор. 109—117, та ін.

¹²⁹ М. І. Марченко. Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка. К., 1957.

¹³⁰ Л. Коваленко. Исторические взгляды революционера-демократа Т. Г. Шевченко.— «Вопросы истории», 1951, № 7, стор. 26—44; В. Є. Спицький. Т. Г. Шевченко про визвольну боротьбу українського народу проти іноземних загарбників, за возз'єднання з російським народом.— Наукові записки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, № 4, 1954, стор. 57—83.

¹³¹ В. Г. Сарбей. Дослідження про історичні погляди Т. Г. Шевченка.— «Вісник Академії наук Української РСР», 1958, № 8, стор. 76—80.

¹³² Історичні погляди Т. Г. Шевченка. К., 1964.

кий колектив авторів-фахівців історіографії та історії України різних періодів — від найдавніших часів до радянської епохи — вперше глибоко розкрив внесок, зроблений Кобзарем у становлення і розвиток революційно-демократичного напрямку в дожовтневій українській історичній науці. Показано розробку теоретичної спадщини Т. Г. Шевченка дожовтневою марксистсько-ленінською історіографією, а також творчий вклад радянських дослідників у вивчення історичних поглядів великого сина українського народу та кардинальних проблем шевченкознавства.

Історичні погляди І. Я. Франка досліджував М. Н. Петровський¹³³, який звернув увагу вчених на необхідність вивчення доробку І. Я. Франка в історичній науці. В. Є. Спицький¹³⁴ писав, що І. Франко правильно висвітлив характер визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., возз'єднання України з Росією, а також високо оцінив історичну діяльність Богдана Хмельницького.

1956 р. світова прогресивна громадськість широко відзначала 100-річчя з дня народження І. Я. Франка. Інститутом історії АН УРСР був виданий збірник статей про І. Я. Франка як історика¹³⁵. Okремо необхідно відзначити статті І. О. Гуржії та А. В. Санцевича, в яких аналізуються праці письменника з історії України та селянських рухів, польсько-українських відносин, про реакційну роль католицизму в історії слов'янства. На жаль, у статті Л. А. Коваленка «Історичні погляди І. Я. Франка» недостатньо розкриті саме історичні погляди великого українського письменника і вченого, а також не показаний науковий рівень його праць¹³⁶. Збірник «І. Я. Франко як історик» поклав лише початок розробці (яка продовжується й далі) великої спадщини І. Я. Франка з історії¹³⁷.

Комуністична партія вказує вченим на ряд назрілих проблем з історії України, які вимагають першочергової розробки. Це стосується також і періоду феодалізму. В центрі уваги дослідників повинні бути народні маси, їх життя, прагнення і надії, творча праця і боротьба проти експлуататорів та іноземних гнобителів. На жаль, у багатьох опублікованих з історії України працях про період феодалізму недооцінюється роль народних мас в історії.

¹³³ «Комуніст», 17 липня 1940 р.

¹³⁴ В. Є. Спицький. Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. у висвітленні І. Франка.— У зб.: Історичне значення возз'єднання України з Росією. К., 1954.

¹³⁵ І. Я. Франко як історик. К., 1956.

¹³⁶ М. Пархоменко. І. Я. Франко як історик.— «Комуніст України», 1957, № 1, стор. 71—74.

¹³⁷ Л. А. Коваленко. І. Франко про історію феодально-кріпосницької епохи на Україні.— Наукові записки Ужгородського університету, т. 25, 1957, стор. 75—95; І. О. Гуржій. Іван Франко як історик.— «Комуніст України», 1966, № 8, стор. 61—71.

Особливої ваги набувають такі маловивчені питання, як історія землеробства, ремесла і промислів у XVI—XVII ст., виникнення мануфактур, початок і завершення промислового перевороту, розвиток торгівлі і розширення економічних зв'язків з російським та іншими сусідніми народами.

В цілому ж зроблений аналіз та огляд історичної літератури, виданої за роки Радянської влади з історії України періоду феодалізму, свідчить про значні досягнення українських радянських істориків.

2. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ КАПІТАЛІЗМУ

За роки Радянської влади проведена велика дослідницька робота щодо вивчення і розкриття окремих проблем і питань історії України періоду капіталізму. Значна увага приділена висвітленню історичних подій того часу в «Історії Української РСР», «Нарисах історії Комуністичної партії України», «Історії робітничого класу Української РСР», «Історії селянства Української РСР», монографіях, статтях, нарисах тощо. Однією з найважливіших проблем радянської історіографії цього періоду є історія робітничого класу та його революційної боротьби.

Методологічною основою вивчення історії робітничого класу є геніальні твори Маркса, Енгельса, Леніна. У працях класиків марксизму-ленінізму глибоко висвітлена всесвітньо-історична роль пролетаріату — могильника капіталізму і активного будівника нового, комуністичного суспільства. В. І. Ленін говорив, що тільки робітничий клас «спроможний керувати всією масою трудящих і експлуатованих у боротьбі за скинення ярма капіталу в ході самого скидання, в боротьбі за вдержання і зміцнення перемоги, в справі творення нового, соціалістичного, суспільного ладу, в усій боротьбі за цілковите знищення класів»¹.

Дореволюційна буржуазна історіографія не вивчала історію робітничого класу України. Представники великодержавного напрямку взагалі не визнавали українського народу та існування його робітничого класу.

Українські буржуазні націоналісти, пропагуючи «теорію безкласовості» української нації, також заперечували існування робітничого класу і будь-яке його значення в революційній боротьбі на Україні. Вони вважали, що на Україні якщо і були робітники, то не українського, не місцевого походження.

Велика Жовтнева соціалістична революція створила всі необхідні умови для розвитку нової, радянської історичної науки, яка, керуючись революційною теорією марксизму-ленінізму, понауковому підійшла до вивчення історії робітничого класу. Вже в перші роки Радянської влади в центральних журналах «Пролетарская революция», «Борьба классов», «Красный архив»,

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 373.

«История пролетариата СССР» було опубліковано ряд статей, присвячених революційній боротьбі пролетаріату в Росії, в тому числі й на Україні. Значне місце в дослідженнях радянських істориків, що працювали в комісіях Істпарту, Інституту марксизму, зайняло висвітлення робітничого і соціал-демократичного руху на Україні. За період 1922—1933 рр. Істпартом України було видано 57 номерів журналу «Летопись революции» («Літопис революції»), в яких надруковано ряд статей і спогадів з історії робітничого і соціал-демократичного руху на Україні. Всеукраїнський і місцеві істпарти видали близько 80 збірників спогадів і документів, окремих парисів і монографій.

Науково-історичне значення мають видані істпартами спогади відомих діячів Комуністичної партії і революційного руху на Україні І. Бабушкіна, В. Затонського, Г. Петровського, О. Шліхтера, П. Мойсеєнка, М. Скрипника, Р. Терехова та інших. В них вміщено цінні матеріали про зародження соціал-демократичних організацій на Україні, поширення марксизму і революційного руху кінця XIX — початку XX ст. Правда, деякі статті й дослідження значною мірою вже застаріли і містять методологічні та фактичні помилки. В окремих працях перебільшено вплив меншовиків і бундівців на робітничий клас України.

Слід відзначити як позитивне явище вихід у 20-х роках узагальнюючих досліджень з історії робітничого класу О. Пожитнова «Очерки по истории рабочего класса на Украине» і М. Балабанова «Нариси з історії робітничого руху на Україні». Перша праця охоплює історію робітничого класу України (склад і кількість робітників, жіноча і дитяча праця, заробітна плата, робочий день, побутові умови) з часу його зародження до 1928 р. В нарисах М. Балабанова більше уваги приділено історії робітничого руху другої половини XIX ст. Але автори користувались обмеженою кількістю джерел, переважно звітами фабричних інспекторів. Тому їх дані про чисельність робітників — учасників страйкового руху далеко не повні. Крім того, у дослідженнях не показано історичного значення появи пролетаріату і ролі Комуністичної партії у вихованні робітничих мас в дусі революційної свідомості, трапляються суттєві помилки методологічного і політичного характеру. Так, О. Пожитнов виклав історію робітничого класу у відриві від діяльності соціал-демократичних організацій на Україні. М. Балабанов вважав, що «меншовизм, як реформістське крило соціал-демократії, міг пустити на Україні міцні корені. Уже після II з'їзду партії (1903 р.), що вперше привів до розколу, на боці меншовиків були майже всі партійні організації на Україні»².

Молода радянська історіографія розвивалася в гострій боротьбі проти буржуазної націоналістичної історіографії М. Гру-

² М. Балабанов. Нариси з історії робітничого руху на Україні. Харків, 1928, стор. 19.

шевського, М. Яворського, О. Гермайзе та інших. Вороги народу — буржуазні націоналісти перебільшували роль української буржуазії в суспільному русі, заперечували наявність робітничого класу в українській нації, його революційну боротьбу і цим самим намагались довести, начебто на Україні не було необхідних умов для перемоги пролетарської революції, для встановлення диктатури пролетаріату. «Українська народність, — писав у 1906 р. Грушевський, — відноситься до категорії народностей демократичних. Історичні умови звели національний склад майже виключно до демоса, притому, головним чином, демоса селянського»³. І пізніше говорив він, що тільки зараз стоїть «завдання сформування української робітничої верстви, що має завершити будову української національності»⁴.

Все це визначило тематику досліджень, які велись в історичних установах Української академії наук. Фактично вивченням тут історії робітничого класу України майже ніхто не займався, а якщо зрідка і друкувалися праці, то належної відсічі націоналістичному трактуванню не давалось. Поза увагою істориків залишалась і проблема формування національних кадрів робітничого класу України, надзвичайно слабо висвітлювалась спільна боротьба російського і українського пролетаріату.

Постанови ЦК ВКП(б) 1931 р. про видання серії збірників, присвячених історії заводів, постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) «Про викладання громадянської історії в школах» (1934 р.) та інші сприяли глибшому науковому дослідженню історії взагалі й історії робітничого класу зокрема. Появились монографії, присвячені формуванню робітничого класу і його революційній боротьбі⁵.

Проте на Україні у довоєнний період вивчення історії робітничого класу не набуло належного рівня, а в працях, що вийшли, не дано в цілому наукового і політично правильного висвітлення виникнення і розвитку робітничого класу на Україні.

У повоєнні роки на основі вчення Маркса — Енгельса — Леніна і рішень Комуністичної партії радянської історики провели значну роботу по дослідженню історії робітничого класу. У вивчення цієї важливої проблеми значний вклад внесли й історики Радянської України. Наприкінці 40-х і на початку 50-х років вийшли праці Ф. Є. Лося⁶, в яких було поставлене питання про особливості формування робітничого класу України. На матеріалах першого всеросійського перепису показано його національ-

³ Освобождение России и украинский вопрос. Сборник. СПб., 1906, стор. 142.

⁴ Ювілейні засідання і привітання. К., 1927, стор. 25.

⁵ А. Г. Рашин. Формирование промышленного пролетариата России. М., 1940.

⁶ Ф. Є. Лось. Формування робітничого класу України. К., 1949; його ж. К вопросу о формировании рабочего класса Украины. — «Вопросы истории», 1951, № 2, стор. 81—89.

ний склад. Автор зробив висновок, що пролетаріат України формувався, в основному, з двох братніх народів — російського і українського.

У монографіях О. О. Нестеренка⁷ і Ф. Є. Лося⁸ на багатому фактичному матеріалі показані джерела поповнення робітничого класу, чисельний склад, формування постійних кадрів, становище, революційна боротьба і зростання його політичної свідомості. Поряд з українськими робітниками працювали росіяни, а також представники інших національностей. Автори на великому джерельному матеріалі викривають буржуазно-націоналістичне твердження про безкласовість української нації. В процесі капіталістичного розвитку проходила пролетаризація трудящих України, які вливались в ряди робітничого класу. Пролетаріат України значною мірою поповнювався за рахунок місцевого населення.

У монографії Ф. Є. Лося розглянута структура робітничого класу України, наведено матеріал про сільськогосподарський пролетаріат, його міграційні процеси тощо. За підрахунками автора, у трьох південних губерніях України діяло 50 великих і малих робітничих ринків (у Херсонській — 30, Катеринославській — 16, Таврійській — 4). Розділ книги присвячено революційній боротьбі робітничого класу України напередодні революції 1905 р. На архівному матеріалі показано розповсюдження лєнінської газети «Искра» на Україні, боротьбу за перемогу іскрівського напрямку в комітетах РСДРП, що діяли на Україні у 1900—1903 рр. Висвітлюючи загальний страйк 1903 р. і революційний рух наприкінці 1903—1904 рр., автор прагнув показати ті якісні зміни, що відбулися в робітничому класі України на початку ХХ ст.

У працях О. Нестеренка значну увагу звернено на розвиток промисловості України, економічну політику царизму та становище робітничого класу⁹.

У 1958 р. вийшла праця І. О. Гуржія, в якій висвітлюється питання про зародження робітничого класу на Україні. Автор простежує формування передпролетаріату і перетворення його у пролетаріат в процесі промислового перевороту, який почався у 30—40-х роках ХІХ ст., показує кількісний склад промислових робітників України у першій половині ХІХ ст., їх становище та виступи¹⁰.

⁷ О. О. Нестеренко. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці ХІХ і на початку ХХ ст. К., 1952.

⁸ Ф. Е. Лось. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце ХІХ и в начале ХХ ст. К., 1955.

⁹ О. О. Нестеренко. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці ХІХ і на початку ХХ ст.; його ж. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце ХІХ и начале ХХ ст. М., 1954.

¹⁰ І. О. Гуржій. Зародження робітничого класу на Україні. К., 1958.

40

Зародження і даліше формування робітничого класу досліджено у двотомній праці О. О. Нестеренка «Розвиток промисловості на Україні»¹¹. У першому томі розглянуто історичні передумови промислового розвитку України, дрібні промисли, появу мануфактурної промисловості і зародження фабрично-заводського виробництва. У другому — досліджуються економічні закономірності розвитку промисловості, становище пролетаріату та його революційна боротьба з другої половини XIX ст. до початку Великої Жовтневої соціалістичної революції. У ньому висвітлені питання економічної політики царизму, промислового перевороту на Україні, розвитку промисловості за галузями виробництва, виникнення та розвитку залізниць, показано абсолютне і відносне зубожіння пролетаріату.

Розвиткові промисловості України в системі всеросійського ринку, ролі українських губерній в сільськогосподарському виробництві Росії присвячена робота І. О. Гуржія «Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років XIX ст.»¹².

У монографії висвітлюється комплекс питань про розширення і зміцнення українсько-російських економічних зв'язків у 60—90-х роках XIX ст. Велика увага приділена українській внутрішній торгівлі, що була складовою частиною всеросійського ринку, визначено місце України в зовнішній торгівлі Росії, розглянуто розвиток транспорту на Україні і його значення в зміцненні економічних зв'язків з іншими районами Росії. Автор викриває твердження українських буржуазних націоналістів про «відрубність» та «ізоляцію» історичного процесу України від історії Росії, показує значення спільного економічного розвитку для зміцнення дружби між українським і російським народами.

У праці С. І. Потолова «Рабочие Донбасса в XIX веке» зібрано документальний матеріал про початок і даліший розвиток капіталістичної промисловості Донбасу другої половини XIX ст., про формування і становище донецьких робітників та їх революційну боротьбу¹³. Автор склав цікаві таблиці про динаміку чисельності робітників Донбасу, про їх революційні виступи тощо.

Значна робота проведена і по вивченню історії передового загону робітничого класу — соціал-демократичних і більшовицьких організацій на Україні¹⁴. Червоною ниткою у всіх працях

¹¹ О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, т. 1. К., 1954; т. 2. К., 1962.

¹² І. О. Гуржій. Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років XIX ст. К., 1968.

¹³ С. І. Потолов. Рабочие Донбасса в XIX веке. М., 1963.

¹⁴ П. Бистренко. Киевский союз борьбы за освобождение рабочего класса. К., 1947; його ж. З історії поширення марксизму та створення перших соціал-демократичних організацій на Україні. К., 1958; И. Иванов-Потемкин. Екатеринославский «Союз борьбы за освобождение рабочего класса», 1949; И. И. Шевченко. Из истории социал-демократических организаций на Украине. К., 1966; О. Т. Юрченко. В. І. Ленін і більшовицькі організації на Україні. К., 1970.

проходить ідея впливу ленінського петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» на створення соціал-демократичних організацій на Україні.

Питання соціально-економічного становища робітничого класу України найбільш ґрунтовно розкрито в монографії О. А. Парасунька¹⁵. На основі вивчення архівних матеріалів та літературних джерел висвітлено боротьбу робітничого класу в період домонополістичного капіталізму, розвиток найважливіших галузей промисловості на Україні в 60—90-х роках. Значний інтерес становить, зокрема, дослідження автором умов праці і травматизму робітників, особливостей становища пролетаріату України і жорстокої експлуатації його іноземними капіталістами.

У монографії О. А. Парасунька дано цілісне, ґрунтовне висвітлення робітничого руху на Україні, починаючи з 60-х років і до кінця XIX ст., вперше введено в науковий обіг дані про заворушення робітників України в 60-х роках, значно доповнено відомості про робітничий рух 70-х років. У роботі висвітлюється питання про посилення страйкової боротьби робітничого класу України у 80-х — першій половині 90-х років. Складені автором статистичні таблиці про кількість страйків і їх учасників (по губерніях) конкретно показують розгортання визвольної боротьби і зростання класової свідомості фабрично-заводських робітників України. В дослідженні подається матеріал про початок пролетарського періоду визвольного руху на Україні, виникнення і діяльність соціал-демократичних груп, гуртків та організацій. Велику увагу в роботі приділено організації й діяльності «Союзів боротьби» на Україні.

Вивченню становища робітничого класу на західноукраїнських землях присвячена книга Є. А. Яцкевича¹⁶.

Політиці царизму щодо робітничого класу в передреволюційний період А. Ф. Вовчик присвятив працю, в якій знаходимо спеціальні розділи про «поліцейський соціалізм», фабричне законодавство, діяльність фабричної інспекції та про суд, поліцію і армію як зброю антиробітничої політики самодержавства.

Аналіз наукових праць показує, що найповніше вивчена історія робітничого класу України другої половини XIX — початку XX ст. Проте це не означає, що дана проблема досліджена повністю. Вивчати історію робітничого класу України слід відповідно до визначених В. І. Леніним трьох головних стадій розвитку російської промисловості (дрібно товарне виробництво, дрібні, переважно селянські промисли; капіталістична мануфактура і фабрика — велика машинна індустрія)¹⁷. Перша стадія

¹⁵ О. А. Парасунько. Положение и борьба рабочего класса Украины 60—90-х годов XIX ст. К., 1963.

¹⁶ Є. А. Яцкевич. Становище робітничого класу Галичини в період капіталізму. К., 1958.

¹⁷ Д і в. В. І. Л е н і н. Твори, т. 3, стор. 466—467.

капіталізму в промисловості супроводжується, як писав В. І. Ленін, «появою найманих робітників і кустарів, що працюють на скупщиків»¹⁸. Ця проблема досі майже не вивчена. Другий етап розвитку капіталізму (мануфактурний) досліджений лише І. О. Гуржієм у праці «Зародження робітничого класу на Україні».

З виникненням монополій погіршало становище робітників, змінились форми і засоби експлуатації робітничого класу. Ці питання ще недостатньо досліджені. Перед радянськими істориками постає завдання глибоко вивчати економічне і політичне становище робітничого класу (заробітну плату, робочий день, інтенсивність праці, житлові умови, штрафи і т. ін.), формування його революційної ідеології, боротьбу Комуністичної партії з опортунізмом і соціал-шовінізмом в робітничому русі України.

Необхідно і надалі викривати антинаукові твердження українських буржуазних націоналістів, які заперечували існування українського робітничого класу і його участь у революційній боротьбі. Радянські історики у своїх працях, присвячених формуванню робітничого класу, завдали нищівного удару брехливим твердженням українських буржуазних націоналістів і показали, що політична свідомість робітничого класу України зростала одночасно з свідомістю усього пролетаріату Росії. Однак ще дуже мало досліджень, присвячених формуванню революційної ідеології робітничого класу. На конкретних прикладах і фактах історики повинні показати титанічну діяльність В. І. Леніна та його соратників у справі політичного виховання робітничого класу, вивчити конкретні форми і методи, за допомогою яких революційні соціал-демократи, більшовицькі організації вносили соціалістичну свідомість у робітничий рух і боролись проти всіляких перекручень марксизму-ленінізму, за торжество марксистсько-ленінської теорії.

В українській історіографії ще немає досліджень, у яких глибоко аналізувалися б «робітничі листки», прокламації і листівки комітетів РСДРП, що поширювали соціал-демократичні ідеї в робітничому русі і, за висловом В. І. Леніна, були першою формою соціал-демократичної літератури.

Спираючись на твори класиків марксизму-ленінізму, необхідно розкрити основні етапи формування політичної свідомості робітників України, на конкретних фактах показати відмінності одного етапу від іншого. Досі нема праць, присвячених показові ролі пролетаріату як творця пролетарської культури на Україні.

Перед дослідниками стоїть завдання показати вплив пролетарської культури на дальший розвиток революційно-демократичного руху, вивчити, як героїчна боротьба робітничого класу України відбилась у творах революційно-демократичних письменників — І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 325.

Вивчення цього питання має велике значення для викриття буржуазно-націоналістичної «теорії» єдиного потоку.

Поряд з дослідженням розвитку промислового капіталізму і зв'язаного з ним формування робітничого класу, його становища і боротьби радянська історична наука з самого початку свого виникнення приділяла значну увагу науковій розробці аграрної історії України епохи капіталізму. Щоправда, в перші роки Радянської влади вивчення цієї проблеми просувалось дуже повільно. Причиною були серйозні пережитки буржуазної школи та нестача марксистських кадрів. Але після організації державних та партійних архівів і розгрому антимарксистських течій на ідеологічному фронті наукова розробка аграрної історії України розгорнулася більш успішно.

Керуючись марксистсько-ленінським вченням про об'єктивні закономірності розвитку суспільно-економічних формацій, засобів виробництва матеріальних благ, роль народних мас, класів і партій в історії, радянські вчені зосереджують свої зусилля на дослідженні таких важливих питань аграрної історії, як соціально-економічні передумови, зміст і наслідки проведення реформи 1861 р., розвиток капіталізму в сільському господарстві України в пореформенний період, становище селянства і класова боротьба на селі, суспільно-політичний рух, зокрема виникнення і діяльність різних революційно-демократичних організацій, що відображали і захищали інтереси пригнобленого селянства тощо.

✓ Однією з перших тем, яка привернула увагу радянських дослідників, було падіння кріпосного права. Це зумовлювалось, з одного боку, необхідністю критичного перегляду і викриття антинаукових концепцій буржуазної історіографії, яка, всупереч фактам, зображала реформу 1861 р. як «благодійний акт царя-визволителя», і, з другого боку, потребою глибокого вивчення її як важливого фактору, що, по-перше, став певною гранню на зламі двох суспільно-економічних формацій — феодальної і капіталістичної і, по-друге, спричинив неминуче наростання і вибух буржуазно-демократичної революції в нашій країні. Саме тому вже в першій половині 20-х років виходить з друку ряд праць, присвячених аналізу умов скасування кріпосного права в окремих районах Росії, в тому числі й на Україні.

Перша спроба дослідження умов проведення реформи 1861 р., зокрема на півдні України, належить А. В. Флоровському. На основі вивчення певного друкованого і архівного матеріалу автор у популярній формі розповідає про хід реформи в Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях, про її непослідовність та половинчатість, про негативне, а подекуди й вороже ставлення до неї з боку селянства. В брошурі наведені цікаві підрахунки автора про кількість селянських виступів, число сіл, охоплених ними, та кількість населення, що брала участь в русі.

Проте в методологічному відношенні праця Флоровського має серйозні недоліки, властиві старій, буржуазній школі. В ній відсутній марксистський аналіз глибоких причин і характеру селянських заворушень, форм і мети боротьби селян з поміщиками. Перебуваючи на позиціях буржуазного об'єктивізму, автор не викриває грабіжницьких умов реформи, що прирікали селянські маси на розорення та злидні, а пояснює причини їх виступів випадковими явищами: несвоечасним обнародуванням маніфесту і положень 19 лютого, складним стилем цих документів, відсутністю письменних людей тощо. До них він відносить також непорозуміння, що виникали між селянами і поміщиками, та «перебільшену» реакцію панів і їх адміністрації на рухи і настрої в середовищі селянства¹⁹. Неправильним є твердження Флоровського про те, що масове застосування військ під час придушення селянських заворушень нібито йшло врозріз з вказівками вищих органів влади, які рекомендували застосовувати цей захід лише в окремих, найбільш складних випадках²⁰. Насправді масове застосування військ, особливо в період обнародування маніфесту і положень 19 лютого, цілком схвалювалось царським урядом.

У 1939 р. видана праця А. І. Колесникова, присвячена історії підготовки і проведення реформи 1861 р. на півдні України²¹. В ній на фактичному матеріалі показані соціально-економічні передумови падіння кріпосного права, боротьба між лібералами і кріпосниками за міру поступок селянству, наслідки пограбування селян поміщиками шляхом значного зменшення їх надільних земель та нараховання на них високих викупних платежів. Тут же наводяться окремі факти про селянські виступи в Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях в період підготовки реформи.

Праця А. І. Колесникова не позбавлена і недоліків. У ній зовсім обійдено питання про роль інституту мирових посередників та селянського «самоуправління» в здійсненні законодавчих актів про реформу, майже нічого не говориться про те, як зустріли реформу українські селяни. Наводячи ряд цікавих цифр про розмір викупних платежів, нарахованих на селян, автор, проте, не розкриває методики своїх підрахунків і не посилається на джерела.

Наукова розробка проблеми скасування кріпосного права на Україні помітно посилюється у післявоєнні роки. Вже в 40—50-х роках друкуються статті і брошури, в яких показано проведення реформи і виступи селян проти грабіжницького характеру її

¹⁹ А. В. Флоровський. Воля панська та воля мужицька. Одеса, 1922, стор. 35.

²⁰ Там же, стор. 47.

²¹ А. И. Колесников. Реформа 1861 года на Юге Украины.— Труды исторического факультета Одесского государственного университета, т. I, 1939.

в Катеринославській²², Таврійській²³, Чернігівській²⁴ та Київській²⁵ губерніях. Робляться спроби дати кількісну характеристику селянського руху в цих губерніях в період введення в дію маніфесту і положень 19 лютого 1861 р. В цей же час виходять з друку узагальнюючі праці про проведення селянської реформи і класову боротьбу в країні 1861—1863 рр.²⁶, в яких наводиться деякий матеріал і про українські губернії.

Огляд літератури свідчить, що до кінця 50-х років в українській історіографії залишились поза увагою дослідників такі важливі питання, як утворення і діяльності на Україні дворянських губернських комітетів, інституту мирових посередників, так званих селянських установ, сільського і волосного «самоуправління», боротьба в середовищі панівних класів за форми і міру поступок селянству, наслідки пограбування селян за допомогою уставних грамот і викупу, їх становище і боротьба проти поміщиків у 1864—1869 рр., кількісна характеристика селянських заворушень періоду проведення реформи в цілому, класова боротьба селянства та ін.

Проблеми скасування кріпосного права на Україні присвячена монографія М. Н. Лещенка, яка висвітлює не тільки підготовку, проведення, зміст і наслідки реформи 1861 р., а й розмах, форми і напрями класової боротьби на селі в 60-х роках ХІХ ст.²⁷ Позитивною стороною книги є насамперед її широка джерельна архівна база. Стисло, але досить ґрунтовно в книзі показано назрівання кризи феодально-кріпосницької системи на Україні, яка вилилась в кінці 50-х років ХІХ ст. в різкий конфлікт між феодальними відносинами власності і розвинутими продуктивними силами, що разом з поразкою царизму в Кримській війні 1853—1856 рр. та зростаючими з року в рік селянськими заворушеннями зумовило падіння кріпосного права в Україні.

У монографії М. Н. Лещенка вперше в історіографії харак-

²² Д. П. Пойда. К вопросу о подготовке и ходе реформы 1861 года в Екатеринославской губернии.— Научные записки Днепропетровского государственного университета, т. 42, 1952; т. 56, 1956.

²³ М. Максимейко. Крестьянское движение в Таврической губернии накануне и после отмены крепостного права. Симферополь, 1957.

²⁴ М. Белан. Крестьянская реформа 1861 года и крестьянское движение в Черниговской губернии. Нежин, 1952.

²⁵ Ю. Белан. Селянський рух на Київщині в період проведення уставних грамот в 1862 році.— Наукові записки Київського університету ім. Т. Г. Шевченка, т. VI. К., 1947; т. VIII. К., 1949; Н. Вайсберг. Классовая борьба помещичьих крестьян Киевской губернии в период подготовки и проведения крестьянской реформы 1861 г. К., 1954.

²⁶ П. А. Зайончковский. Отмена крепостного права в России. М., 1954, 1960; його ж. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 года. М., 1958; М. Найденов. Классовая борьба в пореформенной деревне (1861—1863 гг.). М., 1955.

²⁷ Н. Н. Лещенко. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года (60-е годы XIX века). К., 1959.

теризується склад і діяльність дворянських губернських комітетів на Україні, боротьба в їх середовищі між кріпосниками і лібералами за міру і форми поступок селянству, утворення і діяльність інституту мирових посередників та селянського «самоуправління», їх негативний вплив на розвиток класової боротьби на селі, наслідки пограбування селянства тощо. На основі вивчення близько 3,5 тисяч уставних грамот і такої ж кількості викупних документів автор більш точно визначив розмір відрізків, кількість перенесених селянських садиб, суму викупних платежів.

Грунтовно висвітлена в книзі класова боротьба в українському селі. Вона розглядається в тісному зв'язку з певними етапами проведення реформи і має чітку періодизацію. В монографії послідовно розглянуто: виступи селян, зв'язані з підготовкою реформи; вибух селянського протесту проти грабіжницького характеру маніфесту і положень 19 лютого під час їх оголошення; заворушення селян у зв'язку з створенням і діяльністю «селянських установ»; боротьба селян проти кабальних уставних грамот; виступи селян проти грабіжницьких умов викупної операції (головним чином, у зв'язку з польським повстанням 1863 року); селянські заворушення в українському селі в 1864—1869 рр. в умовах реалізації викупних актів, розмежування земель і введення власницьких записів.

У викладі автора селянський рух характеризується формами боротьби і його кількісними масштабами. Велика увага приділена питанню про ступінь інтенсивності руху. Книга насичена таблицями про кількість селянських виступів і населених пунктів, охоплених заворушеннями, та склад населення цих пунктів. Статистичний критерій автор застосовує і до характеристики соціально-економічних процесів, типових форм боротьби, урядових репресій тощо. Вміщені в книзі підсумкові дані і факти ґрунтуються на численних джерелах.

Монографія М. Лещенка, що одержала позитивну оцінку наукової громадськості²⁸, не позбавлена окремих недоліків. Одним з них є неглибоке розкриття автором методики підрахунків, дещо однобічне пояснення причин значного переважання розмаху селянського руху на Правобережжі над Лівобережжям. Крім соціально-економічних факторів, що зумовили таке переважання, слід було б врахувати і такий момент, як неповнота джерел по Лівобережжю, архіви якого зазнали особливо великих втрат в роки Великої Вітчизняної війни.

Більшість недоліків, які мають частковий характер, вже усунуті автором у його наступних працях, зокрема в статтях, присвячених методиці статистичного вивчення селянського

²⁸ «Вопросы истории», 1961, № 2, стор. 95—96, 133—138; «История СССР», 1962, № 5, стор. 117—180; «Комуніст України», 1960, № 9, та ін.

руху²⁹ та узагальненню даних уставних грамот і викупних матеріалів по окремих українських губерніях³⁰. Вдалим доповненням є публікації і кандидатська дисертація П. Щербини, основана на статистичній обробці 900 уставних грамот по Подільській губернії³¹. Цієї проблеми побіжно торкаються В. П. Теплицький³² та Д. П. Пойда³³. В їх монографіях, присвячених іншим питанням, наводяться цікаві факти і робляться важливі узагальнення та висновки щодо підготовки і проведення селянської реформи 1861 р. На жаль, автори не використали уставних грамот і матеріалів про викупи, без яких не можна відтворити справжньої картини пограбування селян поміщиками внаслідок проведення реформи 1861 р.

✓ Певна увага приділялась істориками проблемі розвитку капіталізму в сільському господарстві України. Окремі питання висвітлювались в узагальнюючих працях з історії Української РСР, у монографічних дослідженнях, присвячених формуванню робітничого класу, аналізу аграрних відносин чи класової боротьби на селі. Про розвиток торговельного землеробства на Україні в пореформений період, про застосування машин і новітніх знарядь праці в сільськогосподарському виробництві, про поступове витіснення відробіткової системи вільнонайманою працею, про розшарування селянства на два крайні полюси — сільську буржуазію і сільськогосподарський пролетаріат говориться в монографіях Д. Ф. Вірника, М. Н. Лещенка, П. М. Першина, Д. П. Пойди та інших авторів³⁴.

Значним вкладом у розробку проблеми розвитку капіталізму в сільському господарстві є монографія В. П. Теплицького. Використовуючи численні друковані й архівні матеріали, автор в історико-економічному плані всебічно характеризує розвиток аграрних відносин, їх еволюцію по капіталістичному шляху

²⁹ Н. Н. Лещенко. Методика статистического изучения размаха и форм крестьянского движения XIX в.— Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 года. К., 1962, стор. 53—64; його ж. Удосконаливати методику дослідження селянських рухів.— УІЖ, 1966, № 5, та ін.

³⁰ Н. Н. Лещенко. Крестьянская реформа 1861 г. в Харьковской губернии.— Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1964 года. Кишинев, 1966; його ж. Результаты проведения реформы 1861 г. в Екатеринославской губернии по уставным грамотам.— Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1965 года. М., 1970, та ін.

³¹ П. Ф. Щербина. Крестьянская реформа 1861 года в Подольской губернии. К., 1955 (рукопис дисертації), стор. 238.

³² В. П. Теплицький. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. К., 1959.

³³ Д. П. Пойда. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866—1900 гг.). Днепропетровск, 1960.

³⁴ М. Н. Лещенко. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905—1907 років. К., 1955; його ж. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. К., 1956; П. Н. Першин. Аграрная революция в России, т. I. М., 1966; Д. П. Пойда. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866—1900 гг.).

в пореформений період з урахуванням особливостей цих процесів не тільки на Україні в цілому, але й в окремих її районах. У книзі висвітлюється складний процес концентрації земельної власності, перетворення її з дворянської у буржуазну. Спростовуючи так звану «теорію безкласовості і безбуржуазності» української нації, автор доводить, що, наприклад, на Лівобережній Україні майже 60% поміщиків були української національності³⁵.

Докладно розглянуто в книзі такі питання, як орендні відносини, що розвивалися в напрямку поступового витіснення відробіткової оренди грошовою, капіталістичною, аграрне перенаселення в кінці XIX ст., відходжі промисли, переселенський рух тощо. Аналізуючи розвиток торговельного капіталістичного землеробства, автор зупиняється на показі змін, що сталися в структурі посівних площ, які характеризувалися поступовим збільшенням площ технічних та цінних зернових культур. Певна увага приділяється розвитку тваринництва і застосуванню машин у сільськогосподарському виробництві, загальній характеристиці становища поміщицького і селянського господарства напередодні першої російської революції.

Монографія В. П. Теплицького містить цікаві таблиці й узагальнюючі дані, складені автором на основі вивчення великого друкованого і архівного матеріалу. Вони яскраво характеризують складний процес розвитку капіталістичних відносин у поміщицьких та селянських господарствах України другої половини XIX — початку XX ст. Правда, процеси, що відбувалися в селянських господарствах, висвітлені автором дещо слабше, ніж в поміщицьких, окремі висновки недостатньо обґрунтовані і проілюстровані фактичним матеріалом, не завжди автор розкриває методику своїх підрахунків.

При розгляді питання, яка система ведення господарства переважала в поміщицьких маєтках того чи іншого району, автор, на жаль, не використав таких важливих джерел, як матеріали Дворянського поземельного банку. Залишилось поза увагою автора і таке джерело, як документи Селянського поземельного банку.

Ряд питань, піднятих в книзі В. П. Теплицького, доповнюються і розвиваються в працях І. О. Гуржії, О. І. Лугової, М. М. Кравця, П. В. Свежинського, М. Н. Лещенка та інших, виданих в останні роки³⁶.

³⁵ В. П. Теплицький. Вказ. праця, стор. 167.

³⁶ І. О. Гуржій. Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років XIX ст.; О. І. Лугова. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. К., 1965; М. М. Кравець. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст. Львів, 1964; П. В. Свежинський. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці XIX — на початку XX ст. Львів, 1966; М. Н. Лещенко. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. К., 1970; Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії. К., 1969.

У працях О. І. Лугової і М. Н. Лещенка характеризуються внутрішні процеси розвитку капіталізму в поміщицькому та селянському господарстві на Україні. Значна увага приділена показу розшарування селянства, формуванню сільськогосподарського пролетаріату. У монографії О. І. Лугової показано також становище сільськогосподарського пролетаріату Півдня України, умови його праці та початок боротьби проти поміщицько-капіталістичної експлуатації.

Дослідження М. М. Кравця та П. В. Свежинського розкривають соціально-економічний розвиток західноукраїнських земель другої половини XIX ст.— початку XX ст. В них наводяться таблиці, робляться важливі узагальнення та висновки.

Аналіз літератури показує, що в дослідженні розвитку капіталізму в сільському господарстві хоч і досягнуто певних успіхів, проте в цілому ця проблема розроблена поки що недостатньо. Особливо незадовільно досліджені такі важливі питання, як розвиток продуктивних сил, зокрема застосування поліпшених знарядь виробництва в поміщицьких і селянських господарствах, врожайність, ціни на хліб і робочу силу, еволюція поміщицького господарства від відробіткової системи до капіталістичної, промисли на Україні та багато інших. Необхідно створити ґрунтовні праці про розвиток капіталізму в сільському господарстві України з урахуванням цінних даних згаданих вище багатих архівних джерел та матеріалів обстежень місцевих земських установ.

З проблеми становища селянства спеціальних досліджень в радянській українській історіографії нема. Це питання здебільшого висвітлювалось в працях, присвячених класовій боротьбі на селі, яка, за висловом відомого радянського вченого В. К. Яцунського, «є одною з улюблених тем істориків сільськогосподарства і селянства»³⁷.

Наукова розробка проблеми становища селянства і класової боротьби в українському селі дещо посилилась в 30-х роках. У 1934 р. Архівним управлінням Української РСР та Інститутом історії ВУАМЛІНу було видано збірник документів і матеріалів про селянський рух на Чигиринщині в 1875—1879 рр.³⁸ Одночасно з публікацією документів продовжувалась певна дослідницька робота по вивченню історії класової боротьби на селі.

Особливе поживавлення в науковій розробці проблеми спостерігається в післявоєнний період. У 1960 р. видана монографія Д. Нойди про селянський рух на Правобережній Україні в 1866—1900 рр. Опрацювавши великий друкований і архівний матеріал, автор виявив і систематизував дані про селянські заворушення, які відбувалися в 946 селах Київської, Подільської і Волинської

³⁷ Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1958 года. Таллин, 1959, стор. 7—8.

³⁸ Е. Марковский. К истории крестьянских движений на Украине в 70-х годах XIX века.— Исторические записки АН СССР, т. 5, 1939, стор. 235—242.

губерній у 1866—1900 рр. Наукову цінність у вивченні селянського руху становлять зроблені узагальнення і висновки, таблиці про розвиток селянського руху та вміщений в кінці праці список населених пунктів, охоплених селянськими заворушеннями. У праці приділяється значна увага характеристиці становища селянства. Автор не обмежується лише категорією колишніх поміщицьких селян, а розглядає й інші групи селянського населення, зокрема колишніх державних селян і чиншовиків. Наведено чимало цікавих фактів про виступи селян проти духівництва та сільських урядовців. Монографія має чітку періодизацію, яка вдало розкриває основні етапи руху.

Проте в книзі Д. Пойди є й ряд недоліків³⁹. Зокрема, прийнята автором схема вивчення селянських виступів ускладнює користування його підрахунками. Автор не дає коментарів про ступінь використання історичних джерел, що, як відомо, тісно зв'язано з відповідними показниками розмаху руху. В книзі дещо перебільшується вплив агітаційно-пропагандистської діяльності революційних народників на розвиток елементів організованості в селянському русі.

Певний внесок в розробку історії класової боротьби другої половини ХІХ — початку ХХ ст. роблять і кандидатські дисертації, написані і захищені в останні роки. Маються на увазі дослідження і статті А. Безпалової, А. Волощенко, Г. Губенко та деяких інших авторів⁴⁰. Всі вони написані на значному фактичному матеріалі і містять в собі цікаві узагальнення та висновки.

У монографіях М. Н. Лещенка, виданих в останні роки⁴¹, дана всебічна характеристика класової боротьби в українському селі від реформи 1861 р. до передодня першої російської революції, розглянуто стан розробки теми, соціально-економічні причини розгортання класової боротьби на селі, докладно аналізуються використана література й архівні джерела, всебічно розкрито методику, застосовану автором для кількісної і якісної характеристики розмаху, напрямів, змісту і форм класової боротьби досліджуваного періоду.

Значна увага приділяється показу тяжкого становища селянства, його політичного безправ'я, економічної залежності від вчорашніх кріпосників, наявності численних пережитків кріпосництва, що зумовило наростання класової боротьби в українському селі. Досить аргументована наукова періодизація рево-

³⁹ Б. Г. Литвак. Опыт статистического изучения крестьянского движения в России XIX в. М., 1967.

⁴⁰ А. К. Волощенко. Классовая борьба на Правобережной Украине в период второй революционной ситуации. К., 1965; Г. Н. Губенко. Революционное движение в Таврической губернии накануне и в период первой русской революции (1900—1907 гг.). Симферополь, 1961.

⁴¹ М. Н. Лещенко. Класова боротьба в українському селі в епоху домопоземістичного капіталізму; його ж. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ ст. К., 1968.

люційного селянського руху, яка визначає такі основні етапи в його розвитку: 1) виступи селян проти «голодної волі» та половинчастих буржуазних реформ 60—70-х років; 2) селянські заворушення напередодні і в період другої революційної ситуації 1879—1880 рр.; 3) боротьба селянських мас проти поміщицько-капіталістичного гноблення в період політичної реакції і проведення контрреформ; 4) селянські виступи на початку пролетарського етапу революційної боротьби; 5) заворушення селян на початку ХХ ст.; 6) масовий селянський рух 1902 р.; 7) загострення класової боротьби напередодні першої російської революції.

Цінними є таблиці автора про кількість селянських виступів (за його даними, нараховувалось близько 6,1 тис.), які глибоко розкривають інтенсивність селянського руху, його зміст, форми і напрями. Вони повністю спростовують вигадки ліберально-буржуазної і меншовицької історіографії про «мертвий штиль», що нібито панував у пореформеному селі, і переконливо доводять правдивість слів В. І. Леніна, який писав: «Відомі факти повстань селян і в пореформений час проти поміщиків, їхніх управителів, проти чиновників, що захищають їх, відомі факти аграрних убивств, бунтів та ін. Відомий факт ростущого обурення в селянстві (в якому навіть убогі обривки освіти почали вже пробуджувати почуття людської гідності) проти дикої сваволі тієї зграї благородних голодранців, яку напустили на селян під іменем земських начальників»⁴².

У працях М. Н. Лещенка звертається увага на стихійність і неорганізованість селянського руху, неповноту джерел по окремих районах України, що негативно відбилось на його кількісній характеристиці. Недостатньо висвітлено розвиток ідеології і психології селянства, хоч ці питання, звичайно, можуть становити окремі дослідження. Дещо повніше слід було б зупинитися на аналізі програм різних буржуазних і дрібнобуржуазних партій, на застосуванні щодо них більшовицькою партією тактики «лівого блоку», на боротьбі за встановлення союзу робітничого класу і селянства.

Дослідженню селянського руху на західноукраїнських землях присвячені монографії М. М. Кравця та П. В. Свежинського⁴³, в яких показано тяжке соціальне і національне гноблення селянства, його політичне безправ'я і героїчну боротьбу проти австро-угорських поневолювачів, за соціальне визволення. В працях докладно характеризуються основні напрями, форми і зміст селянської боротьби, розкриваються особливості селянського руху в основних районах — Східній Галичині, Північній Буковині

⁴² В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 216.

⁴³ М. М. Кравець. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині ХІХ ст. Львів, 1964; П. В. Свежинський. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці ХІХ — на початку ХХ ст.

і на Закарпатті. На жаль, у монографії П. В. Свежинського не наводяться підсумкові дані про розмах руху в цей період.

Таким чином, проблеми класової боротьби в українському селі в основному розкриті. Залишаються поки що недостатньо розробленими питання розвитку селянської ідеології і психології, діяльність на селі різних політичних партій і груп, зокрема революційних народників, боротьба соціал-демократів за вивільнення селянства з-під впливу буржуазних і дрібнобуржуазних партій, вплив робітничих виступів на розгортання класової боротьби селян, формування союзу робітничого класу і селянства — тієї суспільної сили, що мала забезпечити революційно-демократичні перетворення в нашій країні.

В. І. Ленін надавав виняткового значення вивченню досвіду першої російської революції. «На російську соціал-демократію,— писав він зразу ж після революції,— безсумнівно, лягає обов'язок найбільш старанного і всебічного вивчення нашої революції, поширення в масах обізнаності з її формами боротьби, формами організацій та ін., зміцнення революційних традицій в народі, вкорінення в маси переконання, що єдино і виключно революційною боротьбою можна добитися скільки-небудь серйозних і скільки-небудь тривких поліпшень, неухильне викриття всієї низькості тих самовдоволених лібералів, які заражають суспільну атмосферу міазмами «конституційного» низькопоклонства, зрадництва і молчалинства... Нам треба подбати,— і крім нас не буде кому подбати,— про те, щоб народ знав ці повні життя, багаті на зміст і великі за своїм значенням і своїми наслідками дні...»⁴⁴

В. І. Ленін став першим неперевершеним дослідником революції 1905—1907 рр. В його працях «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», «Доповідь про революцію 1905 року», «До оцінки російської революції» та в ряді інших творів дано глибокий аналіз причин, характеру рушійних сил, особливостей та історичного значення першої російської революції. Класичні праці В. І. Леніна заклали основи розробки першої російської революції, її наукової історіографії. Чимало зробили у справі вивчення революції і поширення її ідей серед трудящих країни ще в дожовтневий час соратники В. І. Леніна І. І. Скворцов-Степанов, М. І. Ольмінський, В. В. Воронський та ін. Вони часто виступали на сторінках більшовицької преси в дні революції і в наступні роки.

Розгорнуте наукове вивчення першої російської революції розпочалося тільки після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Чимало праць, присвячених вивченню революції 1905—1907 рр. на Україні, було написано і видано в зв'язку з 20-річним (1925 р.) і 25-річним (1930 р.) ювілеями. Тоді з'явилися синтетичні праці, в яких робилась спроба показати події революції

⁴⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 23.

в широкому плані⁴⁵. Вийшли праці, присвячені висвітленню селянського руху на Україні, автори яких прагнули дати систематичний виклад класової боротьби на селі в роки революції⁴⁶.

Протягом 20-х — початку 30-х років багато вийшло праць, присвячених висвітленню революційних подій в окремих містах⁴⁷, губерніях, районах і навіть селах⁴⁸. У ті роки було видано кілька праць, в яких розглядаються окремі питання революції 1905—1907 рр. на Україні, як, наприклад, Ради робітничих і селянських депутатів⁴⁹, Селянська спілка⁵⁰, участь жінок, робітничої і селянської молоді в революції⁵¹. Кілька праць було присвячено збройним виступам у царській армії і флоті⁵².

Багато цікавих і цінних матеріалів (спогади учасників революції, дані про діяльність більшовицьких організацій, статті, розвідки з питань про революційні події в окремих містах, губерніях, повітах і селах) було вміщено в журналі «Літопис революції». Докладний огляд літератури з історії більшовицьких організацій України періоду першої російської революції зробив П. М. Шморгун⁵³.

Серйозним досягненням у вивченні революції 1905—1907 рр. на Україні були підготовка і видання збірників-спогадів, доку-

⁴⁵ Л. Дмитрова. Україна в 1905 році. Харків, 1925; 1905 г. на Украине. Хроника и материалы. Харьков, 1926; М. М. Майоров. Большевики и революция 1905 року на Україні. Харків, 1930.

⁴⁶ В. Качинський. Селянський рух на Україні в роки 1905—1907, ч. I. Рік 1905. Харків, 1927; Н. Мірза-Авак'янц. Селянські розрухи на Україні 1905—1907 рр. Харків, 1929, та ін.

⁴⁷ О. Шліхтер. Київ за Жовтневих днів 1905 року. Харків, 1926; Ю. Борисевич. 1905 год в Харькове. Харьков, 1926; Ф. Ястребов. 1905 рік у Києві. Київ, 1930, та ін.

⁴⁸ И. П. Дроздов. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой революции 1905—1906 гг. М.—Л., 1925; А. С. Кирзнер. Горнорабочие Донбасса и Криворожья в первой российской революции. Харьков, 1926; Т. Харечко. 1905 год в Донбассе. Л., 1926; С. Глушко. З селянських рухів на Чернігівщині 1905 р.—«Україна», 1925, № 4.

⁴⁹ В. Манилов. Киевский Совет рабочих депутатов в 1905 г. К., 1926; С. Каплун. Катеринославська Рада робітничих депутатів у революції 1905 р. Харків, 1931, та ін.

⁵⁰ М. Свідзінський. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року.—«Літопис революції», 1928, № 6; 1929, № 1, 2, 3; О. Александров. Селянська спілка перед царським судом. Харків, 1930.

⁵¹ А. Козаченко. Жінка-селянка в революції 1905 р. на Полтавщині.—«Знання», 1925, № 38-39; Е. Гороховская. Женщина в революції 1905 г. в Одессе.—«Пути революции», 1926, № 2-3; М. Гуревич. Київська робітничка та шкільна молодь у революції 1905 р. Харків, 1932; Його ж. Робітничка молодь Одеси в революції 1905 року. Харків, 1934, та ін.

⁵² В. Манилов. Вооруженное восстание в частях Киевского гарнизона (ноябрь 1905 г.). К., 1926; Ю. Бочаров. Севастопольское восстание в 1905 г. на броненосце «Потемкин Таврический». Л., 1925, та ін.

⁵³ П. М. Шморгун. Историография большевистских организаций Украины периода первой российской революции.—УІЖ, 1961, № 6.

ментів і матеріалів, які містили дані, що не були у науковому обігові⁵⁴. Збірники присвячені окремим повітам, менше — губерніям, і зовсім були відсутні такі збірники, які б містили матеріал з усієї України.

Все зроблене у вивченні революції 1905—1907 рр. на Україні протягом 20-х — початку 30-х років було певним досягненням радянської історичної науки. Важливо те, що авторами окремих нарисів, статей, спогадів були безпосередні учасники революційних подій. Все більше у науковий обіг вводилось нових матеріалів. Отже, створювались передумови для більш широкого і глибокого вивчення історії першої російської революції наступними поколіннями радянських істориків.

Недоліком переважної більшості праць 20-х — початку 30-х років було насамперед те, що автори їх недостатньо використовували партійні документи (матеріали III, IV, V з'їздів РСДРП), а також спадщину В. І. Леніна. Часто автори не висвітлювали соціально-економічних передумов революції. В окремих працях допускалась ідеалізація меншовиків, есерів та інших дрібнобуржуазних партій, недостатньо розкривалась роль більшовицьких організацій. Для всіх праць характерною була відсутність навіть постановки питання про національно-визвольний рух.

Протягом другої половини 30-х — початку 50-х років вишло кілька праць⁵⁵, в яких на основі широкої документальної бази розглядається робітничий і селянський рух на Україні напередодні революції 1905—1907 рр., взаємозв'язки робітничого і селянського руху, розкривається авангардна роль робітничого класу. Велика увага приділена показу ролі ленінської «Искры» в робітничому і селянському русі, а сам рух розглядається як переддень революції. Окремі праці висвітлювали січнево-лютневі страйки 1905 р., жовтневий страйк і грудневе збройне повстання харківського пролетаріату, грудневі страйки залізничників на окремих залізницях і вузлах та ін.⁵⁶ Л. М. Іванов, Ф. Є. Лось та інші автори на основі архівних матеріалів прагнули показати революцію 1905—1907 рр. на Україні у сукупності подій, висвіт-

⁵⁴ 1905 год в Харькове. Сборник 1. Харьков, 1925; 1905 год на Полтавщине. Сборник. Полтава, 1925; 1905 рік у Києві та на Київщині. Збірники статей та спогадів. К., 1926; 1905 рік на Сумщині. Збірник. Суми, 1930; 1905 год на Николаевщине. Хроника, статьи и материалы по истории революции 1905 г. на Николаевщине. Николаев, 1925, та ін.

⁵⁵ А. И. Бортников. Июльские дни 1903 года на Юге России. Одесса, 1953; С. О. Ктитарев. Ленинська «Искра» і піднесення революційного руху на Україні. К., 1959; І. І. Премислер. Революційний рух на Україні на початку XX ст. К., 1957; Ф. Лось. Всеобщая стачка 1903 г. на Украине.— «Вопросы истории», 1953, № 8; Л. И. Емельяч. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г.— «Исторические записки», 1954, № 38, та ін.

⁵⁶ Ю. Чеботарьов. Збройне повстання харківського пролетаріату.— «Більшовик України», 1940, № 10; В. Я. Бабко. В годы подполья. К., 1950, та ін.

лити її основні питання⁵⁷. Перші кроки зроблені щодо вивчення впливу російської революції на розвиток революційного руху трудящих Галичини⁵⁸.

Новий період вивчення питань історії першої російської революції пов'язаний з підготовкою і відзначенням її 50-річчя. Вийшло багато монографічних досліджень, в яких революція 1905—1907 рр. на Україні висвітлювалась як в широкому плані (весь комплекс подій), так і окремі її проблеми (робітничий і селянський рух, повстання в царській армії тощо). Ці праці відзначались, насамперед, введенням у науковий обіг нових численних документів, більш глибокими узагальненнями і висновками.

Історії революції 1905—1907 рр. на Україні присвячена праця Ф. Є. Лося⁵⁹. Монографія написана на основі глибокого вивчення праць В. І. Леніна, значного фактичного матеріалу, виявленого в друкованих і архівних джерелах. Події революції 1905—1907 рр. зображуються на широкому соціально-економічному фоні. Праця Ф. Є. Лося охоплює найголовніші проблеми революції. Автор належну увагу приділив виникненню і діяльності Рад робітничих депутатів. Висвітлено робітничий і селянський рух 1905 р., зроблені підсумки кількості страйків і учасників його по губерніях і окремих кварталах. Глибше, ніж у попередніх працях, розкривається національно-визвольний рух. У дослідженні Ф. Є. Лося наводяться конкретні дані економічних і політичних завоювань робітничого класу України.

Ряд праць було присвячено робітничому рухові і, зокрема, грудневому збройному повстанню 1905 р. Автори використали велику кількість нового, архівного матеріалу⁶⁰. М. Гончаренко, навівши ряд нових архівних даних, особливо докладно дослідив повстання в Горлівці. К. Мигаль, В. Астахов і Ю. Кондуфор наводять нові матеріали про жовтневі дні у Харкові, про барикадні бої в районі університету і про могутню демонстрацію 11—12 жовтня. Яскраво зображені листопадові події в Харкові і недостатньо — грудневі дні. Дослідники не розкрили конкретного плану підготовки повстання, не показали сил повстанців. Але якщо в таких промислових центрах, як Донбас, Харків і почасти

⁵⁷ Л. М. Иванов. Революция 1905 года на Украине.— «Вопросы истории», 1945, № 5-6; його ж. Революция 1905 года на Украине.— Революция 1905—1907 годов в национальных районах России. М., 1949; Ф. Є. Лось. Буржуазно-демократична революція 1905—1907 рр. на Україні. К., 1950.

⁵⁸ І. Довгаль. Вплив російської революції 1905 року на розвиток революційного руху в Росії, на революційно-визвольну боротьбу трудящих Галичини в кінці XIX — на початку XX ст.— Наукові записки Львівського університету, т. XXV, вип. 5, 1953.

⁵⁹ Ф. Є. Лось. Революція 1905—1907 років на Україні. К., 1955.

⁶⁰ Н. Гончаренко. Донецький пролетаріат накануне и в годы первой русской революции (1905—1907 гг.): Луганск, 1955; В. Астахов, Ю. Кондуфор. Революционные события 1905—1907 гг. в Харькове и губернии. Харьков, 1955, та ін.

Катеринослав, грудневі дні 1905 р. все ж висвітлені, то цього не можна сказати про інші райони України.

Діяльності Рад робітничих депутатів присвячене дослідження П. Шморгуна⁶¹, в якому показано, що під керівництвом більшовицьких організацій Ради України провели велику роботу по підготовці збройного повстання. Особливо детально в монографії розповідається про діяльність Рад Харківської, Катеринославської губерній і ряду міст Донбасу. Належна увага приділяється висвітленню зв'язків Рад з селянством.

В ювілейні дні вийшло чимало праць, присвячених висвітленню селянського руху як в окремих губерніях і районах, так і в цілому на Україні⁶². Це оригінальні дослідження, які спираються на численні публікації і нові архівні матеріали. Їх автори аналізують питання союзу пролетаріату і селянства. У працях проводиться ленінська ідея про дві соціальні війни на селі, підкреслюється, що найбільш рішучу і послідовну позицію в боротьбі проти поміщиків займали сільськогосподарські робітники та селянська біднота. Це була найпередовіша частина селянства, яка починала розуміти, що ліквідація численних пережитків кріпацтва в землеробстві можлива лише через спільну нещадну боротьбу робітників і селян проти царя і поміщиків, за знищення кріпосницько-самодержавного ладу. Та і в цих працях ще недостатньо показана боротьба більшовиків за селянство. Взагалі селянський рух у 1905—1907 рр. детальніше висвітлено на Лівобережній і Правобережній Україні і значно слабше — в її Південній частині.

Видано кілька праць, присвячених спільній боротьбі російського та українського народів проти царизму і капіталістичного гніту, в яких боротьба пролетаріату розглядається в зв'язку з рухом усіх класів, розкриваються провідна роль пролетаріату, засоби боротьби від економічних страйків до загального страйку і збройного повстання, роль робітничого класу у зміцненні дружби народів на ґрунті спільної боротьби проти соціального і національного гноблення⁶³. Автори показують, що революція

⁶¹ П. Шморгун. Ради робітничих депутатів на Україні в 1905 р. К., 1955; його ж. Більшовицькі організації на Україні в роки першої російської революції. К., 1955.

⁶² М. Н. Лещенко. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції; його ж. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905—1907 рр. К., 1955; Е. К. Живолуп. Крестьянское движение в Харьковской губернии в 1905—1907 годах. Харьков, 1956; Л. Олійник, О. Гора. Селянський рух на Чернігівщині в 1905—1907 рр. К., 1959; І. Р. Рева. Селянський рух на Лівобережній Україні 1905—1907 рр. К., 1964, та ін.

⁶³ Л. М. Иванов. Совместная борьба украинского и русского пролетариата в конце XIX — начале XX века. — «Вопросы истории», 1954, № 5; Ф. Лось. Спільна боротьба російських і українських робітників проти царизму і капіталістичного гніту. К., 1954; М. Кравчук, П. Шморгун. Спільна боротьба українського і російського пролетаріату в революції 1905—1907 років. К., 1955; В. Скоробогатів. Бойова співдружність російського і українського народів в роки першої російської революції. К., 1955, та ін.

на Україні пройшла через ті ж етапи, що і в цілому в Росії, революційні події на Україні були складовою частиною російської революції. Спільна боротьба робітників Росії і України в період революції викриває брехливі буржуазно-націоналістичні «теорії» про відсутність класів і класової боротьби на Україні та про відірваність процесу історичного розвитку України від Росії. У ювілейні дні вийшло кілька праць, у яких розповідається про боротьбу трудящих Галичини, Буковини і Закарпатської України напередодні і в період революції за соціальне і національне визволення⁶⁴. З'явилися також нові праці, присвячені історії повстання в Чорноморському флоті⁶⁵.

Видані збірники документів і матеріалів до 50-річного ювілею першої російської революції є цінними посібниками для вивчення подій 1905—1907 рр.⁶⁶ Вони значно повніше і ширше, ніж аналогічні попередні видання, зображують страйковий робітничий рух, селянську боротьбу і збройне повстання у грудні 1905 р. На жаль, матеріали про профспілковий рух, становище пролетаріату, політику уряду і буржуазії щодо робітників представлені значно слабше.

Публікації роблять документи доступними не тільки для порівняно вузького кола спеціалістів, але й для всіх, хто цікавиться історією революції, і тим самим розширюють можливість вивчення героїчного минулого робітничого класу і всього народу за першоджерелами. Аналіз документів є важливим складовим елементом дослідницької наукової роботи. Тому необхідно, щоб поряд з розширенням публікаторської справи відбувався розвиток джерелознавства, що сприятиме підвищенню якості публікацій, дослідницького рівня праць. Не можна, проте, сказати, що вже всі питання висвітлені або розкриті з достатньою глибиною. Ще й досі не повністю використані численні партійні документи, зокрема протоколи III, IV і V з'їздів РСДРП, які містять велику кількість матеріалів.

⁶⁴ І. Компанієць. В боротьбі за соціальне і національне визволення.— «Вітчизна», 1955, № 7; О. Дей. Іван Франко і перша російська революція. Львів, 1955; В. Малкін. Первая русская революция и организация русофильского движения в Галиции. Львов, 1956.

⁶⁵ И. Пономарев. Герои «Потемкина». М., 1955; Л. И. Иванов. Борьба моряков торгового флота Одессы в 1905—1907 гг.— Ученые записки Московского университета, вып. 107, 1954.

⁶⁶ Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов в двух томах. К., 1955; Харьков и Харьковская губерния в первой русской революции 1905—1907 годов. Сборник документов и материалов. Харьков, 1955; Революционные события 1905—1907 гг. на Полтавщине. Сборник документов и материалов. Харьков, 1957; Донбасс в революции 1905—1907 годов. Сборник документов и материалов. Донецк, 1955; Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.). К., 1955; Начало первой русской революции. Январь — март 1905 г. Сборник документов. М., 1955; Всероссийская политическая стачка в октябре 1905 года (в двух частях). Сборник документов. М.—Л., 1955; Высший подъем революции 1905—1907 гг. Вооруженное восстание. Ноябрь — декабрь 1905 г. М., 1955, та ін.

Немає праць, присвячених дослідженню розвитку монополістичного капіталізму на Україні, через що слабо показано економічні передумови переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Важливе значення в загальнореволюційній боротьбі трудящих України проти гнобителів посідає національно-визвольний рух, боротьба проти політики національного гноблення царизму. Критикуючи великодержавницьку позицію Ю. Пятакова, який заперечував національно-визвольний рух і його роль в російській революції, В. І. Ленін писав: «Для українців і білорусів, напр., тільки людина, яка у мріях живе на Марсі, могла б заперечувати, що тут немає ще завершення національного руху, що пробудження мас до володіння рідною мовою та її літературою... тут *ще відбувається*»⁶⁷. Національно-визвольний рух на окраїнах Росії, в тому числі й на Україні, був частиною загальнодемократичного руху. Досі це питання не знайшло належного висвітлення й правильної оцінки в історичній літературі. Настав час конкретизувати деякі важливі питання національно-визвольного руху на Україні, пам'ятаючи вказівку В. І. Леніна, що кожне вище і подію треба розглядати в конкретній історичній обстановці, яка їх породила й зумовила.

Визначну роль у революції 1905—1907 рр. відіграла Селянська спілка. В. І. Ленін високо цінував її діяльність. Незважаючи на те, що спілка поділяла ряд селянських забобонів і піддавалася дрібнобуржуазним ілюзіям селянина, це «була дійсно народна, масова організація..., яка не звужувала, а розширяла розмах політичної творчості селянства, висувала на сцену самих селян з їх ненавистю до чиновників і поміщиків...»⁶⁸. Всеросійську селянську спілку В. І. Ленін вважав «зародком окремої селянської партії»⁶⁹. Велику діяльність Селянська спілка розгорнула на Україні, зокрема в її лівобережній частині. Але і досі вона не одержала належного висвітлення в історичній літературі, не показані організатори спілки. Водночас треба більше розповісти про роботу більшовиків на селі.

Говорячи про причини поразки революції, ми не завжди належним чином аналізуємо всі обставини і фактори (економічні, політичні, ідеологічні і т. д.), які діяли проти сил революції. Так, ми говоримо про дезорганізаторську діяльність меншовиків і водночас недооцінюємо буржуазних літераторів, цих «політичних комедіантів», які «глибоко розбещували демократичну свідомість мас»⁷⁰. Одним із духовних знарядь царизму у боротьбі з революцією була церква, реакційне духовенство, яке спілкувалось з чорною сотнею⁷¹. В. І. Ленін зазначав, що царизм,

⁶⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 27.

⁶⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 224.

⁶⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 328.

⁷⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 343.

⁷¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 371.

розкладаючись живцем, своїм трупним ядом отруював Росію⁷². Отже, актуальність спеціального дослідження, присвяченого викриттю реакційної ролі церкви та інших надбудовних установ у революції, незаперечна.

Історики повинні показати, що протягом трьох років революції «російський пролетаріат завоював собі і російському народові те, на завоювання чого інші народи потратили десятиріччя»⁷³. «Революція 1905-го року вперше показала царському урядові, російським поміщикам, російській буржуазії, що мільйони і десятки мільйонів стають *громадянами*, стають *борцями*, не дозволяють попихати собою як бидлом, як чорню»⁷⁴. Перед істориками стоїть завдання показати вплив революції на всі сторони життя Росії, на формування пролетарської культури, зокрема літератури. Досі немає праць про участь у революції представників прогресивної української інтелігенції. У монографії Л. К. Ермана⁷⁵ є лише згадка, що стосується І. Франка, М. Коцюбинського і Лесі Українки. Недостатньо ще, на наш погляд, показано вплив революції на розгортання визвольної боротьби в європейських і, зокрема, балканських країнах. Так, в Болгарії під безпосереднім впливом революції 1905—1907 рр. почалися масові страйки робітників, і уряд змушений був скасувати так званий «ремісничий закон», запроваджений у 1903 р.⁷⁶ Є, безперечно, потреба і в дальших дослідженнях революційно-визвольної боротьби трудящих західноукраїнських земель, яка була прямим наслідком впливу російської революції.

Радянські історики, особливо останнім часом, чимало зробили в справі вивчення історії робітничого класу України, його революційної боротьби в період реакції 1907—1910 рр. та нового революційного піднесення 1910—1914 рр.⁷⁷ Автори на підставі великого фактичного матеріалу розглядають стан промисловості України в роки реакції і нового революційного піднесення, показують процес концентрації та діяльності монополістичних об'єднань. Справедливо зазначається, що, об'єднуючи підприємства і концентруючи виробництво, монополії негативно вплива-

⁷² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 5.

⁷³ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 343.

⁷⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 63.

⁷⁵ Л. К. Ерман. Интеллигенция в первой русской революции. М., 1966.

⁷⁶ Четвертый (объединительный) съезд РСДРП. Протоколы. М., 1959, стор. 52.

⁷⁷ Ф. Є. Лось. Нариси з історії України, вип. 11. К., 1944; його ж. Робітничий клас України в 1907—1913 рр. К., 1962; П. А. Лавров. Ленський розстріл і початок нового революційного руху на Україні в 1912 р. К., 1952; його ж. Рабочее движение на Украине в 1913—1914 гг. К., 1957; його ж. Рабочее движение на Украине в период нового революционного подъема 1910—1914 гг. К., 1966; М. В. Демченко. Робітничий та селянський рух на Україні в період столітньої реакції (1907—1910 рр.). К., 1959; П. Л. Варгачук. В роки реакції та нового революційного піднесення (1907—1914). Дніпропетровськ, 1959; О. Г. Михайлюк. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905 — лютий 1917). К., 1968, та ін.

ли на виробничу структуру підприємств, гальмували виробничі можливості, стояли на перешкоді їх технічної революції.

Цікаві факти Ф. Є. Лось і П. А. Лавров наводять про вплив на Україну, як і в Росію взагалі, іноземного капіталу, який по-хижацькому експлуатував природні багатства країни, посилював її залежність від капіталістичного Заходу. Напередодні першої світової війни в руках іноземного капіталу перебували провідні галузі народного господарства України. Оцінюючи це становище, автори роблять правильний висновок, що тільки перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції врятувала нашу країну від перетворення її в колонію капіталістичних країн. У працях докладно розповідається про чисельність і структуру робітничого класу в роки реакції і нового революційного піднесення, вплив столипінської аграрної реформи на зміни в його складі.

Значне місце відведено характеристиці політичного і економічного становища робітничого класу, зростанню його політичної свідомості. Наводяться численні приклади жорстокої розправи царських катів з робітничими організаціями та їх керівниками. Капіталісти наступали на економічні права робітників. Нечуваних переслідувань в роки реакції зазнавали більшовицькі організації. Ленінська партія глибоко вірила в нову революцію і готувала до неї робітничий клас і всіх трудящих країни. За даними праці Ф. Є. Лося, навіть у найжорстокіші роки реакції на Україні відбулося 504 страйки, в яких взяло участь близько 80 тис. робітників.

У 1910 р. в країні почалось нове революційне піднесення, переломним моментом якого став Ленський розстріл 1912 р. Автори названих праць розкривають роль більшовицьких газет, зокрема «Правды», в організації робітничого класу на революційну боротьбу, участь в робітничих організаціях більшовиків Г. І. Петровського, С. В. Косіора, В. Я. Чубаря, розмах страйкового руху на Україні в 1912—1914 рр., його характер.

Червоною ниткою через усі праці проходить ідея, що робітничий рух на Україні був складовою частиною загальноросійського робітничого руху. Трудящі України вели боротьбу проти національного гніту. В працях підкреслюється, що більшовицька партія, підтримуючи революційно-демократичні елементи українського національно-визвольного руху, водночас вела нещадну боротьбу з буржуазними націоналістами (М. Грушевським, С. Єфремовим, В. Винниченком та ін.), які намагались відірвати українських робітників і селян від загальноросійського руху. Тоді В. І. Ленін виголосив слова, які стали заповітом для трудящих України: «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови»⁷⁸. Автори зазначають, що більшо-

⁷⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 14.

вицька партія, відстоюючи принцип пролетарського інтернаціоналізму, зміцнюючи масову солідарність трудящих нашої країни, готувала їх до великої народної революції, що наближалась.

Останнім часом видано ряд синтетичних праць, присвячених широкому колу питань історії українського народу, в яких детально розглядаються важливі питання історії робітничого і селянського руху в 1908—1914 рр. Особливо це стосується колективної монографії «Шляхом, осяяним Леніним» і праці І. І. Компанійця⁷⁹. Події у монографіях викладаються на широкому історичному фоні. Автори розкривають загальну обстановку в Росії й на Україні в період реакції і нового революційного піднесення, переконливо показують, що боротьба за інтернаціональну єдність — історична традиція російського робітничого руху.

Розроблена Леніним національна програма стала дороговказом для більшовицьких організацій України в їх боротьбі за згуртованість робітничого руху в тяжкі роки сталинської реакції і в період війни, коли буржуазія намагалась отруїти шовіністичним чадом свідомість трудящих. Автори правильно зазначають, що в роки революційного передгрозя (1912—1916 рр.) В. І. Ленін при розробці національного питання особливо часто звертався думкою до історичної долі українського народу. Важливу роль у згуртуванні трудящих Росії, і зокрема України, навколо більшовицької партії відіграли боротьба В. І. Леніна за реальне здійснення прав націй на самовизначення, за справжню рівноправність усіх народів, його нещадна критика українських буржуазних націоналістів. Автори наводять численні зразки високої класової солідарності робітників Росії і України. У праці «Історія робітничого класу Української РСР» (т. I, розділ IX) наведено матеріал про культуру і побут робітничого класу дожовтневої України. Це дуже важливе питання, на жаль, тільки починає привертати увагу дослідників.

Революція 1905—1907 рр., зокрема великий розмах селянського руху, змусила царизм вдатись до створення на селі більш широкій соціальної опори. Так з'явилась сталинська аграрна реформа, яка, як зазначав В. І. Ленін, віддавала «цілком на поталу поміщикам і куркулям селянські маси»⁸⁰. Аграрне питання протягом всього пореформеного періоду було віссю політичного життя Росії. Воно давно вже привернуло увагу радянських істориків. Ряд праць присвячено здійсненню сталинської аграрної реформи на Україні і селянському рухові⁸¹.

⁷⁹ Історія робітничого класу Української РСР у двох томах, т. I. К., 1967; Шляхом, осяяним Леніним. К., 1969; І. І. Компанієць. Ленін та інтернаціональна єдність українських і російських трудящих у трьох революціях. К., 1970; Л. Д. Алексеев. Печать большевиков Украины в период реакции. К., 1972.

⁸⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 404.

⁸¹ С. М. Дубровский. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства в начале XX в. М., 1963; О. Погребинский. Столыпинская реформа на Украине. Харків, 1931; Ф. Є. Лось. Селян-

Автори, керуючись ленінськими настановами, правильно розглядають реформу як дальший крок по шляху перетворення кріпосницького самодержавства в буржуазну монархію, численними прикладами ілюструють ленінську оцінку реформи, яка була другим великим кроком масового насильства над селянством в інтересах капіталізму, другою поміщицькою чисткою земель для капіталізму⁸², наводять численні приклади гострої класової боротьби в українському селі, боротьби сільської бідноти проти куркульства.

Та недостатньо висвітлених питань ще лишилось багато. Й досі, наприклад, радянські історики не визначили характеру аграрних порядків Росії напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції. В. І. Ленін у 1908 р. писав, що «в Росії далеко, далеко ще не склалися капіталістичні аграрні порядки»⁸³.

Важливе місце в історії робітничого класу і селянства країни займає революційна боротьба під час першої світової війни і Лютневої буржуазної революції, наукова розробка якої розпочалась ще в 20—30-х роках. Тоді ж було опубліковано ряд статей з окремих питань робітничого і селянського руху на Україні в 1914—1917 рр.⁸⁴ У 40—50-х роках зроблено дальший крок у вивченні історії робітничого руху в окремих містах і за окремі роки⁸⁵. Автори ввели в науковий обіг значний фактичний матеріал. Проте на працях деяких авторів негативно позначився культ особи, часом окремі їх положення і висновки не випливали з аналізу тих чи інших документів, загущувались труднощі, з якими доводилось зустрічатися пролетарським масам у революційній боротьбі, та ін. В цілому ж проблема лишалась вивченою недостатньо, не було праць, в яких би всебічно показувались події Лютневої революції.

В 60-х роках вийшло кілька монографій, присвячених робітничому класу України і його революційній боротьбі в роки вій-

ські рухи на Україні в роки столипінської реакції.— Наукові записки Інституту історії, кн. 1, 1943; М. А. Рубач. Класове розшарування селянства України напередодні пролетарської соціалістичної революції.— Наукові записки Інституту історії, кн. 1, 1943; Є. В. Сизоненко. Аграрні відносини на півдні України між першою та другою буржуазно-демократичними революціями в Росії (1907—1917 рр.). Одеса, 1962; П. П. Телічук. Аграрні відносини на Правобережній Україні в період реакції (1907—1910 рр.).— Наукові записки Інституту історії, кн. 13, 1960, та ін.

⁸² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 242.

⁸³ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 31.

⁸⁴ Ф. Ястребов. Робітничий рух у Києві за часів імперіалістичної війни (1914—1916 рр.).— «Літопис революції», 1929, № 4; В. Любихін. Із історії робітничого руху в Харкові напередодні Лютневої революції.— «Літопис революції», 1930, № 1, та ін.

⁸⁵ Л. Р. Никифорова. Горловская забастовка 1916 г.— Исторические записки, № 44, 1953; С. П. Калпачан. Робітничий рух у Донбасі в роки першої світової війни.— Наукові записки Луганського педінституту, вип. IV. К., 1955; О. К. Кошик. Антивоєнні виступи робітників і селян України.— УІЖ, 1959, № 3, та ін.

ни і Лютневої революції⁸⁶. Спираючись на численні документи, автори розповідають про революційну антивоєнну пропаганду більшовиків України з перших днів війни. Незважаючи на шовіністичний чад, робітники протестували проти війни. Часом справа закінчувалась серйозними сутичками з поліцією і військами.

Автори показують, як під впливом війни і породжених нею народно-господарських труднощів, повільно, але впевнено зростав робітничий рух. У боротьбу втягувались «окраїни» і робітники непровідних галузей промисловості. То були ще в основному економічні і роздрібнені виступи робітників окремих підприємств. Але економічна боротьба робітників мала велике значення. Вона готувала базу для політичних виступів пролетаріату. «Добиваючись поліпшення умов життя,— писав В. І. Ленін,— робітничий клас підноситься разом з тим і морально, і розумово, і політично, стає більш здатним здійснювати свої великі визвольні цілі»⁸⁷.

Дослідники зуміли показати, що на осінь 1915 р. вже визначилась неминуча поразка царської Росії у війні. З усією силою була викрита її техніко-економічна відсталість, з величезними переборами працювали промисловість і транспорт, загострилася продовольча криза. Відбувалося протверезення мас. «Поразка Росії виявилась найменшим злом,— писав В. І. Ленін у вересні 1915 р.,— бо вона посунула вперед революційну кризу у величезному масштабі, розворушила мільйони, десятки і сотні мільйонів»⁸⁸. Докладно висвітлюється робітничий рух в період з січня 1915 р. до січня 1916 р., діяльність більшовицьких організацій. Переборюючи величезні труднощі, більшовики України домоглися зміцнення своїх рядів, поліпшили внутріпартійну роботу. Ведучи боротьбу проти імперіалістичної війни, більшовики рішуче викривали шовінізм і націоналізм, виховували трудящі маси України в дусі інтернаціоналізму, дружби народів, наполегливо пропагували ленінські настанови з питань війни, миру і революції.

Належну увагу у названих працях приділено характеристиці становища трудящих. Неймовірно швидке зростання цін призводило до різкого падіння реальної заробітної плати, а нормованих продуктів не вистачало. Автори роблять правильний висновок, що тяжке економічне становище і політичне безправ'я, наполеглива робота більшовиків піднімали робітників на революційну боротьбу, основною формою якої і досі був страйк. Але якщо протягом першого року війни страйки були роздрібненими і носили майже економічний характер, то тепер робітники виступа-

⁸⁶ И. Т. Щербина. Робітничий клас України та його революційна боротьба в 1914—1917 рр. К., 1963; А. К. Кошик. Рабочее движение на Украине в годы первой мировой войны и Февральской революции. К., 1965; Л. В. Харитонов. Лютнева революція 1917 року на Україні. Харків, 1966, та ін.

⁸⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 65.

⁸⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 336.

ли організованіше, висловлюючи глибоке незадоволення не тільки своїм економічним, але й політичним становищем. Робітничий рух піднімався на новий ступінь, набирав нових форм і нового розмаху. Під його впливом на шлях революційної боротьби ставали все ширші демократичні маси, створювалась революційна ситуація, яка переростала в революцію.

На жаль, автори не зуміли висвітлити події на Україні як складову частину визрівання революційної ситуації в країні. Вони не показують національно-визвольний рух на «країнах», навіть не згадують повстання 1916 р. в Середній Азії та Казахстані. Є чимало питань, розробка яких повинна стати результатом певних узагальнень революційної боротьби мас у лютнево-березневі дні на Україні. Серед них питання про безкровний характер Лютневої революції на Україні і причини цього факту, про характер та форми опору, виявленого реакційними силами на Україні в період боротьби за перемогу революції, особливо на місцях, та деякі інші важливі питання. Ніде, наприклад, не прочитаєш про конкретний хід подій Лютневої революції на селі, про форми руху народних мас за організацію нової влади, форми цієї організації та ін.

Ще в 20—30-х роках було видано кілька загальносоюзних документальних збірників, в яких вміщені окремі документи і матеріали з історії робітничого руху на Україні⁸⁹. Наукова цінність названих збірників незаперечна, але істотним їх недоліком є відсутність первинних документів. Останнім часом вийшло кілька документальних збірників про робітничий рух на Україні у роки реакції, нового революційного піднесення та в період першої світової війни, про діяльність більшовиків України в період між першою та другою буржуазно-демократичними революціями в Росії⁹⁰. Численні документи збірників (часом вперше опубліковані) розповідають про економічне і політичне становище робітничого класу і його революційну боротьбу у тяжких умовах після поразки першої російської революції, показують, як більшовики України, керовані Леніним, готували робітничий клас до нової революції.

З'явилися праці, присвячені історії західноукраїнських земель, в яких показана система управління краєм, дана характе-

⁸⁹ Большевики в годы империалистической войны 1914 — февраль 1917 гг. Сборник документов местных большевистских организаций. М., 1949; Рабочее движение в годы войны. М., 1925, та ін.

⁹⁰ Робітничий рух на Україні в роки реакції (1907—1910 рр.). Збірник документів. К., 1965; Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема 1910—1914 гг. Сборник документов и материалов. К., 1959; Рабочее движение на Украине в период первой мировой империалистической войны (июль 1914 г.— январь 1917 г.). Сборник документов и материалов. К., 1966; Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России (июнь 1907 — февраль 1917 гг.). Сборник документов и материалов. К., 1969, та ін.

ристика промисловості і сільського господарства⁹¹. Автори, характеризуючи соціально-економічне і політичне становище краю, на конкретному матеріалі показують національний гніт, що його зазнавали трудящі. Здійснюючи політичну денаціоналізацію і асиміляцію українського населення, окупанти вдавались до наймерзенніших заходів (фальсифікували статистику населення, замінювали слов'янську абетку латинською, переіменували назви міст і сіл і т. ін.). На основі архівного матеріалу дослідники викривають українських буржуазних націоналістів як агентуру австро-німецького імперіалізму. Українське духовенство, яке було провідником шовіністичної політики австро-угорських окупантів, розпалювало чвари між трудящими різних національностей і тим допомагало окупантам у поневоленні трудящих.

Автори всіх названих праць зупиняються на процесі еміграції трудящих (особливо селянства) західноукраїнських земель. Еміграція з краю розпочалася ще в першій половині XIX ст., але особливого розмаху набрала на початку XX ст., коли вона перевершувала природний приріст населення. Це стало непокоїти урядові кола, які й вдавалися до адміністративних заходів. Та еміграція продовжувалась, хоч знедолені не знаходили обітваної землі і за океаном, куди більшість їх мандрувала. Належне місце у працях відведено показу революційно-визвольної боротьби трудящих краю за своє соціальне і національне визволення, на розмах якої, як справедливо вказують автори, впливали події в Наддніпрянській Україні і Росії.

Особливо погіршувалось становище трудящих краю, зокрема Галичини, в зв'язку з підготовкою і початком війни. Окупанти встановили військово-поліцейський терор, про що й розповідається у праці В. К. Осечинського. А це, в свою чергу, ще більше загострило класові суперечності, посилюючи робітничий рух, потяг трудящих до воз'єднання з українськими землями у складі Росії. Австро-угорський уряд вдався до відвертого терору, жертвою якого в Галичині протягом 1914—1915 рр. стали понад 60 тис. чоловік, понад 100 тис. ув'язнених померли в таборах від виснаження й епідемій.

Водночас В. К. Осечинський, спираючись на праці В. І. Леніна, викрив справжні плани царизму щодо Галичини в 1914—1915 рр., на конкретному матеріалі показав розгул великодержавного російського шовінізму, стовпами якого були генерал-губернатор Галичини граф Бобринський, Дмитрюков, Чікачов

⁹¹ В. К. Осечинський. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. Львів, 1954; І. І. Компанієць. Становище і боротьба трудящих Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. К., 1960; П. К. Сміян. Революційний та національно-визвольний рух на Правобережжі кінця XIX — початку XX ст. Львів, 1968; Торжество історичної справедливості. Закономірність воз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі. Львів, 1968, та ін.

та інші чорносотенці. Русифікаторська політика царських чиновників у Галичині суперечила настроям широких мас російського народу, які щиро й гаряче співчували справі національно-визвольної боротьби слов'янських народів і завжди подавали їм допомогу. Яскравим доказом цього була братня допомога російської громадськості зруйнованій австрійцями Галичині.

В цілому ще багато важливих питань історії України початку ХХ ст. чекають на ґрунтовні дослідження. Так, зовсім лишається ще не вивченим суспільно-політичний рух, немає ґрунтовного дослідження про національно-визвольний рух між двома революціями. Мабуть, є потреба у створенні книги, в якій би було показано політичне становище України (всіх її частин), докладно вивчено історію політичних буржуазних та дрібнобуржуазних партій. Вимагають дальшого опрацювання аграрне питання, зокрема столипінська реформа, її здійснення в окремих районах України та інші важливі проблеми.

3. ВЕЛИКА ЖОВТНЕВА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ І ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА НА УКРАЇНІ

Початок історіографії Жовтня і громадянської війни поклали праці В. І. Леніна. У них показані шляхи вивчення історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни, намічені їх основні етапи, дані теоретичні наукові основи дослідження корінних проблем історії радянського суспільства.

Становлення і розвиток історіографії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни до середини 30-х років супроводжувались гострою ідейною боротьбою проти буржуазно-меншовицько-есерівської історіографії і троцькізму. Вивчення історії соціалістичної революції на Україні, крім того, проходило в гострій боротьбі проти українського буржуазного націоналізму.

Про розмах публікаторської роботи в першій половині 20-х років, тобто ще до святкування 10-річчя Жовтня, можна судити з таких даних. Матеріали з історії соціалістичної революції і громадянської війни на Україні друкувались в 43 всесоюзних і українських журналах¹, а також виходили окремими виданнями. Загальна кількість їх за 1918—1926 рр. досягає понад 300 найменувань. За своїм характером це спогади, публіцистичні статті, нариси, документи і матеріали. Серед них необхідно виділити спогади і нариси найактивніших діячів соціалістичної революції на Україні — М. Скрипника, В. Затонського, А. Іванова, А. Бубнова, Г. Лапчинського, Г. Петровського, Є. Бош, С. Гопнер, Й. Якіра, Е. Квірінга, Ф. Анулова, М. Майорова, С. Бuzдаліна та ін.

Спогади діячів революції, опубліковані в 20-х роках, — найбільш достовірні пам'ятки мемуарної літератури, хоч у них трапляються іноді неточності й протиріччя.

Мемуарні, публіцистичні і документальні видання 20-х років були присвячені важливим проблемам. У них висвітлювалась керівна роль Комуністичної партії і роль народних мас у боротьбі за перемогу й утвердження соціалістичної революції на Україні, важливі події 1917—1921 рр. і героїзм комуністів — робітників, селян та інтелігенції.

¹ «Летопись революции», 1926, № 3-4, стор. 232—234.

Перший етап у становленні історіографії Жовтневої революції і громадянської війни висвітлювався в основному у формі мемуарної і публіцистичної літератури.

Могутнім поштовхом розвитку історіографії радянського суспільства було 10-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Ювілей проходив під лозунгом соціалістичної індустріалізації країни, в той же час звертав погляди народу до минулого, нагадуючи про героїчні роки Жовтня і громадянської війни. В такій історичній обстановці відбувся перехід до нового, більш високого етапу історіографії Жовтневої революції і громадянської війни.

Радянські історики перейшли до більш глибокої систематичної наукової розробки важливих і складних проблем. В журналі «Літопис революції» тільки з 1927 р. починають з'являтися дослідницькі і теоретичні статті. У них утверджувалась лєнінська концепція Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни на Україні.

В обстановці загального політичного піднесення в країні в період розгортання соціалістичної реконструкції народного господарства радянська історіографія повела рішучу боротьбу проти антилєнінських ворожих течій, які ставили своєю метою перекрутити, фальсифікувати історію соціалістичної революції на Україні.

Головною небезпекою для молодого української радянської історіографії був буржуазний націоналізм, який, прикриваючись марксистською термінологією, висував класово-ворожу, антинаукову схему історії революції на Україні. Ця схема відбита в працях Яворського, Равича-Черкаського, Гермайзе і деяких інших істориків.

Під виглядом розкриття «особливостей» соціалістичної революції на Україні вони заперечували гегемонію пролетаріату в революції, керівну роль Комуністичної партії, закономірність соціалістичної революції на Україні.

Перший крок у викритті буржуазно-націоналістичної концепції був зроблений на Першій Всесоюзній конференції істориків-марксистів, де М. М. Покровський та інші історики-марксистидідали різкій критиці праці Яворського.

Дальший крок було зроблено в травні 1929 р. на дискусії, яка відбулась в Українському інституті марксизму-лєнінізму. Матеріали цієї дискусії були опубліковані в журналі «Літопис революції» в 1930 р.²

Травнева дискусія викрила буржуазно-націоналістичну схему революції і була великою ідейно-теоретичною школою для молодого української радянської історіографії. У цей період велике значення у викритті буржуазно-націоналістичної концепції історії революції відіграли теоретичні полемічні статті М. Мані-

² «Літопис революції», 1930, № 2—5.

лова, М. Рубача, М. Гаріна, Д. Фріда, М. Редіна, Г. Скубицького та ін.³

Слід зазначити, що в ході боротьби у деяких статтях були допущені помилки методологічного характеру. Вони певною мірою визначались загальним рівнем молодого радянської історичної науки того часу. Радянські історики ще не встигли глибоко вивчити праці Леніна, ленінську концепцію соціалістичної революції і тому помилки були неминучі. Крім того, теоретичні суперечки 20-х років велись в умовах, коли радянська історична наука тільки приступила до наукового дослідження історії соціалістичної революції та громадянської війни і в розпорядженні істориків ще не було достатньо проаналізованого конкретно-історичного матеріалу.

Загальна література 20-х — початку 30-х років з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції представлена кількома працями. Історіографічне значення мають книги Є. Б. Бош, В. О. Антонова-Овсієнка, Д. Ерде, М. О. Скрипника, М. М. Попова. Всі вони відбивають особливості першого етапу вивчення історії Жовтня і в той же час відрізняються одна від одної формою і методом викладу матеріалу.

Книга Є. Бош «Год борьбы» являє собою спогади, написані на широкій документальній базі⁴. Автор проаналізувала важливі проблеми історії Жовтня на Україні, присвятивши працю першому року революції на Правобережжі. Є. Бош належала до так званої «лівої» течії в КП(б)У, що визначило її підхід до ряду важливих подій і зумовило появу помилок люксембургіанського характеру в оцінці національного питання.

Великий фактичний і документальний матеріал містить праця Д. Ерде, написана на мемуарній основі⁵. Але книга Ерде не позбавлена серйозних помилок методологічного характеру. Він надзвичайно применшує рівень розвитку капіталізму на Україні, по суті заперечує наявність великої української буржуазії і твердить, що нібито «русифікований» пролетаріат України мав дуже слабкі зв'язки з селом. Помилки пояснювались слабою теоретичною підготовкою автора, який не зумів поєднати спогади з аналізом найважливіших історичних процесів.

Особливий інтерес для історіографії Жовтня на Україні становлять статті і промови революціонера, державного і партійного діяча М. О. Скрипника⁶. Автор з ленінських позицій розкриває особливості соціалістичної революції на Україні, вбачаючи їх

³ «Літопис революції», 1928, № 6; 1930, № 3-5; «Историк-марксист», 1930, № 17; «Більшовик України», 1929, № 17—18, та ін.

⁴ Е. Бош. Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 года до немецкой оккупации. М., 1925.

⁵ Д. Эрде. Революция на Украине (от керенщины до немецкой оккупации). М., 1927.

⁶ М. Скрипник. Питання пролетарської революції на Україні. Статті і промови, т. I. Харків, 1930.

у своєрідному географічному розподілі пролетаріату на її території, значенні національного питання, концентрації значних сил контрреволюції, відсутності єдиного більшовицького центру та ін.

Підкреслюючи гегемонію пролетаріату в боротьбі за соціалістичну революцію на Україні, М. Скрипник рішуче відкидає націоналістичні твердження про нібито революційність української буржуазії. Автор зазначає, що національне питання було для неї засобом зміцнення свого класового панування. В статтях М. Скрипника підкреслено велике значення об'єднання більшовицьких організацій України в боротьбі проти буржуазно-поміщицької контрреволюції, очолюваної Центральною радою. Боротьбу за Радянську владу на Україні він розглядає як невід'ємну частину загальноросійської соціалістичної революції.

Серйозним теоретичним вкладом у дослідження історії соціалістичної революції на Україні є стаття М. М. Попова «Жовтень на Україні»⁷. Написана вона на основі розділу, призначеного для другого тому «Історії громадянської війни». Стаття підсумовує досягнення радянської історіографії до середини 30-х років у вивченні історії Жовтня на Україні. Лаконічно і чітко М. Попов показує, що до 1917 р. на Україні склалися всі необхідні соціально-економічні й політичні передумови для перемоги соціалістичної революції, а робітничий клас України став справжнім вождем революційних мас.

В статті дано правильний аналіз боротьби партії більшовиків за завоювання більшості робітничого класу на Україні в період переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Автор викриває контрреволюційну політику Центральної ради і показує хід боротьби за встановлення Радянської влади на Україні.

З другої половини 20-х років з'являються перші дослідження, присвячені окремим проблемам історії Жовтня на Україні. Так, про період підготовки і перемоги соціалістичної революції заслуговують уваги розвідки В. Манілова, Ю. Городецького, М. Рубача і М. Соболева. У статті В. Манілова вперше в радянській історіографії дано науковий аналіз контрреволюційної суті і тактики українського буржуазного націоналізму в переддень Жовтневої революції⁸.

Аналізуючи великий і важливий матеріал, автор переконливо показав, що вже з перших днів свого існування Центральна рада вступила на шлях змови з буржуазним Тимчасовим урядом і стала по суті агентурою імперіалістичної російської буржуазії. Проте автор допускає помилку, вважаючи, що Центральна рада виражала інтереси тільки української дрібної буржуазії, і не

⁷ Н. Н. Попов. Октябрь на Украине.— «Историк-большевик», 1934, № 1.

⁸ В. Манілов. Из історії взаємовідносин Центральної ради з Тимчасовим урядом.— «Летопись революции», 1927, № 3—6.

бачить того, що не в меншій мірі вона виражала інтереси середньої і великої буржуазії.

У статтях Ю. Городецького «Центральна рада — опора все-російської контрреволюції» та «Легенда про «нейтралітет» (З історії жовтневих днів 1917 р. в Києві)»⁹ на широкий джерельний основі показано, що проти пролетарської революції на Україні єдиним фронтом виступали російська і українська націоналістична буржуазія. Серед вогнищ контрреволюції, які оточували молоду Радянську країну, Центральна рада займала провідне місце, що визначалось географічним положенням України, близькістю Південно-Західного фронту, концентрацією білогвардійського офіцерства в містах України. Всеросійська контрреволюція намагалась використати «демократичну» фразеологію, лоск і націоналістичний прапор Центральної ради. У статтях Городецького дано глибокий аналіз передумов і суті Третього універсалу Центральної ради, який проголошував відокремлення України від Росії. Автор узагальнив критичний матеріал наукових дискусій, які велися в кінці 20-х — на початку 30-х років, і показав абсолютну неспроможність позицій авторів «теорії трикутного бою» В. Манілова, М. Рубача, В. Крутя, що перебільшували особливості революції на Україні, трактуючи жовтневі події як зіткнення нібито трьох ворожих одна одній сил: більшовиків, Тимчасового уряду і Центральної ради.

Етапи аграрної революції на Україні, виходячи з загального розвитку революції в країні і форм селянської боротьби, висвітлені в дослідженні М. А. Рубача «Аграрна революція на Україні»¹⁰. На основі архівних, статистичних і публіцистичних джерел показано, що боротьба селянства на Україні, як і в Росії, з лютого по жовтень являла собою процес переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну і проходила під гегемонією пролетаріату. Проте, викриваючи українські націоналістичні партії, які зрадили інтереси аграрної революції, М. А. Рубач не показав діяльності партії більшовиків в боротьбі за селянство в цей період.

Великий інтерес викликала перша в українській радянській історіографії праця М. Соболева про ставлення трудящих України до Всеросійських і Українських установчих зборів. Це важливе питання в історії революції автор досліджує на матеріалах Полтавської губернії¹¹. Творчо використовуючи праці В. І. Леніна і аналізуючи цікавий статистичний матеріал, він правильно розкриває розстановку класових сил на Україні і показує на прикладі виборів процес революціонізації мас в умовах порівняно економічно відсталого району України, яким була Полтавщина.

⁹ «Историк-марксист», 1935, № 8—9; 1937, № 4.

¹⁰ «Летопись революции», 1927, № 5-6.

¹¹ М. Соколов. Выборы до Всероссийских та Украинских установчих зборів на Полтавщині.— «Літопис революції», 1931; № 3; 1932, № 5-6.

На основі глибокого аналізу даних про вибори М. Соболев переконливо показує успішний процес завоювання селянства і робітників України на бік соціалістичної революції в період від всеросійських виборів до українських, які відбулися на Полтавщині через 55 днів. Автор правильно підкреслює, що вибори до Українських установчих зборів саме й показали, що за 55 днів після Великої Жовтневої соціалістичної революції трудящі маси достатньо усвідомили вагу Жовтневої революції і пішли за пролетаріатом. «Вибори на Полтавщині,— робить висновок М. Соболев,— відбили в собі процес створення більшовицькою партією політичної армії для соціалістичного перевороту на Україні — політичної армії пролетаріату разом з селянською біднотою за нейтралізації середняцтва». Але він дещо перебільшує вплив есерів на селі і недостатньо висвітлює дії селянства після Лютневої революції, яке вело боротьбу не тільки проти поміщиків, а й проти куркульства.

Заслуговує на увагу стаття М. Соболева «Липневі дні 1917 р. на Україні», в якій вперше в історіографії дано науковий аналіз розстановки класових сил і хід революції на Україні в даний період¹².

Великий інтерес викликає перша монографія з історії Жовтня і громадянської війни в Криму, написана М. Ф. Бунегіним¹³. В ній узагальнено величезний конкретно-історичний матеріал, почерпнутий із архівів, газет, статистики і мемуарів. У праці детально аналізуються соціальний і національний склад населення, основні етапи революції і громадянської війни в Криму. В монографії методологічно правильно висвітлена боротьба трудящих мас Криму під керівництвом партії більшовиків проти загальноросійської і татарської націоналістичної контрреволюції та іноземних інтервентів.

Значна кількість історичної літератури 20 — початку 30-х років присвячена боротьбі з українською буржуазно-націоналістичною контрреволюцією і куркульсько-бандитськими заколотами на Україні. Перш за все слід відмітити статтю радянського партійного і державного діяча А. Бубнова¹⁴, в якій на основі спогадів і документів викривається контрреволюційна суть гетьманщини, Директорії, показується тактика більшовиків України в боротьбі з ними. Автор ґрунтовно висвітлює особливості визвольної боротьби трудящих мас в різних районах України, зазначає, що влада Директорії оформилась як куркульсько-офіцерська диктатура і неминуче повинна була перетворитися в диктатуру імперіалізму. Значна частина статті присвячена діяльності більшовиків Києва на чолі з С. Косіором по підготовці збройного

¹² «Літопис революції», 1932, № 3-4.

¹³ М. Ф. Бунегін. Революция и гражданская война в Крыму. Симферополь, 1927.

¹⁴ А. Бубнов. Гетманщина, Директория и наша тактика.— «Пролетарская революция», 1927, № 7.

повстання проти Директорії і встановлення Радянської влади в Києві.

Цій же проблемі присвячена стаття С. Поссе¹⁵, в якій викриваються контрреволюційна політика Директорії, агресивні плани англо-американського імперіалізму щодо України в 1918—1919 рр. Вперше в радянській історіографії автор наводить важливі матеріали про змову Директорії з французьким імперіалізмом в боротьбі проти Радянської влади в Росії і на Україні. В статті Поссе є ряд помилкових положень, викликаних недостатнім знанням відповідних праць Леніна і розстановки класових сил на Україні в 1918—1919 рр.

У кінці 20-х років з'явилися наукові статті М. Редіна, Я. Шелігіна і Г. Карпенка про боротьбу трудящих мас проти німецьких загарбників і гетьманщини¹⁶.

У зв'язку з 10-річчям Великого Жовтня українські радянські історики підготували серію наукових статей про історію створення КП(б) України і її керівну роль у боротьбі за Радянську владу в 1918 р.¹⁷

Серед них особливий інтерес викликає робота М. Воліна, присвячена I з'їзду КП(б)У. Аналізуючи великий документальний і публіцистичний матеріал, автор глибоко розкриває історичну обстановку періоду створення КП(б)У, тактичні протиріччя серед більшовиків України з питань війни, миру і революції. Певне значення має аналіз боротьби «лівих» і «правих». Прагнучи всебічно і глибоко розібратися в відмінних і спільних рисах тактики «лівих» і «правих», Волін допускає помилку, повністю ототожнюючи «ліву» течію в КП(б)У з «лівими комуністами». Він не бачить ніякої відмінності між позицією Пятакова і решти «лівих» в КП(б)У.

Цим же питанням присвячена стаття В. Аверіна, який у свій час належав до «правих»¹⁸. Він стоїть на зовсім інших позиціях і по суті в усьому обвинувачує «лівих», заявляючи, що вони хотіли створити партійну організацію, незалежну від РКП(б), і протиставити Народний Секретаріат партійному центру. До того ж Аверін заперечує позитивну роль Народного Секретаріату. Він допускає велику помилку, прагнучи показати порочні погля-

¹⁵ С. Поссе. Українська Директорія та її зовнішня політика (Київський і Вінницький періоди).— «Літопис революції», 1929, № 5-6.

¹⁶ М. Редін. До історії Всеукраїнського залізничного страйку в 1918 р.— «Літопис революції», 1928, № 5; Я. Шелігін. Партизанська боротьба с гетьманщиною і австро-германської окупацією.— «Літопис революції», 1928, № 6; Г. Карпенко. Селянські рухи на Київщині за часів гетьманщини.— «Літопис революції», 1928, № 3.

¹⁷ М. Волін. Перший з'їзд КП(б)У.— «Літопис революції», 1928, № 3-4; М. Майоров. На путях к I съезду КП(б)У.— «Літопис революції», 1928, № 4; Д. Фрід. Таганрозька нарада.— «Літопис революції», 1928, № 4; В. Аверін. До боротьби «лівих» та «правих» на першому з'їзді КП(б)У.— «Літопис революції», 1928, № 4.

¹⁸ В. Аверін. До боротьби «лівих» та «правих» на I з'їзді КП(б)У.— «Літопис революції», 1928, № 4.

ди Пятакова з питань війни, миру і революції як погляди всіх «лівих» в КП(б)У.

Історії боротьби українського народу в роки громадянської війни присвячені дослідження Д. Кіна, В. Руднева, С. Дубровського та ін.¹⁹ Монографія Д. Кіна «Денікінщина» висвітлює боротьбу проти Денікіна. Автор ґрунтовно характеризує політичний профіль повстанського руху і процес наростання його під більшовицькими лозунгами. Великий інтерес становить характеристика діяльності Зафронтбюро, ревкомів та ін. Заслужують на увагу праці І. Мальт та І. Погорілого, в яких висвітлюється ця ж тема²⁰.

У монографії В. Качинського «Нариси аграрної революції на Україні» вперше досліджено соціалістичне будівництво в роки громадянської війни²¹, детально висвітлюються політика й практика конфіскації поміщицьких земель, організація радянських господарств, комун і артілей, показано своєрідність цього процесу на Україні. Але Качинський допускає помилку, намагаючись довести, що колгоспи в 1919 р. на Україні були випадковим явищем. Цікавою є його стаття про аграрну політику Радянської влади на Україні, де розглянуто ці ж питання, але залучено новий матеріал²².

До середини 30-х років у вивченні історії Жовтневої революції і громадянської війни восторжествувала ленінська концепція. Почався етап розвитку радянської історичної науки, який охоплює період від середини 30-х років до ХХ з'їзду КПРС, тобто два десятиліття. Пройшовши до середини 30-х років великий творчий шлях становлення і розвитку, радянська історіографія мала досвід професійно-наукової майстерності, виховала кадри кваліфікованих істориків і, керуючись марксистською методологією, здатна була досліджувати проблеми історії радянського суспільства, зокрема історію Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни.

Значним вкладом у вивчення цих проблем є перший том «Історії громадянської війни», виданий в 1935 р. Це був початок фундаментального видання, організованого за ініціативою М. Горького і постановою ЦК ВКП(б) 1931 р. В 1942 р. було видано другий том. Обидва томи відзначаються високим ідейно-теоретичним рівнем, глибоким, творчим аналізом творів В. І. Леніна, стратегії і тактики Комуністичної партії на всіх етапах підготовки і перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

¹⁹ В. В. Руднев. Махновщина. Харьков, 1928; С. Дубровский. Григорьевщина.— «Война и революция», 1928, № 5; Д. Кин. Деникинщина. Харьков, 1927.

²⁰ «Пролетарская революция», 1924, № 1; «Літопис революції», 1931, № 3.

²¹ В. Качинский. Очерки аграрной революции на Украине, вып. II. Обобществление сельского хозяйства. Харьков, 1922.

²² В. Качинский. Земельная политика Радянської влади на Україні в 1919 році.— «Літопис революції», 1929, № 1.

«Історія громадянської війни» відіграла важливу роль у популяризації героїчної історії Жовтня серед широких мас в СРСР і за рубежом. Великою перевагою цього видання є те, що в ньому сконцентровано величезний матеріал про перемогу революції в усіх районах Росії, в тому числі й на Україні.

Важливою віхою у вивченні історії Жовтневої революції і громадянської війни було видання «Короткого курсу історії партії», який визначив майже на двадцять років цю сферу вивчення історії радянського суспільства, звернув увагу істориків на необхідність розробки ряду нових і важливих проблем, зокрема, проблеми початку соціалістичного будівництва в 1917—1919 рр. Проте у висвітленні ряду принципових питань революції «Короткий курс історії партії» зробив крок назад в порівнянні з попередньою історіографією.

В працях того часу перекручувалась лінинська періодизація, ігнорувався мирний період розвитку революції, не давалось чіткого уявлення про характер перелому, який наступив у революції після липневих днів. В періодизації об'єктивно-історичний процес розвитку революції підмінявся волюнтаристською тезою так званої революційної «мобілізації» мас. Серйозним перекрученням і спрощенням піддавалась також періодизація громадянської війни, штучно підігнана під так звані три походи Антанти.

Деякі труднощі для дослідників даної тематики на тому історичному етапі становила певна обмеженість джерельно-літературної бази.

І все ж було б неправильно заперечувати позитивний вклад радянської, в тому числі й української, історіографії 30 — першої половини 50-х років у вивченні історії Жовтня і громадянської війни. В ці роки продовжувався процес нагромадження історичних знань, було видано ряд нових досліджень, ширше, ніж раніше, висвітлювалась історія соціалістичних перетворень, радянського державного будівництва і деякі інші проблеми. На Україні з історії Жовтневої революції і громадянської війни опубліковано приблизно в два рази більше матеріалів, ніж в попередній період. Відсутність періодичного історичного журналу певною мірою компенсувалась науковими записками і працями, які в післявоєнний період видавались на всіх історичних факультетах університетів і педагогічних інститутів. В них надрукована значна кількість статей з історії Жовтня і громадянської війни.

Більша частина літератури з історії Жовтня і громадянської війни, що видана в післявоєнний час, являє собою головним чином, брошури і популярні статті. Серед них є чимало досліджень, які вперше ознайомили читача з основними матеріалами історії боротьби українського народу за перемогу Радянської влади в 1917—1920 рр. До них відносяться праці М. І. Супруненка, П. К. Стояна, В. Я. Борщевського, С. Кітєва, П. І. Гарче-

ва, В. Є. Тичини, П. С. Загорського, В. Лаврика, О. Кричевської, Г. П. Лещенко, П. І. Павлюка та ін.²³ Слід відмітити дослідження С. М. Королівського, в якому вперше в історіографії детально висвітлена історія скликання і діяльності I з'їзду Рад України, який проголосив Радянську владу²⁴.

За всі ці роки вийшла тільки одна, причому перша в українській історіографії, монографія узагальнюючого характеру. Це книга М. І. Супруненка «Україна в період іноземної військової інтервенції і громадянської війни», видана в 1951 р.²⁵ В ній вперше в радянській історіографії на основі аналізу великого конкретно-історичного матеріалу висвітлено основні етапи і проблеми громадянської війни на Україні, в тому числі перші кроки соціалістичного будівництва і боротьбу за Радянську владу в західних районах України, розкриті об'єктивно-історичні передумови революції і перемоги Радянської влади в 1918—1920 рр., широко показано боротьбу українського народу проти націоналістичної, білогвардійської контрреволюції та іноземних інтервентів.

В післявоєнний час С. М. Королівський, Г. П. Лещенко, І. І. Шевченко, І. Т. Кулик, І. Л. Шерман та інші багато праць присвятили висвітленню братнього союзу російського і українського народів у боротьбі за перемогу соціалістичної революції на Україні. В цих дослідженнях²⁶ на основі архівного і газет-

²³ Н. И. Супруненко. Образование Украинской Советской Социалистической Республики.— «Вопросы истории», 1954, № 2; П. К. Стоян. Встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні, К., 1954; В. Я. Борщевский. Вооруженное восстание за власть Советов в Екатеринославе.— Научные записки Днепропетровского университета, т. 40, 1951; С. Кихтев. Коммунисты Донбасса в период подготовки и проведения Октябрьской социалистической революции, К., 1954; П. І. Гарчев. Боротьба одеського пролетаріату проти Центральної ради в Одесі.— Наукові записки Сумського педінституту, 1955; В. Є. Тичина. Боротьба робітників і селян Чернігівщини за перемогу Радянської влади.— Наукові записки Сумського педінституту, 1955; П. С. Загорський. Більшовики Харківщини в боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні, К., 1951; О. Кричевська. Боротьба за перемогу соціалістичної революції в Донбасі.— Більшовицькі організації України в боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, К., 1949; Г. П. Лещенко. Борьба за установление Советской власти в Харькове.— Установление Советской власти на местах в 1917—1918 гг. М., 1953; П. Павлюк к. Харківська Червона гвардія, К., 1948, та ін.

²⁴ С. М. Королівський. Перший з'їзд Рад України, К., 1947; його ж. З історії боротьби за скликання першого з'їзду Рад України.— Ученые записки Харьковского государственного университета, т. 43, 1952.

²⁵ М. Супруненко. Україна в період іноземної військової інтервенції і громадянської війни, К., 1951.

²⁶ С. М. Королівський. Допомога великого російського народу українському народові в боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні, Харків, 1952; І. Кулик. Спільна боротьба російського і українського народів за перемогу Радянської влади на Україні, К., 1954; Г. П. Лещенко. Братерська допомога великого російського народу українському народові у боротьбі за встановлення Радянської влади.— Доповіді наукової сесії Київського державного педінституту, К., 1954; І. І. Шевченко. Дружба великого російського і українського народів у роки громадянської війни.— Праці Київ-

ного матеріалів показано спільну боротьбу двох братніх народів на всіх етапах соціалістичної революції, велику і всебічну допомогу російського пролетаріату українському народству в поваленні російської і націоналістичної контрреволюції.

Серйозне політичне значення має велика науково-популярна і пропагандистська література 40—початку 50-х років, яка викривала контрреволюційну політику українських буржуазних націоналістів і їх угоду з німецьким і англо-американським імперіалізмом в 1917—1920 рр. До цієї літератури відносяться праці К. Дубини, А. Лихолата, І. Рибалки, В. Руднева, Б. Дудикевича, Я. Вітошинського та ін.²⁷ На жаль, в цій літературі в ті роки допускалися спрощення у викладі подій з історії КП(б)У і соціалістичної революції на Україні.

У період Великої Вітчизняної війни і повоєнний час радянські історики написали багато праць про боротьбу українського народу проти німецької окупації і гетьманщини в 1918 р. Ця література мала велике патріотичне значення, і в її створенні брали участь історики Москви, Ленінграда, Києва і Харкова: М. Супруненко, В. Руднев, І. Кулик, І. Мінц, Ю. Городецький, П. Лавров, Г. Заставенко та ін. Всього вийшло понад 50 праць, присвячених цій важливій історико-патріотичній темі. У дослідженні Г. Заставенка вперше в історіографії узагальнено великий конкретно-історичний матеріал про боротьбу українського народу проти німецьких загарбників в 1918 р.²⁸

Новим і важливим досягненням радянської історіографії довоєнного і особливо післявоєнного періоду є початок вивчення історії революційної боротьби трудящих Західної України, Прикарпаття і Північної Буковини в період Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни. Цій важливій темі присвячена досить значна література. В 1947 р. була опублікована стаття Ф. П. Шевченка, в якій досліджується питання про вплив Лютневої і Жовтневої революцій на розвиток революційного руху на Буковині²⁹. Значний і, як правило, новий матеріал

ського державного університету. К., 1954; І. Л. Шерман. Воєнно-політичний союз російського і українського народів у період іноземної інтервенції і громадянської війни.—Братерська співдружність російського і українського народів. Харків, 1954, та ін.

²⁷ К. Дубина. Боротьба проти буржуазних націоналістів, за встановлення Радянської влади на Україні.—«Більшовик України», 1947, № 8; А. В. Лихолат. Разгром буржуазно-націоналістической Директории на Украине. М., 1949; І. К. Рибалка. Збройна боротьба українського народу проти націоналістичної Директорії.—Труди історичного факультету Харківського державного університету, т. 2. Харків, 1952; Б. Дудикевич, Я. Вітошинський. Українські буржуазні націоналісти—найманці міжнародних імперіалістів. Львів, 1952, та ін.

²⁸ Г. Заставенко. Розгром німецьких інтервентів на Україні в 1918 р. К., 1948.

²⁹ Ф. П. Шевченко. Революция в России и Буковина в 1917—1918 гг.—«Вопросы истории», 1947, № 10.

використано в працях І. Богодиста, Є. М. Галушка, Б. К. Дудикевича, О. Ю. Карпенка, І. І. Компанійця, І. М. Мельникової, М. І. Супруненка, В. В. Усенка та інших істориків³⁰.

Важливим досягненням радянської історіографії 40—50-х років слід вважати початок вивчення історії соціалістичних перетворень та союзу робітничого класу і селянства в 1918—1920 рр. Цій проблемі присвячені праці М. А. Рубача, Ю. Ю. Кондуфора, М. І. Ремнева, Ф. Ускова, І. Ш. Черномаза, І. Л. Шермана та ін.³¹ Зокрема, в дослідженні М. А. Рубача вперше в радянській історіографії узагальнено матеріал про перші кроки соціалістичної перебудови сільського господарства в ході аграрної революції в 1917 р. У роботах Н. П. Прокопенка та І. Ш. Черномаза показана боротьба робітничого класу за робітничий контроль і націоналізацію промисловості. В працях Ю. Ю. Кондуфора, М. І. Ремнева та І. Л. Шермана висвітлювалась боротьба робітничого класу в союзі з селянством за здійснення продовольчої політики як важливої частини політики воєнного комунізму. Нарешті, в праці І. Л. Шермана була зроблена спроба висвітлити історію колгоспного будівництва на Україні в роки громадянської війни.

Проте майже всі вказані праці написані без використання значного кола джерел, і їм властиві недоліки, характерні для літератури того часу — схематизм, безликість і декларативність. Радянська історіографія тільки підходила до глибоко творчого вивчення важливих і складних соціально-економічних процесів революції і громадянської війни на Україні.

Після XX з'їзду КПРС українська історіографія, як і в цілому радянська історична наука, досягла високого науково-дослідницького рівня. Вчені України провели значну роботу по вивчен-

³⁰ І. Богодист. Революційна боротьба трудящих Західної України (1917—1939 рр.). Львів, 1948; Ф. Шевченко. Боротьба за Радянську владу на Закарпатській Україні. К., 1950; І. Компанієць. Боротьба трудящих західноукраїнських земель за Радянську владу і возз'єднання з Радянською Україною. — «Вітчизна», 1953, № 9; О. Ю. Карпенко. В боротьбі за возз'єднання українських земель. — «Вітчизна», 1954, № 9; В. В. Усенко. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху в Закарпатті в 1917—1919 рр. К., 1955, та ін.

³¹ М. А. Рубач. Боротьба за здійснення ленінського декрету про землю на Україні. — «Вісник АН УРСР», 1950, № 11; його ж. Перші кроки колективного землеробства на Україні. — Наукові записки Інституту історії, т. 4, 1952; Ю. Ю. Кондуфор. Робітничі продовольчі загони на Україні в 1919 р. Харків, 1953; М. І. Ремнев. Деятельность КНС на Украине в 1920 г. — «Вопросы истории», 1954, № 4; Ф. Усков. КНС України в період воєнного комунізму і переходу до непу. К., 1950; І. Ш. Черномаз. Борьба пролетариев Донецко-Криворожского бассейна за осуществление советского декрета о рабочем контроле. — Ученые записки Харьковского государственного университета, т. 69, 1955; І. Л. Шерман. До історії продовольчої політики Радянської влади на Україні в 1919 році. — Наукові записки Харківського пединституту, т. 12, 1951; його ж. Колгоспне будівництво на Україні в період громадянської війни. — Наукові записки Харківського пединституту, т. 15, 1954.

ню історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни. Так, до 40-річчя Великого Жовтня тільки з історії Жовтневої революції на Україні вийшло літератури більше, ніж за 40 попередніх років. Її кількість перевищує 150 назв.

Проблематика досліджень стала значно ширшою і охоплює всі основні аспекти історії Жовтня і громадянської війни. Грунтовніше і глибше вивчаються роль народних мас в революції, керівна роль партії, радянське державне будівництво, соціалістичні перетворення, інтернаціональна солідарність трудящих, захист соціалістичної Вітчизни від імперіалістичної агресії і багато інших важливих проблем Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни.

Переходячи до аналізу історіографії Жовтневої революції після XX з'їзду КПРС, необхідно зазначити, що в цей період з'явилися десятки досліджень, які висвітлюють підготовку і перемогу революції на Україні. В них на основі архівних матеріалів розкриваються події на Україні, головним чином, у пролетарських революційних центрах — Харкові, Києві, Донбасі, Катеринославі, Одесі та ін. Значний вклад у висвітлення боротьби трудящих мас України за перемогу соціалістичної революції внесли М. Супруненко, С. Королівський, В. Астахов, Ю. Кондуфор, М. Гончаренко, В. Харитонов, М. Сидорчук, С. Мельник та інші історики³². Ідейну і організаторську роль більшовицьких організацій України, історію КП(б) України висвітлюють у своїх дослідженнях Г. Лещенко, Г. Мултих, У. Рядніна, В. Будников, В. Ваткевич, М. Соболев, А. Залевський, Ю. Шиловцев, А. Васильков, М. Безпалко та ін.³³ Висвітленню ролі В. І. Леніна

³² М. Супруненко. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. К., 1957; С. Королівський. Червневі демонстрації 1917 р. на Україні. К., 1961; В. Астахов, Ю. Кондуфор. Пролетаріат Харківка в боротьбі за перемогу Октябрю. Харків, 1957; Г. Карнаух. Боротьба революційних мас за встановлення Радянської влади на Україні. К., 1959; Л. Волошин. Октябр в Криму. Симферополь, 1960; В. Борщевський. Боротьба за перемогу і зміцнення Радянської влади. Дніпропетровськ, 1959; Н. Гончаренко. Октябр в Донбасі. Луганск, 1961; В. Л. Харитонов. Лютнева революція 1917 року на Україні. Харків, 1966; М. Ф. Сидорчук. Більшовики України в період першої світової війни і Лютневої революції (1914—1917). Львів, 1966; С. К. Мельник. Перемога Радянської влади на Півдні України. К., 1966.

³³ Більшовицькі організації України в Жовтневій революції. К., 1958; Г. Лещенко. Більшовицькі організації України на чолі народних мас у боротьбі за встановлення Радянської влади. К., 1957; Г. Мултих, У. Рядніна. Комуністична партія — натхненник і організатор перемоги соціалістичної революції на Україні. К., 1957; У. Рядніна. Більшовицькі організації України в Жовтневій революції. К., 1958; В. Будников. Большевицкая печать и Великий Октябрь на Украине. Харьков, 1958; В. Ваткевич. Луганські більшовики в Жовтневій революції. К., 1960; М. Соболев, А. Залевський. Перша Всеукраїнська нарада КП(б)У. К., 1961; А. Васильков. Військова діяльність більшовиків України в період підготовки і проведення Великого Жовтня. К., 1964; М. Безпалко. Боротьба партійних організацій України за більшовизацію Рад. К., 1965, та ін.

у перемозі Жовтня на Україні присвячена колективна монографія «В. І. Ленін і перемога Жовтневої революції на Україні»³⁴.

Характеризуючи в цілому великий вклад загальноісторичної й историко-партійної літератури 50-х — першої половини 60-х років, слід зазначити, що в багатьох дослідженнях, присвячених боротьбі за Жовтень, як і в працях з інших проблем, ще переважає ілюстративний метод, а процес боротьби часто викладається дуже спрощено, декларативно. В деяких працях боротьба за маси зображується як простий і легкий шлях перемог більшовиків. Не розкривається складна і важка боротьба, яку вели більшовики проти есерів, меншовиків і націоналістів, ізолюючи ці партії від мас, добиваючись їх ідейного і організаційного краху.

Досі не досліджено достатньо глибоко таке важливе питання як місце і значення Донецько-Криворізької республіки в боротьбі за Радянську владу. Протиріччя і розбіжність у висвітленні даного питання очевидні. Це пояснюється тим, що нема дослідження, в якому поєднувалися б справжній історичний підхід до цього явища з глибоким і всебічним аналізом праць В. І. Леніна і джерел.

Для висвітлення історії боротьби за соціалістичну революцію на Україні велике значення має питання про кількісний склад більшовицьких організацій в 1917—1918 рр. Українські історики, залучаючи нові джерела, довели, що кількісний склад більшовицьких організацій в 1917—1918 рр. був значно більшим того, що уявляли собі історики до 50-х років. Багато щодо висвітлення даного питання зробили М. І. Супруненко, С. П. Кіхтев, Г. М. Мултих, О. Т. Юрченко, У. І. Рядніна і Є. М. Скляренко. Вони подають різний кількісний склад партійних організацій — від 35 до 55 тис. чоловік (до жовтня 1917 р.). В розробку цього питання багато нового вносить глибоко аргументована стаття Ю. М. Гамрецького «Про чисельний склад більшовиків на Україні в 1917 р.»³⁵.

Дослідженням процесів боротьби за соціалістичну революцію, становлення радянської державності, соціалістичним перетворенням на Україні присвятили праці Є. М. Скляренко, І. Ш. Черномаз, В. І. Астахов, Ю. Ю. Кондуфор, Й. Т. Щербина, П. І. Гарчев, П. П. Гудзенко, А. П. Гриценко, Г. П. Лещенко, О. Н. Білобородько та ін.³⁶

³⁴ В. І. Ленін і перемога Жовтневої революції на Україні. К., 1967.

³⁵ Ю. М. Гамрецький. Про чисельний склад більшовиків на Україні в 1917 р.— УІЖ, 1962, № 5.

³⁶ Є. М. Скляренко. Робітничий клас України в боротьбі за владу Рад. К., 1957; І. Ш. Черномаз. Борьба рабочего класса Украины за контроль над производством. Харьков, 1958; В. І. Астахов, Ю. Ю. Кондуфор. Пролетаріат Харкова в трьох революціях. Харків, 1959; Й. Т. Щербина. Робітничий клас України та його революційна боротьба в 1914—1917 рр. К., 1963; П. І. Гарчев. Робітники Одеси в боротьбі за владу Рад в період підготовки соціалістичної революції.— Ученые записки ХГУ, т. 89, 1957;

Проблема створення збройних сил революції найбільш широко розкрита в дослідженнях П. І. Павлюка, С. М. Ковбасюка, П. І. Гарчева, Х. Ф. Лук'янова, Л. І. Кангуна, М. І. Ушакова, А. І. Сендерського, М. Я. Онуфрієнка та ін.

У монографії П. І. Гарчева «Червона гвардія на Україні у Жовтневій революції» переконливо показано, що робітничі міліція і Червона гвардія за своїм складом, партійним керівництвом і здійснюваними функціями корінним чином відрізнялись одна від одної і були різними формами збройних сил пролетаріату, які відповідали буржуазно-демократичному і соціалістичному етапам революції. На основі всебічного аналізу існуючих джерел П. І. Гарчев спростовує усталений погляд про те, що Червона гвардія в період двовладдя створювалась повсюдно, і показує, що в дійсності до липня 1917 р. червоногвардійські загони були тільки в чотирьох містах України — Харкові, Одесі, Катеринославі та Києві.

Окрема стаття П. І. Гарчева присвячена питанню про озброєння Червоної гвардії України напередодні Жовтня³⁷. Література про збройні сили українського робітничого класу в період підготовки і перемоги Жовтня значно збагатила наші знання. Та багато важливих питань історії Червоної гвардії досліджені недостатньо. Так, ще немає переконливих даних про кількісний склад Червоної гвардії навіть в таких великих центрах, як Харків, Одеса, Донбас. Недостатньо вивчені питання про керівництво загонами Червоної гвардії, діяльність її в невеликих містах і робітничих селищах. Радянські історики тільки зараз приступили до вивчення історії інтернаціональних частин Червоної гвардії, які склалися з німців, австрійців, китайців, чехів, сербів та ін.

Наприкінці 50-х — першій половині 60-х років українська радянська історіографія зробила чимало у вивченні історії аграрної революції, селянського руху. Тут перш за все необхідно назвати дослідження М. А. Рубача³⁸. Аналізуючи книгу М. А. Рубача, слід мати на увазі, що питання про революційні перетворення аграрних відносин, здійснюваних на основі ленінського декрету про землю, ще не одержало глибокого висвітлення не тільки в

П. П. Гудзенко. До питання про робітничий контроль і націоналізацію промисловості.— Наукові записки Інституту історії АН УРСР, 1957, № 11; Г. П. Лещенко. Робітничий клас у боротьбі за встановлення влади Рад на Україні.— Наукові записки КДУ, т. 27, 1957; О. Н. Білобородько. Боротьба робітничого класу України за впровадження робітничого контролю в період підготовки Жовтня.— Вісник КДУ, 1958, № 1; А. П. Гриценко. Робітничі фортеці соціалістичної революції. К., 1965, та ін.

³⁷ П. І. Гарчев. Озброєння Червоної гвардії України у вересні-жовтні 1917 р.— Питання історії народів СРСР. Республіканський міжвідомчий науковий збірник, вип. 1. Харків, 1965.

³⁸ М. А. Рубач. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. К., 1956.

українській історичній літературі, а й взагалі в нашій історіографії. Автором проведена велика робота по збиранню, аналізу і узагальненню багатьох архівних документів, вперше введених ним в науковий обіг. У книзі М. А. Рубача досліджуються класове розшарування селянства, селянський контроль над поміщицькими землями, боротьба трудящого селянства проти Центральної ради, за здійснення ленінського декрету про землю, конфіскація поміщицьких маєтків та інвентаря весною 1918 р., зародження колгоспного руху, боротьба найбіднішого селянства проти куркульства та зміцнення союзу робітничого класу й трудящого селянства. В праці ґрунтовно показано, як в процесі аграрних перетворень зростала революційна активність селянських мас. Наукову цінність становлять складені автором зведені дані і таблиці про соціальну структуру аграрних відносин на Україні.

Історія селянського руху на Україні досліджується також у працях А. Г. Слюсарського, Є. К. Живолупа, А. А. Вовка, О. М. Максимова, Д. А. Огаріна, А. М. Лисецького, Н. І. Миронець та ін.³⁹ У них розкривається становище сільського господарства на Україні до соціалістичної революції, розшарування українського селянства, зростання класових протиріч на селі і об'єктивно-історичні передумови, які забезпечили підтримку Жовтневої революції широкими масами селянства. Великим досягненням історіографії є більш детальне, ніж раніше, висвітлення діяльності більшовицьких організацій на селі, впливу більшовиків, ленінської аграрної політики на зростання революційної свідомості селянства.

Проте у працях цього періоду ще недостатньо досліджено союз робітничого класу і найбіднішого селянства у революції, боротьбу солдатських і селянських мас, діяльність більшовицьких організацій на селі, ізоляцію дрібнобуржуазних партій. У висвітленні цих проблем є ще немало спрощень, декларативності і штампу, недостатньо розкриваються труднощі боротьби більшовиків за селянство, форми і методи впливу робітничого класу на трудящі маси села. Недостатньо досліджена історія революційного селянського руху в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції. Ще менше зроблено у вивченні історії перших колективних господарств. Немає дослі-

³⁹ А. Г. Слюсарський. Боротьба селян України за землю в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції.— Учені записки ХДУ, т. 89, 1957; Є. К. Живолуп. Крестьянское движение на Украине в 1917 г. Харьков, 1957; А. А. Вовк. Боротьба трудящих Київської губернії за виконання ленінського декрету про землю.— «Вісник КДУ», 1959, № 2; О. М. Максимов. Селянство Донбасу в 1917 р. Сталіно, 1961; А. М. Лисецький. Из истории забастовочной борьбы сельскохозяйственного пролетариата Украины в период подготовки Октября.— Ученые записки ХГУ, т. 107, 1960; Д. А. Огарін. Боротьба селян Волині за здійснення ленінського декрету про землю.— УІЖ, 1963, № 1; Н. І. Миронець. Селянські повстання на Поділлі у вересні-жовтні 1917 р.— УІЖ, 1965, № 2, та ін.

джен з історії Рад селянських депутатів, земельних комітетів та інших селянських організацій.

За останнє десятиріччя українські історики зробили значний крок вперед у вивченні революціонізації армії і флоту в період Жовтня. Про це свідчать праці П. Я. Голуба, А. А. Цецоріна, А. Я. Богермана та деяких інших істориків⁴⁰.

Проблемам становлення державних органів диктатури пролетаріату і їх ролі у перемозі соціалістичної революції присвячені дослідження С. М. Королівського, Ю. М. Гамрецького, М. Г. Гончаренка, Б. М. Бабія, В. М. Терлецького та багатьох інших істориків⁴¹. В історіографії ще недостатньо досліджуються ставлення Рад до Центральної ради, зміни в партійному складі Рад, питання про керівництво Рад великих промислових центрів провінціальними і сільськими Радами.

Значним досягненням української історіографії останніх років є відновлення після сорокарічної перерви вивчення історії першого уряду України — Народного Секретаріату. В статтях І. К. Рибалки і В. Д. Калита⁴² показано величезну організаторську і політичну діяльність Народного Секретаріату у створенні Радянської держави та боротьбі за торжество соціалістичної революції на Україні. Історія діяльності першого українського Радянського уряду дає нам можливість яскравіше уявити заслуги перед революцією членів Народного Секретаріату — М. О. Скрипника, Є. Б. Бош, В. П. Затонського, Ф. А. Артема, Є. П. Терлецького, С. С. Бакинського, В. Х. Аусема та ін.

За останній час радянська історіографія приступила до дослідження проблеми українського національно-визвольного руху періоду підготовки і проведення Великого Жовтня. У статті С. М. Королівського⁴³ показано, що після Лютневої революції національно-визвольний рух набрав більшого розмаху і був спрямований проти імперіалістичної буржуазії і Тимчасового уряду,

⁴⁰ П. Я. Голуб. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов. К., 1958; А. А. Цецорин. Борьба моряков Черноморского флота за власть Советов в 1917 г.— «Вопросы истории», 1956, № 1; А. Я. Богерман. Роль моряков Черноморского флота в установлении Советов в Одессе.— Сборник трудов Одесского института инженеров морского флота, вып. 14, 1957.

⁴¹ С. М. Королівський. Большевиків Рад на Україні.— Учені записки Харківського університету, т. 69; його ж. Боротьба большевиків України за завоювання Рад у 1917 р.— Большевики України в боротьбі за перемогу Жовтневої революції. К., 1957; М. Г. Гончаренко. Советы Донбасса в 1917 году. Донецк, 1957; Б. М. Бабій. Місцеві органи державної влади української РСР в 1917—1920 рр. К., 1956; В. М. Терлецький. Ради на Київщині в 1917 р. К., 1957; Ю. М. Гамрецький. Ради робітничих депутатів України в 1917 році (період двовладдя). К., 1966.

⁴² І. К. Рибалка. Діяльність ЦВК Рад України і Народного Секретаріату.— Учені записки Харківського університету, т. 89, 1957; В. Д. Калита. Створення першого уряду Рад України.— УІЖ, 1966, № 3.

⁴³ С. М. Королівський. Украинское национальное движение в период проведения Октябрьской революции.— «История СССР», 1965, № 5.

який продовжував політику царизму. Проте, підкреслює автор, цей рух ніколи не був таким масовим і глибоким, як у типово колоніальних країнах. Національне питання не могло стати головним питанням революції в силу особливого становища України в системі царської Росії. Цю важливу тезу автор глибоко розвиває і в той же час переконливо показує, що розв'язання національного питання на Україні могло бути вирішено тільки соціалістичною революцією. Трудящі маси України, перш за все, боролися за соціальне визволення.

У монографії А. В. Лихолата⁴⁴ узагальнено великий історико-пізнавальний матеріал про національно-визвольний рух і ленінську національну політику на Україні у 1917—1920 рр., хоч деякі авторські трактування, на нашу думку, спірні.

З історіографії громадянської війни на Україні після ХХ з'їзду КПРС було опубліковано приблизно втричі більше літератури, ніж з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції. Особливо багато праць надруковано у 1957—1958 рр. Значна частина літератури, видана в зв'язку з ювілеєм Великого Жовтня, являє собою брошури й популярні статті переважно пропагандистського характеру. В окремих дослідженнях українські історики, залучаючи новий конкретно-історичний матеріал, переходять до глибокого вивчення історії громадянської війни. До 50-річчя Жовтневої революції проблематика історіографії громадянської війни та іноземної військової інтервенції на Україні набагато розширилась.

Надруковано значну кількість праць про створення КП(б) України в 1918 р., її керівну роль у боротьбі українського народу проти іноземних інтервентів, білогвардійської і націоналістичної контрреволюції. До них відносяться дослідження У. І. Рядніної, Є. М. Склярєнка, Б. П. Борцова, М. М. Липовченка, Я. Ю. Пашка та ін.⁴⁵ Проте у висвітленні цього важливого і складного питання допущено багато спрощень і навіть перекозень, які, з одного боку, є результатом догматичного підходу до цієї проблеми в 30—50-х роках, а, з другого боку, говорять про те, що історики ще не до кінця вивчили ленінську спадщину і джерела, які стосуються цього питання.

Корінний перелом в дослідженні цього питання зроблено у другому і третьому виданнях «Нарисів історії Комуністичної партії України», виданих в 1964 і 1971 рр., де боротьба «лівих» і «правих» розглядається на історичному фоні діяльності біль-

⁴⁴ А. В. Лихолат. Здійснення ленінської національної політики на Україні 1917—1920 рр. К., 1967.

⁴⁵ У. І. Рядніна. Перший з'їзд КП(б)У та його історичне значення.— УІЖ, 1958, № 3; Є. М. Склярєнко. Утворення Комуністичної партії України та її керівництво боротьбою трудящих проти австро-німецьких окупантів. К., 1958; Б. П. Борцов, Н. Н. Липовченко, Я. Е. Пашко. К освещению вопроса об образовании КП(б) Украины и ее тактики в 1918 году.— «Вопросы истории КПСС», 1960, № 3.

шовицьких організацій у 1918 р. В нарисах правильно підкреслено, що більшовицькі організації в цілому, керовані ЦК РКП(б) на чолі з В. І. Леніним, твердо і згуртовано виступали за розв'язання корінних питань революції.

Висвітлення даного етапу діяльності КП(б)У тісно пов'язано з історією визвольної боротьби українського народу проти австро-німецької окупації, гетьманщини і Директорії у 1918 р. Цій проблемі присвячені дослідження Г. Ф. Заставенка, В. Є. Тичини, Є. М. Скляренка, Ю. Я. Білана та І. К. Рибалки⁴⁶.

Автори на базі нового конкретно-історичного матеріалу яскраво показують боротьбу трудящих мас України проти німецької окупації з самого початку інтервенції, розкривають зрадницьку політику Центральної ради, яка покликала німецьких імперіалістів на українську землю і тим самим відкрила шлях до реставрації буржуазно-поміщицького режиму в період гетьманщини. Правильно розкрита класова суть гетьманщини як своєрідний союз між окупантами, з одного боку, і буржуазією, поміщиками і куркулями, з другого. Дослідники наводять великий матеріал про діяльність КП(б)У по мобілізації сил українського народу проти інтервентів і внутрішньої контрреволюції.

У монографії І. К. Рибалки найбільш широко, в порівнянні з попередньою літературою, показана історія визволення України з-під влади контрреволюційної Директорії. На основі широкої джерелознавчої бази в ній дана правильна характеристика класової основи Директорії, яка відбивала інтереси куркульства і міської буржуазії. Її ідеологами були українські дрібнобуржуазні партії. Значна увага приділена героїчній боротьбі трудящих України під керівництвом Комуністичної партії проти Директорії, за встановлення Радянської влади, показано братній союз трудящих мас України і Росії у боротьбі за відновлення Радянської влади на Україні.

В. Є. Тичина по-новому розглядає одне з найбільших повстань проти окупантів — повстання в серпні 1918 р.⁴⁷ На відміну від традиційної негативної оцінки цього повстання, автор показує його значення не тільки для України, а й для Росії, тому що воно сковувало сили загарбників.

Слід зазначити, що в працях про боротьбу українського народу проти німецької окупації, гетьманщини і Директорії є ряд прогалин і нерозв'язаних питань. В них ще недостатньо глибоко

⁴⁶ Г. Заставенко. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р. К., 1959; В. Є. Тичина. Боротьба проти німецьких окупантів на Чернігівщині у 1918 р. Харків, 1959; Є. М. Скляренко. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 р. К., 1960; Ю. Я. Білан. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 г. К., 1960; І. К. Рибалка. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні. Харків, 1962.

⁴⁷ В. Є. Тичина. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні в 1918 р. Харків, 1969.

проаналізована міжнародна і внутрішня обстановка України в 1918 р., що не дає можливості повністю розкрити тактику КП(б)У і суть внутріпартійних розходжень у той період, зокрема, в питанні про розстановку класових сил революції і контрреволюції. Діяльність КП(б)У в усіх цих працях викладається в основному ілюстративно, автори обходять найбільш складні, вузлові питання проблеми. Недостатньо аналізуються дрібнобуржуазні націоналістичні партії, їх класові корені і контрреволюційна діяльність. В працях ще немало спрощень. Автори не звертають уваги на той факт, що в дрібнобуржуазному таборі посилювався ідейний і організаційний розкол, що окремі «ліві» течії цих партій переходили на платформу Радянської влади. Об'єктивні зміни, що проходили у розстановці класових і політичних сил на Україні, свідчать про те, що широкі маси народу прагнули до відновлення Радянської влади.

Протягом останніх років з'явилося кілька праць, які містять новий і цікавий матеріал про боротьбу українського народу проти інтервенції Антанти в 1918—1919 рр. Перш за все необхідно назвати монографію Г. М. Шевчука, в якій узагальнено значний матеріал про розгром інтервенції Антанти в 1918—1919 рр.⁴⁸ Новий матеріал містять праці В. Коновалова і П. Пономаренка⁴⁹. Про партизанську боротьбу проти білогвардійців та інтервентів у 1918—1920 рр. пише П. М. Балковий⁵⁰.

Боротьбі трудящих мас України проти денікінців, діяльності ревкомів України, і зокрема Всеукрревкому, присвячені дослідження С. О. Міщенка, М. С. Павлюка, В. І. Власенка⁵¹. Найбільш повно розкриває боротьбу з Денікіним М. К. Колісник⁵². У книзі Г. М. Шевчука викладено новий матеріал про діяльність Комуністичної партії в організації боротьби з білополяками і Врангелем. Розгromу Врангеля присвячена також стаття Д. Я. Фрейліхера⁵³. Отже, історія боротьби українського народу проти внутрішньої контрреволюції та інтервентів у 1919—1920 рр. досліджена ще недостатньо. Особливо це стосується історії боротьби проти білополяків, петлюрівців, Врангеля.

У 50—60-х роках з'явилися праці О. Ю. Карпенка, К. Г. Цип-

⁴⁸ Г. М. Шевчук. Розгром іноземних інтервентів на Півдні України і в Криму. К., 1959.

⁴⁹ В. Коновалов. Иностранная коллегия. Одесса, 1958; П. М. Пономаренко. Борьба Коммунистической партии за организацию партизанского движения против англо-французских интервентов на Юге Украины.— УІЖ, 1960, № 1.

⁵⁰ П. М. Балковий. Війна без флангів. К., 1966.

⁵¹ С. О. Міщенко. Борьба трудящихся Украины против белоэсеровской армии Деникина. Ужгород, 1963; М. С. Павлюк. Діяльність Всеукрревкому (1919—1920).— УІЖ, 1962, № 2; В. І. Власенко. З історії діяльності КП(б)У по організації боротьби трудящих проти Денікіна. К., 1963.

⁵² М. К. Колісник. Відновлення і зміцнення Радянської влади на Україні у 1919—1920 рр. Харків, 1958.

⁵³ Д. Я. Фрейліхер. Трудящиеся Украины в борьбе с Врангелем.— «Вопросы истории», 1960, № 7.

ка, Н. П. Аженова, А. Д. Ярошенка та інших⁵⁴, присвячені вивченню історії революційно-визвольного руху трудящих Західної України, Закарпаття і Буковини в 1917—1920 рр. Автори на основі широкого кола джерел розкривають соціально-економічне становище західних районів України, процес визвольного руху, який злився з загальною боротьбою України за Радянську владу і національне визволення. Робітничий клас, незважаючи на свою нечисленність, був справжнім керівником революційної боротьби трудящих мас Західної України, Закарпаття і Буковини. Яскраво показано солідарність українських трудящих з трудящими Угорщини, Чехословаччини, Румунії і Польщі в загальній боротьбі проти імперіалізму.

Вперше в історіографії подається матеріал про участь трудящих різних народів у громадянській війні на Україні в колективній монографії «Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917—1920 рр.)», а також у дослідженнях І. М. Кулінич, П. С. Соханя, М. М. Кошика, В. І. Гема і Є. М. Склярєнка, П. М. Калениченка⁵⁵.

За останні роки в українській радянській історіографії досягнуто значних успіхів у дослідженні історії імперіалістичної інтервенції на Україні в 1918—1919 рр. Вагомий вклад у висвітлення проблеми вносять праці Р. Г. Симоненка, О. Ю. Карпенка та А. Д. Скаби. У монографії Р. Г. Симоненка широко показано агресивну політику американського імперіалізму щодо України⁵⁶. Новий і важливий матеріал про імперіалістичну агресію містить також монографія Р. Г. Симоненка, видана в 1962 р. В ній розкрито роль Паризької мирної конференції в організації імперіалістичної інтервенції проти України в 1919 р.⁵⁷ Деякі питання цієї теми відображені в монографії А. Д. Скаби «Парижская мирная конференция и иностранная интервенция в стране Советов» (К., 1971). Залучивши нові дані так званого Росій-

⁵⁴ О. Ю. Карпенко. Встановлення Радянської влади у Східній Галичині в 1920 р.— УІЖ, 1957, № 3; К. Г. Цилко. Велика Жовтнева соціалістична революція і боротьба трудящих Буковини за владу Рад та возз'єднання з Радянською Україною. Чернівці, 1958; Н. П. Аженов. Очерк истории революционно-освободительного движения трудящихся Закарпатья в 1917—1920 гг. Ужгород, 1962; А. Д. Ярошенко. В. І. Ленін і Комуністична партія Східної Галичини.— УІЖ, 1965, № 4, та ін.

⁵⁵ Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917—1920 рр.). К., 1967; П. М. Калениченко, І. М. Кулінич, П. С. Соханя. Під єдиним прапором. Участь зарубіжних інтернаціоналістів у боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні. К., 1966; І. М. Кулінич, М. М. Кошик. Революційна діяльність німецької групи «Спартак» на Україні (1918—1919 рр.). К., 1959; В. І. Гема, Є. М. Склярєнко. Участь трудящих зарубіжних країн в боротьбі російського і українського народів проти австро-німецької агресії в 1918 р.— УІЖ, 1958, № 1.

⁵⁶ Р. Г. Симоненко. Імперіалістична політика США щодо України в 1917—1918 рр. К., 1957.

⁵⁷ Р. Г. Симоненко. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919 р. Паризька мирна конференція і антирадянська інтервенція Антанти. К., 1962.

ського закордонного архіву, переданого Радянському Союзові ЧСРСР, автор викрив підступні зв'язки білогвардійських урядів Росії з імперіалістичними державами.

У 1964 р. вийшла монографія О. Ю. Карпенка, яка вперше в історіографії досліджує імперіалістичну інтервенцію на всіх етапах громадянської війни⁵⁸. Автор вводить в науковий обіг великий конкретно-історичний матеріал, глибоко аналізує Брестський договір, укладений Центральною радою з німецьким імперіалістичним блоком, і широко висвітлює дипломатичний бік історії агресії проти Буковини, Закарпаття і Східної Галичини. Але в дослідженні є прогалини у висвітленні інтервенції 1920 р., тобто в період агресії білополяків проти Радянської України. Недостатньо чітко розкриваються протиріччя всередині табору Антанти і взаємовідносини між Антантою і Денікіним, Антантою і Директорією.

У 1965 р. видана книга Р. Г. Симоненка, в якій вперше дано детальний виклад дипломатичної сторони інтервенції країн Антанти проти Радянської України в 1920 р.⁵⁹ В центрі уваги автора — польсько-радянська війна, причому виклад подій ведеться з кінця 1919 р.

Однією з найбільш складних і корінних проблем історії громадянської війни є проблема союзу пролетаріату з середнім селянством. Для історії України вона мала особливу гостроту в зв'язку з специфікою громадянської війни на Україні. Успіхи революції і перемога її значною мірою залежали від позицій селянства.

Ленінські висновки про хитання селянства Сибіру і України в 1919—1920 рр., а також ленінський курс партії на союз з середнім селянством, проголошений VIII з'їздом РКП(б), розкривають складність і тривалість процесу завоювання українського селянства на бік Радянської влади. За останні роки українські радянські історики приділили значну увагу цій важливій проблемі, про що свідчать монографії І. І. Шевченка, статті П. М. Пономаренка, М. І. Ремнева, І. К. Рибалки та ін.⁶⁰ У статтях значною мірою поемічного характеру автори висловлюють різні точки зору щодо періоду політики нейтралізації середнього селянства та переходу середняка на бік Радянської влади.

⁵⁸ О. Ю. Карпенко. Імперіалістична інтервенція на Україні (друга половина 1919 р.— березень 1921 р.). Львів, 1964.

⁵⁹ Р. Г. Симоненко. Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні (друга половина 1919 р.— березень 1921 р.). К., 1965.

⁶⁰ І. І. Шевченко. Коммунистическая партия Украины в борьбе за укрепление союза рабочего класса и крестьянства. 1919—1920 гг. К., 1958; М. И. Ремнев. Деятельность КНС на Украине в 1954 г.— «Вопросы истории», 1954, № 4; П. М. Пономаренко. К вопросу о союзе рабочего класса со средним крестьянством на Украине в 1919—1920 гг.— «Вопросы истории», 1957, № 12; І. К. Рибалка. Поворот середнього селянства України на бік Радянської влади.— УІЖ, 1963, № 2.

П. М. Пономаренко і більшість інших істориків правильно вказують, що в 1919—1920 рр. Комуністична партія вела боротьбу за союз з середнім селянством. Слід зазначити, що в українській радянській історіографії ще недостатньо враховані лєнінські висновки про процес хитання українського селянства, становлення союзу пролетаріату і селянства. Це пояснюється відсутністю глибоких досліджень політики воєнного комунізму. Багато авторів зводять проблему союзу робітничого класу і селянства до аграрного питання і не враховують важливого лєнінського положення про те, що боротьбу за землю не можна відривати від боротьби за хліб, що це дві сторони єдиного процесу⁶¹.

Істотним недоліком майже всіх досліджень, присвячених союзу робітничого класу і селянства, є те, що в них не розкривається економічна основа цього союзу, земельне питання не розглядається в органічному зв'язку з продрозверсткою. Це призводить до того, що залишаються недостатньо аргументованими передумови і суть класової боротьби на селі. У змістовному дослідженні І. І. Шевченка «Комуністична партія України в боротьбі за зміцнення союзу робітників і селян в 1919—1920 рр.» наводиться важливий матеріал про продрозверстку і боротьбу за хліб, але і тут автор не розкриває економічної і класової суті продрозверстки, а продовольчу проблему зводить, головним чином, до продовольчої політики.

Значним дослідженням історії продовольчої політики Радянської влади і боротьби за хліб на Україні є монографія Ю. Ю. Кондуфора⁶². На відміну від попередніх авторів Ю. Ю. Кондуфор розглядає продовольчу політику як складову частину зміцнення союзу робітничого класу і селянства на Україні в період громадянської війни.

Важливо також те, що автор наводить імена багатьох робітників, які боролися за справу революції на продовольчому фронті.

Вивченню історії класових організацій трудящого селянства на Україні в роки громадянської війни — комітетів бідноти в 1919 р. і комітетів незаможних селян в 1920 р. присвячені праці А. Г. Слюсарського, В. М. Чубатого, П. С. Загорського, П. К. Стояна, В. П. Хижняка, В. П. Юбка, М. Д. Березовчука та ін.⁶³ У них показана роль комбідів і КНС у боротьбі за зем-

⁶¹ П. М. Пономаренко. К вопросу о союзе рабочего класса со средним крестьянством на Украине.— «Вопросы истории», 1958, № 12; А. А. Протопопов. Укрепление союза рабочего класса и трудового крестьянства в 1918—1920 гг.— Ученые записки ХГУ, № 75, 1956.

⁶² Ю. Ю. Кондуфор. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918—1919 гг.). К., 1964.

⁶³ А. Г. Слюсарський. Діяльність сільських комбідів на Україні в 1919 р.— Ученые записки ХГУ, т. 69, 1956; В. М. Чубатий. Партійна організація Одещини в боротьбі за створення і зміцнення комітетів бідноти.—

лю, хліб, проти бандитизму, їх значення у війні з білополяками і особливо з Врангелем. Нарешті, автори висвітлюють роль цих організацій в перших кроках соціалістичного будівництва на Україні.

Проблеми соціалістичного будівництва певною мірою висвітлені у багатьох працях загального характеру і дослідженнях, присвячених боротьбі українського народу за Радянську владу в 1918—1920 рр. Проте глибоке вивчення проблем соціалістичного будівництва вимагає створення спеціальних досліджень, монографій. За останнє десятиріччя значно розширилась проблематика історії соціалістичного будівництва. Історії становлення соціалістичних форм праці в 1918—1920 рр. присвячені праці В. І. Беляєвої та Л. Г. Гольдфарба, І. К. Олійника, Д. Я. Фрейліхера та ін.⁶⁴ Слід зазначити, що автори, подаючи фактичний матеріал, глибоко не аналізують форми праці і соціалістичне виробництво в період громадянської війни.

У монографії П. П. Гудзенка досліджено історію становлення соціалістичних відносин у промисловості⁶⁵. Автор з ленінських позицій на основі значного конкретно-історичного матеріалу детально розкриває суспільно-історичні передумови соціалістичної націоналізації та її специфіку в своєрідних умовах громадянської війни на Україні. Історія націоналізації висвітлена на фоні гострої класової і політичної боротьби, повно показана боротьба Комуністичної партії проти меншовиків і українських націоналістів, які прагнули дискредитувати і підірвати справу націоналізації промисловості.

У дослідженні І. Ш. Черномаза на основі матеріалів завкомів, економічних комісій, рудничних рад тощо розкриваються питання про форми та методи діяльності робітничих органів, творчу діяльність трудящих у будівництві соціалістичної економіки та нових виробничих відносин⁶⁶.

Наукові записки Житомирського педінституту, т. 5, 1958; П. С. Загорський, П. К. Стоян. Нариси історії комітетів незаможних селян. К., 1960; В. П. Юбкин. Организация комнезамов и их роль в борьбе за хлеб.— Научные записки Днепропетровского университета, т. 76, 1962; В. П. Хижняк. Борьба Компартии за утворения комбідів на Україні.— Вісник Київського університету, № 5, 1962; М. Д. Березовчук. Комітети бідноти України.— УІЖ, 1964, № 3; його ж. Комнезами України в боротьбі за соціалізм. К., 1965.

⁶⁴ В. І. Беляєва, Л. Г. Гольдфарб. О творческой инициативе шахтеров Донбасса и о роли украинской трудовой армии в восстановлении угольной промышленности в 1920 г.— Сборник научных трудов кафедр общественных наук Харькова, вып. 1, 1957; И. К. Олейник. Коммунистические субботники на Украине в 1920 г.— «Вопросы истории КПСС», 1958, № 4; Д. Я. Фрейлихер. Из истории первых массовых коммунистических субботников на Украине (1920).— «История СССР», 1962, № 5, та ін.

⁶⁵ П. П. Гудзенко. Соціалістична націоналізація промисловості в Україні РСР. 1917—1920 рр. К., 1965.

⁶⁶ І. Ш. Черномаз. Перші соціалістичні перетворення в промисловості України (листопад 1917 — квітень 1918 рр.). Харків, 1967.

Новим дослідженням з історії робітничого класу часів громадянської війни є монографія Є. М. Скляренка⁶⁷. Автор наводить важливий матеріал про процеси, які відбувалися в складі робітничого класу в 1918—1920 рр., про боротьбу робітників України за перемогу Радянської влади.

У 1967 р. видана книга І. К. Рибалки, присвячена аграрним перетворенням на Україні в період громадянської війни⁶⁸. Аналізуючи значний конкретно-історичний матеріал, автор показує революційні земельні перетворення й розгортання соціалістичного будівництва в сільському господарстві у період громадянської війни на Україні. Історії колгоспного будівництва присвячена монографія І. Х. Ганжі, у якій на базі широкого джерелознавчого матеріалу висвітлено основні процеси і характерні риси колгоспного будівництва, форми сільськогосподарських об'єднань і організаційно-господарче становище колективних господарств у 1918—1920 рр. Цій же проблемі присвячені дослідження В. В. Чигирик, Ф. В. Головача, Г. Ф. Чмиги та ін.⁶⁹ В них викладено матеріал про колгоспне і радгоспне будівництво на місцях, керівництво партії справою соціалістичної перебудови сільського господарства.

Українські історики приступили до глибокого вивчення історії радянського державного будівництва у 1919—1920 рр. Питання радянського будівництва знаходять широке відображення в ряді монографій, присвячених боротьбі за встановлення Радянської влади в 1919—1920 рр., зокрема у працях І. К. Рибалки та М. К. Колісника. Але до цього часу у нас ще немає спеціальних досліджень про радянське будівництво.

Українська радянська історіографія зробила певні кроки у вивченні історії культурної революції, яка почалась у 1917—1920 рр. Перш за все необхідно відмітити монографію І. Д. Золотоверхого⁷⁰. Автор на основі значного фактичного матеріалу яскраво показує основні сторони початкового етапу розвитку української культури в умовах Радянської влади, боротьбу проти українського буржуазного націоналізму тощо. Розвиток української радянської культури показано в тісному зв'язку з розвитком радянської культури російського та інших народів Росії. У монографії переконливо показано, що культура в ті роки була

⁶⁷ Є. М. Скляренко. Робітничий клас України в роки громадянської війни. К., 1966.

⁶⁸ І. К. Рибалка. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни. 1919 р. Харків, 1967.

⁶⁹ І. Х. Ганжа. Перші колективні господарства на Україні. К., 1960. В. В. Чигирик. З історії боротьби КП(б)У за сощперебудову сільського господарства (1919—1920).— Збірник наукових праць КДУ, № 3, 1958; Ф. В. Головач. З історії радгоспів України (1919—1921).— УІЖ, 1964, № 5; А. Ф. Чмыга. О численности и формах колхозов Украины в 1919 году.— Вестник Московского университета, 1962, № 1, та ін.

⁷⁰ І. Д. Золотоверхий. Становлення української радянської культури (1917—1920). К., 1961.

важливим фронтом класової боротьби. Великий інтерес становить матеріал про формування нової української радянської інтелігенції, розвиток народної освіти на Україні, культурно-освітню роботу та ін.

С. К. Гутянський у праці⁷¹ детально досліджує ленінський вклад у становлення української радянської культури, широко висвітлює діяльність трудящих мас на Україні під керівництвом Комуністичної партії у створенні національної соціалістичної культури. Новий і важливий матеріал з історії культурного будівництва в роки громадянської війни містять й інші праці С. К. Гутянського⁷².

За останні роки українські історики прагнуть дослідити значення і форми співробітництва українського і російського народів у соціалістичному будівництві 1918—1919 рр. Цій винятково важливій проблемі присвячені праці Є. М. Скляренка, В. І. Булаха, С. Н. Саженюка, Є. Б. Правовой, В. І. Малишева та ін.⁷³

Проблеми вивчення творчого шляху історіографії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни розглядаються у збірниках⁷⁴. На Україні видана монографія І. Л. Шермана з історіографії громадянської війни в СРСР⁷⁵. Значний матеріал по вивченню історії Жовтневої революції на Україні міститься в історіографічних оглядах Ю. М. Гамрецького⁷⁶. Глибокий аналіз сучасної української історіографії Жовтневої революції дано в статті М. І. Супруненка та М. А. Рубача⁷⁷.

⁷¹ С. К. Гутянський. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні (1917—1920). К., 1965.

⁷² С. К. Гутянський. Ленін і українська радянська культура. К., 1963; його ж. До питання про політвиховну і культурно-освітню роботу серед трудящих України в період громадянської війни.— УІЖ, 1959, № 5; його ж. З історії боротьби за учительські кадри на Україні (1919—1920 рр.).— УІЖ, 1961, № 4.

⁷³ Є. М. Скляренко. Зміцнення братерської співдружності робітничого класу України і РРФСР у 1918 р.— Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. 9, 1957; В. І. Булах. Развитие федеративных отношений между УССР и РСФСР.— Научные записки Харьковского института механизации сельского хозяйства, т. 7, 1957; С. Н. Саженюк. Співробітництво російського і українського народів у радянському будівництві в 1919 р.— УІЖ, 1958, № 5; Є. Б. Правовой. Помощь русского народа украинскому народу в возрождении угольно-металлургической промышленности в 1920 г.— Сборник научных работ Харьковского стоматологического института, т. 5, 1958.

⁷⁴ Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС. М., 1962; Очерки по историографии советского общества. М., 1965, та ін.

⁷⁵ І. Л. Шерман. Советская историография гражданской войны в СССР. Харьков, 1964.

⁷⁶ Ю. М. Гамрецький. Червона гвардія на Україні в радянській історіографії.— УІЖ, 1961, № 2; його ж. Советская историография о рабочем движении на Украине в 1917 г.— Рабочий класс и рабочее движение в России в 1917 г. М., 1964, та ін.

⁷⁷ М. І. Супруненко, М. А. Рубач. Про стан і завдання наукової розробки проблем Великої Жовтневої соціалістичної революції.— УІЖ, 1965, № 10.

М. І. Супруненко у книзі «Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине»⁷⁸ відтворює цілісну картину боротьби трудящих мас під керівництвом Комуністичної партії за перемогу й зміцнення Радянської влади та перші кроки становлення нового суспільного ладу на Україні. Автор розкриває складність і особливість соціально-економічної, політичної обстановки і труднощі, що стояли на шляху перемоги Радянської влади на Україні. Праця має окремі недоліки, прогалини, спірні положення, що значною мірою відбиває загальний стан дослідження історії громадянської війни на Україні в сучасній історіографії.

До великих синтетичних праць з історії соціалістичної революції і громадянської війни можна віднести тритомну колективну монографію⁷⁹. Відмітною рисою цієї праці є надзвичайно широка і різноманітна джерельна база. Це дозволило значно ширше показати ряд подій періоду революції і громадянської війни.

Досягненням радянської історіографії соціалістичної революції на Україні є двотомне видання «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» та «Победа Советской власти на Украине»⁸⁰. Праця «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» нагороджена державною премією Української РСР. Узагальнююче фундаментальне дослідження з історії соціалістичної революції на Україні відзначається вдумливим відбором документальних матеріалів, глибоким розкриттям поставлених питань, переконливою аргументацією, науковим аналізом складної розстановки класових і політичних сил.

⁷⁸ Н. И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920). М., 1966.

⁷⁹ Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. I. К., 1967; т. II. К., 1968; т. III. К., 1970.

⁸⁰ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. I—II. К., 1967; Победа Советской власти на Украине. М., 1967.

4. ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА В УКРАЇНСЬКІЙ РСР

Відбудова народного господарства Української РСР після закінчення іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни являє собою один з найважливіших етапів у розвитку нашої соціалістичної Батьківщини.

Найціннішим джерелом для вивчення цього періоду історії України, як і всієї Радянської країни, є праці, статті і промови В. І. Леніна. У них подається аналіз економічного становища і завдань, що стояли перед трудящими масами на шляху відбудови народного господарства і будівництва соціалізму в СРСР.

Праці В. І. Леніна дають напрям для вивчення і правильно-го узагальнення всіх без винятку питань історії радянської епохи. Він вказував на вирішальну роль робітничого класу в створенні могутньої соціалістичної індустрії, колективізації сільського господарства, зміцненні диктатури пролетаріату, здійсненні культурної революції.

Ленінські теоретичні положення й висновки, а також фактичний матеріал, використаний Володимиром Іллічем при розробці кардинальних проблем історії радянського суспільства, є методологічною і джерелознавчою базою для радянських істориків в дослідженні соціалістичного будівництва в СРСР, і зокрема на Україні.

Ленінське вчення про створення матеріально-технічної бази соціалізму одержало дальший розвиток у постановках партійних з'їздів, конференцій і пленумів, у виступах і статтях керівників Комуністичної партії і Радянської держави.

У великому документальному виданні «Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» дається всебічний аналіз становища робітничого класу на всіх етапах соціалістичного будівництва. З вичерпною глибиною в ньому визначені завдання, які стоять перед радянським народом у галузі відбудови і розвитку промисловості і транспорту, придушення опору ворожих класів, зміцнення союзу робітничого класу і селянства тощо. Збірник яскраво показує роль Комуністичної партії як натхненника, організатора і керівника радянського народу в боротьбі за перемогу соціалізму в нашій країні.

Велику наукову і методологічну цінність становить 4-томне видання «Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам» (М., 1959). У збірнику показано, як Комуністична партія і Радянський уряд, творчо розвиваючи і втілюючи в життя розроблені В. І. Леніним принципи соціалістичного господарювання, невпинно спрямовували місцеві партійні, радянські, профспілкові і комсомольські організації на ліквідацію труднощів, які зустрічались при виконанні народногосподарських планів.

Питання господарського будівництва, історії робітничого класу та промисловості Української РСР, як і всієї Радянської країни, тісно перепліталися з історією і діяльністю профспілок. Тому важливе значення для істориків, що досліджують питання розвитку радянського суспільства, має збірник документів «КПСС о профсоюзах» (М., 1958).

Надзвичайно важливим джерелом, необхідним для правильного узагальнення і висвітлення історії Української РСР у роки соціалістичного будівництва, розкриття ролі Комуністичної партії України в розв'язанні основних завдань, що стояли перед республікою як в період відбудови народного господарства, так і в довоєнні роки, є виданий у 1958 р. документальний збірник «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій».

Велику наукову і пізнавальну цінність мають статті і виступи визначних діячів Комуністичної партії і Радянського уряду: С. В. Косіора, Г. К. Орджонікідзе, Г. І. Петровського, В. Я. Чубаря, О. Г. Шліхтера та ін. У них дається глибокий аналіз важливих суспільно-історичних подій, творчо узагальнено досвід партійних організацій і робітничого класу в боротьбі за побудову соціалізму.

Для систематизації і узагальнення величезного фактичного матеріалу з історії робітничого класу і промисловості Української РСР мають значення статистичні довідники, які видавалися в період довоєнних п'ятирічок. Статистичні довідники дають змогу зробити аналіз кількісних і якісних змін в складі робітничого класу. Вони відбивають загальне зростання лав робітничого класу в окремих галузях промисловості, містять відомості про питому вагу жінок і молоді в робітничому класі, про національний склад, партійний і комсомольський прошарок, підготовку кадрів кваліфікованих робітників і інженерно-технічних працівників, зростання добробуту і культурно-технічного рівня робітничого класу.

Багато важливих відомостей дослідник зможе знайти в статистичних довідниках і про участь робітничого класу України у громадсько-політичному житті Радянської країни. В них зосереджені майже всі головні дані, які характеризують основні техніко-економічні показники праці і розвитку всіх галузей промисловості.

Найбільш інтенсивно видавалися різноманітні статистичні довідники в довоєнні роки¹.

До числа директивних документів і підсумкових матеріалів радянських, профспілкових і комсомольських органів України, збірних і офіційних виданнях і документальних збірниках, що мають наукову цінність, відносяться резолюції з'їздів Рад України², а також звіти уряду Української РСР з'їздам Рад республіки, зібрання законів і розпоряджень уряду України, звіти Всеукраїнської Ради Професійних Спілок, звіти ЦК ЛКСМУ та ін.

Радянські історики провели велику роботу по накопиченню і узагальненню матеріалів, які відносяться до історії робітничого класу і селянства в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.) і довоєнних п'ятирічок. Їх велика праця по створенню історії соціалістичного народного господарства відображена в таких узагальнюючих роботах, як «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу», «Нариси історії Комуністичної партії України», «История СССР. Эпоха социализма», «Історія Української РСР» (у двох томах, т. II), «Історія держави і права Української РСР (1917—1967)», «Розвиток народного господарства Української РСР. 1917—1967» (у двох томах, т. I).

Автори колективних праць з позицій марксизму-ленінізму розкрили найважливіші проблеми соціально-економічного, політичного й культурного розвитку СРСР, і зокрема України, докладно розповіли про те, як Україна під керівництвом Комуністичної партії, з братерською допомогою російського та інших народів СРСР за роки довоєнних п'ятирічок перетворилась у високорозвинену індустріальну республіку.

Досягненням української історіографії є колективна двотомна монографія «Історія робітничого класу Української РСР», видана співробітниками Інституту історії АН УРСР до 50-річчя Великого Жовтня. У другому томі систематизовано викладено історію робітничого класу України періоду 1921—1941 рр. На основі фактичного матеріалу автори показали кількісне і якісне зростання робітничого класу, підвищення його культурно-технічного рівня і провідну роль у суспільно-політичному житті респуб-

¹ Календар-довідник на 1926 р. Харків, 1926; Календар-довідник на 1927 р. Харків, 1927; Статистична хроніка. Харків, 1926; Статистика труда на Украине. Харьков, 1926; Україна. Статистичний щорічник на 1928 рік. Харків, 1928; Статистична хроніка кон'юнктурного бюро ЦСУ. Харків, 1929; Труд и профсоюзы на Украине. Статистический справочник за 1921—1928 гг. Харьков, 1928; Жіноча праця на Україні. Статистичний довідник. Харків, 1930; Соціалістична Україна. Харків, 1930; Народне господарство УРСР. Статистичний довідник. К., 1935; Народне господарство УРСР. Статистичний довідник. К., 1937; Жінки соціалістичної України. Статистичний довідник. К., 1937; Социалистическое строительство Союза ССР, 1933—1938. Статистический сборник. М., 1939; Народне господарство УРСР. Статистичний довідник. К., 1940; Культурне будівництво Української РСР. К., 1940.

² Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад. Харків, 1932.

ліки, побудові соціалістичного суспільства. У праці показана керівна роль Комуністичної партії України у боротьбі робітничого класу за побудову соціалізму.

Висвітлення радянського суспільства займає центральне місце в історичній науці. Перші дослідження про історичні події, що відбувалися на Україні в роки відбудовного періоду, були опубліковані в кінці 20-х років. Автори книги Л. Міхельс та В. Лодигенський³ на базі широкого статистичного матеріалу всебічно проаналізували становище промисловості республіки у 1921 р.

Певну наукову цінність являє також книга П. Жигалка⁴, в якій розглядається процес трестування промислових підприємств, що розпочався в серпні — вересні 1921 р. Автор аналізує процес відбудови промисловості, швидке зростання випуску продукції, докладно описує, як проходила концентрація промисловості України. П. Жигалко наводить цікаві таблиці, відомості, але через те, що не вказує джерел, звідки він почерпнув відповідні цифри, питання про достовірність цих матеріалів залишається нез'ясованим.

Повністю витримала випробування часом брошура М. І. Буяновера⁵, в якій показано динаміку зростання робітничого класу України в 1920—1926 рр. Автор докладно аналізує ряд показників про якісний, віковий і статевий склад робітників республіки. У брошурі наводяться таблиці, що показують питому вагу робітників України в складі всього робітничого класу Радянської країни.

Найбільш значні дослідження окремих питань історії України відбудовного періоду вийшли після XX з'їзду КПРС.

Протягом 1959—1963 рр. вийшли в світ праці О. О. Кучера, К. К. Шияна, М. В. Черненка, Г. Д. Діденка, В. М. Самофалова, П. І. Бакуменка, О. С. Кудлая, присвячені історії робітничого класу і промисловості Української РСР⁶.

В змістовних монографіях М. В. Черненка і В. М. Самофалова ґрунтовно висвітлюється діяльність Комуністичної партії

³ Л. Михельс и В. Лодыженский. Промышленность Украины в 1921 г. Харьков, 1928.

⁴ П. Жигалко. Украинская промышленность в условиях нэпа. Харьков, 1925.

⁵ М. И. Буяновер. Стан пролетариату на Украине после Жовтневої революції. Харків, 1928.

⁶ О. О. Кучер. Борьба рабочих Украины за відбудову важкої промисловості після громадянської війни. Харків, 1959; К. К. Шиян. Борьба робітничого класу України за відбудову промисловості (1921—1925 рр.). К., 1959; М. В. Черненко. Борьба Коммунистической партии за восстановление промышленности и консолидацию рабочего класса Украины в 1921—1925 гг. К., 1959; Г. Д. Диденко. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921—1925). К., 1962; В. М. Самофалов. Коммунистична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921—1925 рр.). К., 1963.

в господарському будівництві, показується, як на основі розробленої В. І. Леніним і Комуністичною партією нової економічної політики відбувалося піднесення народного господарства — промисловості, транспорту і сільськогосподарського виробництва, зростали і зміцнювались кадри робітничого класу, навколо яких все тісніше згуртовувались основні маси селянства, розкривається об'єктивна необхідність переходу до непу і ті зміни, які відбувалися в господарському і суспільно-політичному житті на Україні.

На основі документальних даних П. І. Бакуменко аналізує заходи Комуністичної партії і Радянського уряду по відбудові народного господарства, зокрема показує, як партійні і радянські органи України, керуючись рішеннями X з'їзду РКП (б), приступили до практичного здійснення нової економічної політики, що сприяло швидкій відбудові сільського господарства⁷. Великий інтерес являє розділ, в якому узагальнюються важливіші процеси радянського будівництва на Україні, підкреслюється підкування партії про зміцнення органів Радянської влади, поліпшення керівництва господарським і культурним будівництвом.

П. І. Бакуменко наводить новий матеріал про участь українського народу в об'єднавчому русі за створення СРСР. Проте автор недостатньо розкрив питання про перебудову роботи профспілок у зв'язку з переходом до нової економічної політики, не підкреслив їх роль у мобілізації трудящих мас на відбудову всіх галузей народного господарства.

О. О. Кучер у праці «Боротьба робітників України за відбудову важкої промисловості після громадянської війни» розкриває процес перебудови управління промисловістю в перші роки непу, всебічно висвітлює трудові подвиги окремих робітників. Науково цінні факти і дані наведені про створення трестів, реорганізацію Української Ради народного господарства.

Книга О. Кучера не позбавлена й недоліків. У ній слабо показана роль профспілкових організацій у мобілізації трудящих мас на відбудову промисловості. Слід було б ширше висвітлити питання про допомогу робітничих центрів Російської Федерації у відбудові важкої промисловості Української РСР.

У монографії К. К. Шияна «Боротьба робітничого класу України за відбудову промисловості 1921—1925 рр.» на основі архівних матеріалів висвітлюється здійснення нової економічної політики, відбудова промисловості і транспорту, трудовий героїзм робітничого класу України. На жаль, у монографії недостатньо розкрита діяльність виробничих колективів, кращих робітників. Форми виявлення політичної активності показані дуже неповно. Книзі бракує історіографічного вступу.

⁷ П. І. Бакуменко. Українська РСР в період відбудови народного господарства 1921—1925 рр. К., 1960.

Книга Г. Д. Діденка «Рабочий класс України в годы восстания народного хозяйства» вигідно відрізняється від ряду інших досліджень докладним аналізом змін кількісного і якісного складу робітничого класу України в 1921—1925 рр. Цікаві дані наводяться автором про зростання кількості кваліфікованих робітників в українській промисловості, зокрема в Донбасі, на заводах важкого машинобудування Харкова, Луганська тощо. У книзі приділяється велика увага питанню про участь жінок і підлітків у відбудові народного господарства республіки. Докладно висвітлюється процес консолідації робітничого класу Української РСР. У книзі Г. Д. Діденка, яка перевантажена цифровими даними, недостатньо матеріалу про трудові подвиги робітничого класу республіки.

Певний пізнавальний інтерес являє собою праця О. С. Кудлая⁸. В ній автор на значному фактичному матеріалі показує, як трудящі Харківщини під керівництвом партійних організацій боролися за відбудову народного господарства і яких успіхів вони досягли на кінець відбудовного періоду. В останньому розділі дано короткий нарис розвитку на Харківщині культури, соціалістичної за змістом і національної за формою.

За останні 20 років у періодичній пресі надруковано багато статей, в яких висвітлюються різні питання історії боротьби трудящих України за відбудову народного господарства у 1921—1925 рр.

Незважаючи на те, що історії робітничого класу у відбудовний період присвячено ряд монографій, ця проблема ще далеко не вичерпана. Недостатньо вивчено питання про допомогу, подану всіма Радянськими республіками справі відбудови вугільної промисловості (особливо Донбасу). Так, досі не узагальнені дані про кількість посланих з Росії та інших республік на Донбас кваліфікованих робітників і спеціалістів, а також устаткування і матеріалів.

Недостатня увага приділяється в історичній літературі рухові раціоналізаторів і винахідників. Це важливе питання здебільшого розглядається тільки в зв'язку з діяльністю виробничих нарад. Тим часом у Центральному державному архіві Жовтневої революції і соціалістичного будівництва Української РСР зберігається великий за кількістю справ фонд.

У жодній монографії, присвяченій історії робітничого класу, не наводиться фактичний матеріал, який характеризує діяльність якогось великого виробничого колективу протягом всього відбудовного періоду.

У переважній більшості монографій, брошур і статей фрагментарно і поверхово охарактеризовано участь робітничого кла-

⁸ О. С. Кудлай. Боротьба трудящих Харківщини за відбудову промисловості і сільського господарства 1921—1925. Харків, 1961.

су України в багатьох галузях громадсько-політичного життя республіки і всієї Радянської країни.

Недоліком більшості робіт, присвячених дослідженню відбудовного періоду, є повторюваність аналогічного матеріалу. Кожний дослідник вважає своїм обов'язком докладно описати ступінь руйнувань, завданих інтервентами, білогвардійцями і буржуазними націоналістами народному господарству Української РСР.

Трудові подвиги робітників, зайнятих на підприємствах легкої і харчової промисловості, яка відіграє важливу роль в економіці України, висвітлюються досить слабо. Трудивники кустарного виробництва зовсім випадають з поля зору дослідників, хоч вони й давали в роки відбудовного періоду близько $\frac{1}{3}$ продукції, яка вироблялася в республіці. Майже зовсім не досліджені в історичній літературі питання розвитку залізничного і водного транспорту.

Незадовільно розроблені питання про розвиток інтернаціональних зв'язків робітничого класу України з трудящими зарубіжних країн. Історики тільки побіжно згадують про величезну допомогу, яка подається робітничим класом країни пролетаріату капіталістичних держав у його революційній боротьбі проти соціального гноблення. Цю прогалину не може заповнити змістовна монографія О. А. Макаренка⁹. Питання про розвиток інтернаціональних зв'язків робітничого класу УРСР вимагає дальшої глибокої і всебічної розробки в дослідженнях радянських істориків.

Протягом довоєнних п'ятирічок вирішальні зміни сталися в усіх Радянських республіках. В Українській РСР були споруджені сотні великих заводів і фабрик, шахт і електростанцій, була здійснена реконструкція всіх галузей народного господарства. В цей період відбулися корінні кількісні і якісні зміни в робітничому класі. Найбільші зміни сталися у свідомості і культурно-технічному рівні мільйонних мас робітничого класу. Були ліквідовані неписьменність і малописьменність серед робітників. Багато робітників змогли одержати середню і вищу освіту або закінчити відповідні професійно-технічні курси. Переважна більшість робітників брали активну участь в соціалістичному змаганні, виявляли нове, соціалістичне ставлення до праці.

Вивчення історії робітничого класу і промисловості УРСР, як і всієї Радянської країни, за цей період почалося ще з кінця 20-х — початку 30-х років. Переважна більшість літератури була присвячена питанням піднесення трудового героїзму, а також корінним змінам, які відбулися в складі робітничого класу.

Заслужують на увагу праці В. П. Ренке і П. А. Ширяя,

⁹ О. А. Макаренко. Мировой пролетариат — Стране Советов. Движение зарубежного рабочего класса в защиту и помощь Советской стране. 1921—1923 гг. К., 1963.

І. Н. Дубинської та ін.¹⁰ У них наводяться і аналізуються дані про віковий і статевий склад робітників, зайнятих у важкій промисловості. У книзі А. Г. Рашина на основі підсумків перепису 1929 р. характеризується склад промислових робітників (металісти, гірники, текстильники) перед першою п'ятирічкою¹¹. Незважаючи на те, що автор торкається тільки трьох галузей промисловості, матеріали цієї роботи цінні: вони містять соціальну характеристику фабрично-заводських робітників, показують їх віковий склад, виробничу кваліфікацію, грамотність, партійний стаж, розміщення по районах та ін.

Перша п'ятирічка ознаменувалась великим трудовим піднесенням робітничого класу, розгортанням соціалістичного змагання. Творчість мас породжувала різноманітні форми соціалістичного змагання. Цікавий фактичний матеріал і важливі узагальнення про організацію соціалістичного змагання на окремих підприємствах або в певних промислових центрах містяться в брошурах І. Осіпова, О. Вайна, М. Каплуна, М. Лану та ін.¹²

В другій половині 30-х років майже зовсім припинилась розробка важливих питань про участь робітничого класу України в створенні матеріально-технічної бази соціалізму. А якщо і з'являлись статті й брошури, то в них аналітичний підхід до фактів все частіше став замінюватися переказом різних постанов і документів, переліком підсумкових цифр.

Важливе значення для працівників суспільних наук мала постанова ЦК КПРС «Про серйозні недоліки в роботі Державного видавництва політичної літератури» (грудень 1953 р.). У ній прямо говорилося про недопустимість і шкідливість ілюстративно-цитатного висвітлення наукових проблем, про відрив дослідників від завдань сучасності, про недоліки видань монографій, «особливо з економіки і історії радянського суспільства». Найбільш ґрунтовні дослідження цього періоду почалися з середини 50-х років.

Значний вклад у розробку історії робітничого класу в період боротьби за створення фундаменту соціалістичної економіки внесли П. І. Лященко, Е. Ю. Локшин, Р. П. Дадикін, І. В. Мавеський¹³ та ін. У монографіях вміщено багато цінного матері-

¹⁰ В. П. Ренке, П. А. Ширяй. Забойщические кадры в рудоуправлении Донугля. «Донуголь», 1929; И. Н. Дубинская. Рабочие кадры каменноугольной промышленности Донбасса. «Союзуголь», 1930.

¹¹ А. Г. Рашин. Состав фабрично-заводского пролетариата СССР. М., 1930.

¹² І. Осіпов. Перший штурм. На шляху соціалістичного змагання. Харків, 1929; О. Вайн. Ударні бригади за роботою. Харків, 1939; М. Капун. Творчість мас. Харків, 1939; М. Лану. Соревнование в городе чугуна и стали. Очерки о соревновании на Днепропетровщине. Харьков, 1929.

¹³ П. И. Лященко. История народного хозяйства СССР, т. III. М., 1956; Э. Ю. Локшин. Очерки истории промышленности СССР (1917—1940). М., 1956; Р. П. Дадькин. Начало массового социалистического соревнования в промышленности СССР. М., 1954; И. В. Мавеский. Тяжелая промышленность СССР в первые годы социалистической индустриализации. М., 1959.

алу, присвяченого боротьбі трудящих України за побудову соціалізму.

У колективній праці «Построение фундамента социалистической экономики в СССР. 1926—1932 гг.» (М., 1960) вперше в узагальненій формі висвітлені основні завдання побудови фундаменту соціалістичної економіки, дана глибока характеристика закономірностей і особливостей соціалістичної індустріалізації країни, національних республік, зокрема України, висвітлена колективізація сільського господарства, розкривається науковий характер економічної політики і господарських планів Комуністичної партії і Радянської держави.

Історії розвитку промисловості Української РСР присвячено ряд праць. В 1957 р. Інститутом економіки Академії наук УРСР видано збірник статей «Промисловість Радянської України за 40 років (1917—1957)», М. М. Середенко надрукував монографію «Чорна металургія України. 1917—1957» (К., 1957), Ф. М. Мартинюк — «Машинобудування Української РСР в період соціалістичної індустріалізації» (К., 1958) та ін. Вказані праці являють собою певний вклад в розвиток історичної науки. Однак трудовий героїзм радянського народу в боротьбі за соціалістичну індустріалізацію країни, а також в період довоєнних п'ятирічок, організаційну і політичну роботу партійних організацій в цих працях не показано.

Значно ширше висвітлено історію перших років соціалістичної індустріалізації на Україні у змістовній праці Ф. М. Мартинюка «Соціалістична індустріалізація України» (К., 1959). Автор глибоко розкрив теоретичні проблеми індустріалізації.

У книзі М. Н. Шевченка та І. Л. Шермана «Итоги первого десятилетия социалистического строительства на Украине» (Харків, 1957 р.) показано рух раціоналізаторів виробництва на заводах і фабриках республіки, особливо на підприємствах Харкова.

Узагальненню досвіду організаційної роботи донецьких комуністів в перші роки індустріалізації країни присвячено дослідження Л. Скобцова «Партийная организация Донбасса в борьбе за осуществление ленинского плана индустриализации страны (1926—1929 гг.)».

Заслуговує на увагу праця Ф. Шерстюка «Партійне будівництво на Україні в 1926—1929 рр.» (К., 1960), в якій розповідається про шляхи зміцнення рядів Комуністичної партії України в перші роки соціалістичної індустріалізації країни і конкретні результати партійного будівництва в галузі матеріального виробництва, у здійсненні програми соціалістичної індустріалізації. Але прикро, що Ф. Шерстюк недостатньо розкрив роль партійних організацій України у боротьбі за підвищення політичної і виробничої активності робітничого класу, в керівництві соціалістичним змаганням тощо.

Історія робітничого класу і промисловості України в період

довоєнних п'ятирічок розроблена нерівномірно¹⁴. Значною мірою висвітлено найважливіші проблеми історії робітничого класу і промисловості Української РСР у період боротьби радянського народу за створення фундаменту соціалістичної економіки. Так, у монографії О. Слуцького висвітлюється піднесення активності робітничого класу України у боротьбі за здійснення програми соціалістичної індустріалізації, виконання першої п'ятирічки, кількісний і якісний склад робітничого класу республіки на кінець першої п'ятирічки. Проте автор, головним чином, аналізує питання історії робітничого класу на прикладах Донбасу, Харкова, Дніпропетровська, Києва та інших великих промислових центрів України. Робітничий клас ряду інших районів республіки, а також підприємств легкої промисловості випадає з поля зору дослідника.

Питання підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу України в роки першої п'ятирічки присвячена праця Н. Мілюкової. Систематизовано й узагальнено подається великий матеріал про підготовку кваліфікованих робітників у сітці шкіл фабрично-заводського навчання і шляхом навчання без відриву від виробництва. А. І. Епштейн досліджує розроблення першого п'ятирічного плану, боротьбу за технічний прогрес у промисловості республіки, налагодження випуску нової продукції, впровадження нової технології, звільнення країни від імпортової залежності. Автор показує, як проходило будівництво, починаючи від проектування нових підприємств, організації будівництва і до формування колективів будівельників.

В. М. Довгопол, врахувавши прогалини у працях досліджуваного періоду, особливу увагу звернув на висвітлення громадсько-політичної діяльності робітників України, поліпшення їх матеріального добробуту і підвищення культурно-освітнього рівня. Використавши великий архівний і документальний матеріал, автор розкрив джерела й форми поповнення робітничого класу, ліквідацію безробіття на Україні.

У 1970 р. видана глибока за змістом праця П. П. Гудзенка «Торжество ленінського плану соціалістичної індустріалізації», в якій показано, як робітничий клас України за допомогою народів Радянського Союзу подолав техніко-економічну відсталість і перетворив республіку в могутню індустріальну державу.

Жоден етап соціалістичного змагання в СРСР не викликав до життя такої кількості літератури, як стахановський рух в передвоєнні роки. Менш ніж за 6 років (1935—1940) в СРСР було

¹⁴ А. Б. Слуцкий. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926—1932 гг.). К., 1963; Н. О. М і л ю к о в а. Борьба Коммунистической партии Украины за повышение культурно-технического уровня рабочего класса (1928—1932). К., 1960; А. І. Епштейн. Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928—1932 рр.). Харків, 1968; В. М. Довгопол. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926—1929 рр.). Харків, 1971, та ін.

видано 4643 книги і брошури тиражем 49 мільйонів примірників, присвячених стахановському руху. Знаменним є те, що авторами більшості книг і брошур були самі робітники-новатори: М. Ізотов, О. Стаханов, М. Мазай та ін.¹⁵ Їх праці являють собою цінне першоджерело для створення фундаментального дослідження з історії соціалістичного змагання. Значна кількість брошур і статей присвячена розгортанню соціалістичного змагання в роки третьої п'ятирічки. Понад 30 брошур опубліковано про роботу стахановців у різних галузях промисловості. Але нема жодної праці, де аналізувалися б основні форми соціалістичного змагання в роки третьої п'ятирічки.

У 1965 р. опублікована монографія В. П. Сидоренко «Шляхом великого почину», в якій автор висвітлює розвиток найважливіших етапів і організаційних форм соціалістичного змагання, розкриває закономірності соціалістичної організації суспільної праці у певних історичних умовах, роль Комуністичної партії та її бойових помічників — профспілок і комсомолу в організації змагання, показує значення соціалістичного змагання для зміцнення дружби і братерського співробітництва українського народу з народами братніх республік.

Період третьої п'ятирічки недостатньо висвітлено в історичній літературі. Це, перш за все, пов'язано з надзвичайно обмеженою джерельною базою. Умови, які склалися на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, не дали змоги підприємствам і установам республіки в передбачені строки здати матеріали в державні історичні архіви.

Між тим передвоєнні роки становлять один з найважливіших етапів в історії нашої соціалістичної Батьківщини. Цей період відзначений новими видатними успіхами у господарському будівництві, дальшому піднесенні політичної і виробничої активності всіх трудящих.

Робітничий клас України брав активну участь в період третьої п'ятирічки у всіх сферах суспільно-політичного життя.

Все це коло питань не одержало глибокого і всебічного висвітлення в працях радянських істориків. З питань історії робітничого класу і промисловості Української РСР періоду третьої п'ятирічки до 1965 р. не було надруковано жодної монографії.

1966 р. видана монографія С. М. Сирцової «За покликком великої мети», у якій на основі друківаних джерел розкрито роль Комуністичної партії як справжнього натхненника, організатора і керівника робітничого класу в боротьбі за виконання третього п'ятирічного плану розвитку народного господарства, висвітлено зростання добробуту і культурно-технічного рівня робітничого класу та його участь у радянському будівництві.

¹⁵ М. Ізотов. *Мое життя, моя робота*. Харків, 1934; О. Стаханов. *Оповідання про мое життя*. К., 1938; М. Мазай. *Записки сталевара*. М., 1940.

Досвіду КП України в розвитку партійного будівництва в період боротьби радянського народу під керівництвом комуністів за найшвидше завершення соціалістичної реконструкції народного господарства присвячена монографія Ю. В. Бабка¹⁶. Автор зосередив увагу на аналізі нових організаційних форм внутріпартійного життя, на показі методів і форм партійної роботи, що закономірно виникли в період завершення реконструкції народного господарства. Автор детально висвітлює роботу партійної організації Донбасу по ліквідації прориву у вугільній промисловості, розповідає про рух ізотопців. Прикро, що у книзі не згадується про масовий рух новаторів виробництва — стахановців.

У побудові соціалізму важлива роль належить Ленінському комсомолу. Створений і вихований партією, загартований в боях і труді комсомол пройшов з Радянською країною славний, героїчний шлях. У період перших п'ятирічок він згуртував під прапором партії широкі верстви молодих робітників, селян, інтелігенції, піднімав їх на боротьбу за соціалізм.

У справі виховання підростаючого покоління на безсмертних традиціях партії і комсомолу величезну роль відіграє література, яка відображає історію комсомолу.

Однією з перших спроб узагальнити нагромаджений матеріал була книга О. Слущького, Є. Макарука та Д. Брискіна «Двадцять років Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України» (видана 1939 р.), в якій висвітлюється діяльність комсомолу з моменту зародження.

У післявоєнний час видано чимало досліджень про діяльність комсомолу України¹⁷ та історію місцевих комсомольських організацій (Харкова, Дніпропетровська, Севастополя та ін.).

У книзі В. Михайлюка та І. Федорова на основі великого фактичного матеріалу показується роль комсомолу в розгортанні масового соціалістичного змагання. Прикро, що в роботі названо дуже мало прізвищ комсомольців-ударників.

Героїчним подвигам комсомолу України в період другої п'ятирічки присвячена книга П. Шостака «У перших рядах (1933—1937 рр.)», в якій наведено багато прикладів самовідданої праці робітничої молоді республіки. Виробнича діяльність молоді пов'язана з загальним прагненням до піднесення культурно-технічного рівня, освоєння нової техніки, підвищення продуктивності праці тощо.

У брошурі І. Ніколаєнка «На труд і на подвиг» висвітлюється

¹⁶ Ю. В. Бабко. Партійне будівництво на Україні у 1933—1937 рр. Львів, 1970.

¹⁷ В. Михайлюк, І. Федоров. Ударна бригада соціалістичного наступу (1926—1932 рр.). К., 1960; М. Журавльов. На відбудові (1921—1925 рр.). К., 1960; П. Шостак. У перших рядах (1933—1937 рр.). К., 1960; І. Ніколаєнко. На труд і на подвиг. К., 1960, та ін.

трудоий героїзм молоді України в передвоєнні роки у провідних галузях промисловості.

У монографії І. М. Михайловського на основі архівного і друкованого матеріалу показана діяльність Комуністичної партії по ідейному вихованню і організаційному зміцненню комсомолу у період індустріалізації та колективізації сільського господарства¹⁸. Автор висвітлює участь комсомолу в соціалістичному змаганні, в організації машинно-тракторних станцій, роль молоді України у зміцненні братерської дружби між народами СРСР та інтернаціональних зв'язків з молоддю світу. Наводяться численні прізвиська комсомольців, які стали Героями Соціалістичної Праці, видатними воєначальниками тощо.

У 1971 р. вийшла в світ книга (друге видання) великого авторського колективу «Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України», в якій на науковій основі висвітлюється героїчний шлях багатьох поколінь революційної молоді України, що під керівництвом Комуністичної партії самовіддано боролася за нове суспільство. У ній яскраво показано трудовий героїзм комсомольців у виконанні планів перших п'ятирічок, форми роботи по мобілізації молоді на здійснення соціалістичної індустріалізації, колективізації сільського господарства, культурної революції, детально показано роль комсомолу в розвитку соціалістичного змагання, стахановського руху.

Історія профспілок, їх роль у піднесенні політичної і виробничої активності робітничого класу досліджена ще недостатньо. Найбільше відомостей про діяльність профспілок містить монографія О. Б. Слущкого і В. П. Сидоренко, в якій на основі великого фактичного матеріалу вперше в українській радянській історіографії узагальнена діяльність профспілок Радянської України у 1917—1960 рр.¹⁹ У книзі висвітлюється боротьба профспілок Радянської України за здійснення соціалістичної індустріалізації країни, дострокове виконання планів довоєнних і післявоєнних п'ятирічок, ліквідацію відставання важливіших галузей промисловості, зокрема вугільної та металургійної. Автори на основі багатого фактичного матеріалу показують роль профспілок у господарському і культурному будівництві, розвитку масового соціалістичного змагання, перебудові роботи профспілок України під лозунгом партії «Лицем до виробництва!».

У монографії І. М. Горлача досліджуються важливі питання історії профспілкового руху на Україні на всіх етапах соціалістичного будівництва²⁰. Автор висвітлює організаційну структуру профспілок і удосконалення її у зв'язку з завданнями соці-

¹⁸ І. Н. Михайловский. Комсомол Украины в борьбе за построение социализма в СССР (1925—1937 гг.). Львов, 1966.

¹⁹ А. Слущкий, В. Сидоренко. Профсоюзы Украины после победы Великого Октября. М., 1961.

²⁰ М. І. Горлач. Вірна опора партії комуністів. К., 1966.

алістичного будівництва, заходи Комуністичної партії України по покращенню діяльності профспілок.

З історії профспілок України є окремі брошури, в яких узагальнюються питання діяльності професійних спілок²¹. Великий фактичний матеріал зосереджений у брошурах А. Радченка²² і М. Чувирина²³. Проте монографій з окремих питань розвитку профспілок України в період довоєнних п'ятирічок немає.

Незважаючи на досить значну кількість історичної літератури про трудовий ентузіазм і невичерпну ініціативу робітничого класу в період довоєнних п'ятирічок, чимало питань багатогранної історії робітничого класу України в період соціалістичної реконструкції народного господарства залишаються ще зовсім недостатньо дослідженими.

Такі актуальні питання, як залучення жінок до промислового виробництва і практичні заходи щодо активізації їх участі в усіх галузях громадсько-політичного життя, тільки частково висвітлюються на сторінках кількох брошур і статей. Найбільш змістовна серед них брошура А. І. Орман²⁴. На прикладі Харківського заводу ім. Ілліча автор характеризує використання жіночої робочої сили, показує, які заходи застосовувалися на цьому підприємстві для підвищення виробничої кваліфікації жінки-робітниці. Автор наводить приклади висування жінок на відповідальні посади. Завдяки значній виховній роботі партійної організації жінки брали найактивнішу участь у соціалістичному змаганні. Тільки у грудні 1930 р. на заводі ім. Ілліча у соціалістичному змаганні брало участь 1860 робітниць. Цікаві факти наведені у брошурі про активну громадську діяльність багатьох робітниць заводу.

Певну наукову цінність являє брошура Г. Козуйок і К. Гайліт²⁵, що містить дані про використання жіночої робочої сили на промислових підприємствах Донбасу, про недоліки у справі залучення жінок-робітниць до соціалістичного змагання та ін. Деякі цифрові дані про зайнятість жінок у різних галузях промисловості можна знайти у брошурі Є. Серінної²⁶. Актуальній темі про можливість запровадження жіночої праці в окремих видах робіт у вугільній промисловості Донбасу присвячена брошура А. Ландау і М. Батшевої²⁷. Л. Бард у популярній брошу-

²¹ П. Блажевич. Десять лет союза горняков Донбасса. Харьков, 1930.

²² А. Ф. Радченко. Десять лет профдвижения Украины. Харьков, 1928.

²³ М. Чувырин. Профсоюзы Украины на социалистической стройке. Харьков, 1931.

²⁴ А. І. Орман. Робітниця у важкій індустрії (Досвід застосування жіночої праці на заводі ім. Ілліча). Харків, 1931.

²⁵ Г. Козуйок, К. Гайліт. Жінки Донбасу в боротьбі за промфінплан. Харків, 1931.

²⁶ Є. Серінна. Нові жіночі кадри для народного господарства. Харків, 1931.

²⁷ А. М. Ландау и М. М. Батшева. О внедрении женского труда в каменноугольную промышленность. Харьков, 1934.

рі²⁸ наводить яскраві приклади зростання політичної і виробничої активності жінок-робітниць.

Значний фактичний матеріал зосереджений у брошурі В. Гаско²⁹. Дослідники теми про залучення жінок до промислового виробництва знайдуть тут різноманітні відомості, в тому числі про категорії професій, якими, насамперед, оволодівали жінки. Заслуговує на увагу також брошура Ф. Ньюриної³⁰ та ін.

На жаль, історики мало уваги приділяють аналізу змін моральних якостей робітничого класу, патріотизму, соціалістичної свідомості, почуття господаря країни. Майже в усіх дослідженнях, присвячених історії боротьби за соціалістичну індустріалізацію України, автори розповідають про результати виконання виробничих планів, освоєння нових машин, устаткування. Але у працях немає або майже немає ґрунтовного аналізу морально-психологічних змін в радянському суспільстві, в робітничому класі. Героїчна боротьба робітничого класу за техніко-економічний розвиток республіки також недостатньо розроблена в українській історичній літературі.

* * *

Соціалістична перебудова сільського господарства, вчили К. Маркс і Ф. Енгельс, може бути здійснена лише в умовах диктатури пролетаріату, під керівництвом Комуністичної партії, при провідній ролі робітничого класу.

Відправні теоретичні положення основоположників наукового комунізму про соціалістичну перебудову сільського господарства творчо розвинув і збагатив В. І. Ленін.

Ленінська теорія соціалістичного кооперування селянства має всесвітньо-історичне значення. Під керівництвом Комуністичної партії вона втілена в життя в Радянському Союзі, за здійснення її ведуть боротьбу трудящі інших країн світу, що стали на шлях соціалістичного розвитку. Ось чому вороги марксизму-ленінізму вдаються до всіляких спроб, щоб «спростувати» або хоч применшити значення ленінського вчення про кооперування селянства.

Сучасні ідейні противники марксизму-ленінізму намагаються протиставити ленінське вчення про кооперування селянства реально здійсненій в Радянському Союзі колективізації сільського господарства, опорочити ленінську політику колективізації як в минулому, так і тепер, посіяти недовір'я в свідомості трудящих соціалістичних країн світу до практичного досвіду Радянського Союзу.

Історія ж колективізації сільського господарства нашої країни і кооперування селянства в країнах соціалістичної співдруж-

²⁸ Л. Бард. Робітниця на соціалістичній будові. Харків, 1931.

²⁹ В. Гаско. Жіноча праця на Україні. Харків, 1932.

³⁰ Ф. Ньюрина. Женщина в борьбе за новое общество. Харьков, 1930.

ності незаперечно свідчить, що блискучі успіхи в цій галузі стали можливими тільки завдяки неухильному здійсненню ленінської ідеї соціалістичного кооперування сільського господарства, основні принципи якого є закономірними для всіх народів, що стали на соціалістичний шлях розвитку.

Дослідження історії колективізації сільського господарства нашої країни вчені почали ще з перших років становлення і розвитку радянської історичної науки.

На Україні перші статті, брошури і книги з цієї проблеми були написані в 20-х — на початку 30-х років в науково-популярному і пропагандистському плані. В них висвітлювалися окремі питання підготовки і проведення колективізації сільського господарства, класова диференціація на селі, різні форми кооперації, процес кооперування селянських господарств в окремих районах, а також в цілому по Україні ³¹.

До 10-річчя Великої Жовтневої революції вийшло в світ ряд праць, у яких висвітлювалися загальний стан сільського господарства України, питання політики партії в цій галузі, значення соціалістичної індустріалізації для перспектив розвитку сільського господарства по шляху соціалізму ³².

Починаючи з другої половини 20-х років багато статей з питань колективізації сільського господарства, радгоспного будівництва, діяльності МТС, боротьби проти куркульства тощо друкувалися на сторінках республіканських журналів «Більшовик України», «На аграрном фронті», «Степове господарство» та ін.

Більшість праць, написаних в кінці 20-х — на початку 30-х років, були присвячені, в основному, практичним завданням колгоспного будівництва. До них належать насамперед праці І. Батюка, К. Григор'єва, С. Зарудного, В. Дробота, І. Ковальського ³³⁻³⁴. Автори прагнули дати відповідь на найбільш актуальні питання

³¹ Е. Терлецкий. Дифференциация украинского крестьянства и колхозы.— «На аграрном фронте», 1925, № 2; А. Лозовой. Коллективные хозяйства на Украине.— «На аграрном фронте», 1926, № 2; В. Сузименко. Состояние и динамика колхозного строительства на Украине.— «На аграрном фронте», 1926, № 5-6; Л. Касперович. Коллективизация сільського господарства на Київщині в 1920—1925 рр. К., 1926; О. О. Онуфрієв. Стан та перспективи розвитку сільськогосподарської колективізації на Україні. К., 1926.

³² М. М. Вольф. Сільське господарство України на десяти роковини Жовтня. Харків, 1927; О. В. Одинцов. Шлях розвитку сільського господарства в радянських умовах (До X з'їзду КП(б)У). Харків, 1927; С. К. Луценко. Сільське господарство України та політика партії. Харків, 1927; М. Б. Гуревич. Питання сучасного селянського господарства України. Харків, 1927.

³³⁻³⁴ І. О. Батюк. Про шляхи масової реконструкції сільського господарства. Харків, 1929; К. Григор'єв. Колективізація бідняцьких господарств. Харків, 1929; його ж. За масову колективізацію. Харків, 1929; С. Зарудний. Як ми виконуємо Ленінів кооперативний план на селі. Харків, 1929; В. В. Дробот і І. Л. Ковальський. Машинно-тракторні станції України. Харків, 1930.

сучасності, осмислити складний процес соціалістичного перетворення сільського господарства, проаналізувати окремі суспільні явища, узагальнити досвід колективізації окремих районів, округів і всієї республіки. Частина перших досліджень колгоспного руху на Україні не втратила свого наукового та пізнавального значення. У них ми знаходимо цінний фактичний матеріал, статистичні дані, приклади самовідданої діяльності перших ентузіастів колективного руху, партійних і радянських працівників, організаторів сільської бідноти та ін.

Але дослідження ці ще мали серйозні недоліки теоретичного і методологічного характеру. Автори їх недостатньо використовували теоретичну спадщину В. І. Леніна.

К. Григор'єв, наприклад, неправильно розумів ленінські настанови та директиви партії щодо темпів колективізації. У 1929 р. він писав, що «індивідуальні бідняцькі та середняцькі господарства ще довгий час будуть існувати й будуть головні постачальники хліба»³⁵.

Насправді ж трудящі маси українського села, особливо селяни-бідняки, порівняно швидко переконувалися у перевагах колективного господарювання. Радянська Україна належала до тих районів СРСР, де найскоріше були створені необхідні передумови для проведення суцільної колективізації сільського господарства. Листопадовий (1929 р.) Пленум ЦК ВКП(б) у рішенні записав, що Україна має всі необхідні умови для того, «щоб у галузі переведення індивідуального селянського господарства на колективні рейки йти більш посиленним темпом попереду інших республік», і в найкоротший строк Україна повинна дати «зразки організації великого громадського господарства»³⁶.

Значну роль у цьому відіграла сільськогосподарська кооперація, через яку здійснювалось постачання селянству сільськогосподарської техніки, тракторів, а також сортового насіння. В другій половині 1929 р. на Україні всіма видами кооперації було охоплено понад 85% селянських господарств. Партія надавала великого значення кооперуванню селянства. В резолюції XV з'їзду ВКП(б) про роботу на селі вказувалося: «Досвід минулих років, останніх років особливо, підтвердив цілком і повністю правильність кооперативного плану Леніна, за яким саме через кооперацію соціалістична індустрія вестиме дрібноселянське господарство по шляху до соціалізму, переборюючи індивідуальні і роздроблені виробничі одиниці — як через процес обігу, так все більше і через реорганізацію та об'єднання самого виробництва — у велике усупільнене господарство на основі нової техніки (електрифікація і т. д.)»³⁷. 1932 р. був останнім роком п'ятирічки, коли суцільна колективізація була здійснена

³⁵ К. Григор'єв. За масову колективізацію. Харків, 1929, стор. 78.

³⁶ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II. К., 1954, стор. 613.

³⁷ Там же, стор. 441.

в усіх основних районах України. Це була велика історична перемога Комуністичної партії, робітничого класу і трудящого селянства, торжество ленінського кооперативного плану.

У ті роки вийшли в світ праці, в яких робилася спроба узагальнити досвід колективізації сільського господарства на Україні. Такими є праці А. Гонтаря, В. Гіллера, О. Жамоїди³⁸ та ін.

Довоєнна історіографія збагатилась дослідженнями, присвяченими проблемам колективізації сільського господарства на Україні. Проте узагальнюючих наукових праць ще не було створено. До цього історична наука лише підходила, накопичуючи і систематизуючи фактичний матеріал. Значну роль на цьому шляху відіграли доповіді і промови, а також окремі праці видатних партійних і державних діячів України — Г. І. Петровського, В. Я. Чубаря, О. Г. Шліхтера, П. П. Постишева, С. В. Косіора, М. О. Скрипника, М. М. Хатаевича та інших, у яких з ленінських позицій висвітлювалися важливі питання колгоспного будівництва в республіці.

Наприкінці 30-х років, під час Великої Вітчизняної війни, на початку післявоєнного періоду складні питання колективізації сільського господарства в нашій країні ґрунтовно, в узагальнюючому плані не досліджувалися.

З другої половини 50-х років завдяки зусиллям Комуністичної партії Радянського Союзу були створені надзвичайно сприятливі умови для глибокого, всебічного з партійних позицій висвітлення істориками минулого.

Принципово важливі питання розвитку колективізації в нашій країні дістали належну оцінку в рішеннях ХХ—ХХІV партійних з'їздів, Програмі КПРС та інших документах партії. «Доля соціалізму в такій країні, як СРСР, — вказується в Програмі КПРС, — багато в чому залежала від розв'язання надзвичайно важливої проблеми — переходу дрібного розпорошеного селянського господарства на шлях соціалістичного кооперування. Колективізація назавжди визволила село від куркульської кабали, від класового розшарування, від розорення і злиднів. На основі ленінського кооперативного плану одвічне селянське питання було по-справжньому розв'язане»³⁹.

У ряді інших важливих документів партія також указала на величезну роль В. І. Леніна і його кооперативного плану в успішному розв'язанні селянського питання в нашій країні. Комуністична партія спрямувала істориків, філософів, економістів на поглиблене вивчення ленінської теоретичної спадщини і подолання суб'єктивістських поглядів, які мали місце в дослідженнях важливих проблем історії радянського суспільства.

Здійсненню цього великого завдання сприяли важливі події,

³⁸ А. Гонтар. Сільське господарство України на 15-річчя Жовтня. Харків, 1932; В. Гіллер. Колективізація сільського господарства на Україні. Харків, 1933; О. Жамоїда. Перемога колгоспного ладу. Харків, 1933.

³⁹ Матеріали ХХІІ з'їзду КПРС. К., 1962, стор. 310.

що відбулися в ідейному житті нашого народу і в історичній науці в 50-х — на початку 60-х років. Це, насамперед, вихід у світ XXXVI «Ленинского сборника», додаткових томів 4-го видання Творів В. І. Леніна та окремих тематичних збірників ленінських праць, збірників документів і матеріалів, найважливіших постанов Комуністичної партії і Радянського уряду з історії колективізації в СРСР, «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу», наукової «Біографії В. І. Леніна», спогадів про В. І. Леніна, синтетичної праці «История СССР. Эпоха социализма» та ін. В ці ж роки на Україні були видані «Нариси історії Комуністичної партії України», «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій», «Історія Української РСР», т. 2.

Визначним вкладом в історіографію колективізації сільського господарства в СРСР були праці Б. А. Абрамова, М. Л. Богденка, І. Г. Булатова, В. П. Данилова, М. А. Краєва, П. І. Лященка — істориків Москви, Ленінграда та інших міст Радянського Союзу, що вийшли в світ у середині 50-х років, і, особливо, дослідження Ю. О. Полякова, В. М. Селунської, С. П. Трапезнікова, Г. В. Шарапова⁴⁰, написані і опубліковані після XX з'їзду КПРС. Історії колективізації на Україні у них відведено незначне місце, але автори цих праць приділили багато уваги розкриттю теоретичних положень ленінізму про соціалістичну перебудову села, показали історію розвитку ленінських поглядів на кооперацію та її роль в умовах диктатури пролетаріату, викрили як безпідставні помилкові тенденції деяких дослідників минулих років звести всебічно розроблений В. І. Леніним кооперативний план до однієї ленінської статті «Про кооперацію».

Узагальнюючі монографії з історії колективізації радянських вчених 50-х — початку 60-х років уважно вивчалися істориками Української РСР, що сприяло більш глибокому дослідженню історії соціалістичної перебудови сільського господарства республіки. Помітну організуючу роль відіграла також Всесоюзна наукова сесія по проблемі «Історія радянського селянства і колгоспного будівництва в СРСР», що відбулася в квітні 1961 р. в Москві. Матеріали сесії були видані окремою книгою⁴¹.

У 50-х роках українська радянська історіографія збагатилася цілим рядом досліджень з історії радянського селянства і ко-

⁴⁰ Ю. А. Поляков. Социально-экономические итоги аграрных преобразований Октябрьской революции (1917—1920 гг.).— История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР. М., 1961; В. М. Селунская. Борьба КПСС за социалистическое преобразование сельского хозяйства (октябрь 1917—1934 гг.). М., 1961; С. П. Трапезников. Исторический опыт КПСС в осуществлении ленинского кооперативного плана. М., 1965; Г. В. Шарипов. Разрешение аграрного вопроса в России после победы Октябрьской революции. М., 1961.

⁴¹ История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР. Материалы научной сессии, состоявшейся 18—21 апреля 1961 г. в Москве. М., 1963.

лективізації сільського господарства України. До них належать насамперед монографії М. А. Рубача, В. В. Бондаренка, І. Х. Ганжі, З. П. Шульги, Г. Ф. Чмиги та ін.

У монографії М. А. Рубача знайшли всебічне висвітлення революційні перетворення аграрних відносин на Україні в період проведення Жовтневої революції⁴². Автор з ленінських позицій на основі документального матеріалу архівів України, статистичних даних показав вирішальну роль революційних перетворень у сільському господарстві для зміцнення союзу робітничого класу і біднішого селянства на Україні.

У дослідженні В. В. Бондаренка⁴³ висвітлюються підготовка і проведення колективізації сільського господарства України в період довоєнних п'ятирічок. Автор показав значення індустріалізації Радянської країни в створенні матеріально-технічної бази колгоспного будівництва, соціалістичному перетворенні сільського господарства, висвітлив використання досвіду колгоспного будівництва, набутого в Радянській Росії, класову боротьбу в українському селі, в умовах якої здійснювалось соціалістичне перетворення сільського господарства.

Вперше всебічно висвітлив розвиток колективних форм господарювання українського селянства протягом 1917—1920 рр. І. Х. Ганжа⁴⁴. Досвід перших років Радянської влади в колгоспному будівництві має велике значення для здійснення соціалістичних перетворень на селі в інших країнах, які будують соціалізм.

Науково-популярного характеру є праця З. Шульги «Колгоспний лад — велике завоювання Жовтня», в якій подається узагальнюючий матеріал про перемогу колгоспного ладу в СРСР. Інше його дослідження «Підготовка суцільної колективізації сільського господарства» присвячене висвітленню питань соціалістичної перебудови села в період підготовки до суцільної колективізації сільського господарства в республіці⁴⁵.

Найповніше дослідила історію колгоспного будівництва на Україні у відбудовний період Г. Ф. Чмига⁴⁶. У книзі використано матеріали партійних й державних архівів, стенографічні звіти з'їздів колгоспників, спогади організаторів перших колективних господарств на Україні. Значну увагу приділила Г. Ф. Чмига характеристиці економіки перших колгоспів, які склалися в

⁴² М. А. Рубач. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. К., 1956.

⁴³ В. В. Бондаренко. Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток. К., 1957.

⁴⁴ І. Х. Ганжа. Перші колективні господарства на Україні (1917—1920 рр.). К., 1960.

⁴⁵ З. П. Шульга. Колгоспний лад — велике завоювання Жовтневої революції. К., 1957; його ж. Підготовка суцільної колективізації сільського господарства на Україні. К., 1960; його ж. Торжество ленінського кооперативного плану в СРСР. К., 1961.

⁴⁶ А. Ф. Чмига. Очерки по истории колхозного движения на Украине (1921—1925 гг.). М., 1959.

основному з селян-бідняків. Радянська влада надавала колгоспам всіляку допомогу, піклувалася про їх господарське й організаційне зміцнення. Автор показує і недоліки в розвитку колгоспів відбудовного періоду. У монографії проаналізовані, зокрема, такі негативні явища в житті колгоспів тих років, як безгосподарність, знеосібка, зрівнялівка тощо. Проте Г. Ф. Чмига недостатньо використала архіви України (за винятком Харківського і Полтавського), внаслідок чого в роботі слабо висвітлено колгоспне будівництво на Поділлі, Поліссі, в Донбасі. Слабо розкриті питання про організацію праці в колгоспах. На ці та ряд інших недоліків монографії Г. Ф. Чмиги справедливо вказувалося в свій час⁴⁷.

Значною мірою прогалини дослідження Г. Ф. Чмиги заповнюються працями Г. М. Регети⁴⁸, в яких висвітлюються такі важливі питання колективізації, як організація і оплата праці колгоспників, планування колгоспного виробництва, збільшення доходів та ін.

Проте Г. М. Регета допускає деякі неточності у висвітленні питання про усупільнення основних засобів виробництва. Він твердить, що цей процес проходив безболісно і не викликав ніяких ускладнень. Але ж відомо, що саме на цьому ґрунті мала місце боротьба в процесі створення колгоспів.

За останнє десятиріччя історики України посилили вивчення історії колективізації окремих районів і областей республіки. Це має важливе значення для створення наукової історії соціалістичної перебудови сільського господарства і остаточної перемоги соціалізму на селі. Заслужовують на увагу праці Л. Г. Ільчука, П. М. Денисовця, М. Г. Гавриша, С. Я. Островського, З. А. Шмонденка, М. К. Івасюти, В. Л. Варецького⁴⁹.

Вирішальну роль у підготовці і здійсненні колективізації сільського господарства відіграла соціалістична індустріалізація країни. Головна увага приділялася створенню матеріально-тех-

⁴⁷ П. М. Денисовець. Деякі питання історіографії колгоспного будівництва на Україні в перші роки непу.— УІЖ, 1965, № 9, стор. 139—140.

⁴⁸ Г. М. Регета. К вопросу о формах организации и оплаты труда в колхозах в начальный период колхозного строительства, т. V. Харьков, 1959; його ж. К вопросу о развитии процессов обобществления в колхозах Украины в начальный период колхозного строительства (1921—1926 гг.).— Ученые записки Харьковского педагогического института иностранных языков. Харьков, 1960.

⁴⁹ Л. Г. Ільчук. Соціалістичні перетворення у сільському господарстві Житомирщини.— Наукові записки Житомирського педагогічного інституту, т. VI. Серія суспільних наук, 1957; М. Г. Гавриш, С. Я. Островський. Сельское хозяйство Харьковщины за 40 лет. Харьков, 1958; П. М. Денисовець. Диференціація селянства України в умовах непу та її вплив на виробничу кооперацію села (1921—1929 рр.).— УІЖ, 1968, № 1; З. А. Шмонденко. Подготовка и проведение коллективизации в Луганской области.— Ученые записки Луганского пединститута, т. XII, вып. 1, 1961; М. К. Івасюта. Нарис історії колективізації на Тернопільщині (1939—1950). К., 1958; В. Л. Варецький. Соціалістичні перетворення у західних областях УРСР. К., 1960.

нічної бази, необхідної для колективізації сільського господарства. Послідовно підвищувались його оснащеність машинами, насамперед тракторами, молотарками і комбайнами. Рік у рік зростали масштаби постійної допомоги робітничого класу трудящому селянству. Ці питання досліджують І. Д. Борисовський, М. І. Горлач, І. С. Кравець, В. А. Сліпченко, Г. М. Шамрай⁵⁰ та ін.

Серед найбільш важливих питань з історії колективізації сільського господарства, яким присвятили дослідження українські радянські історики, є також питання про роль радгоспів у розвитку колективізації, організація і діяльність машинно-тракторних станцій, політвідділів МТС. Радгоспи відіграли важливу роль у підготовці колективізації. На прикладі радгоспів селяни переконались у перевагах великого механізованого сільськогосподарського виробництва без поміщиків і капіталістів. Радгоспи вперше організували тракторні колони для допомоги колгоспам в обробітку землі. На цьому ґрунті виникли МТС, історія яких нерозривно зв'язана з історією колгоспного виробництва. Ці важливі питання висвітлюються в працях А. Є. Гафіта, А. П. Євтушенка, М. Ф. Дерев'яшкіна, П. В. Шостака, І. Л. Шермана⁵¹.

Серед праць названих авторів виділяється стаття І. Шермана⁵² про значення і роль машинно-тракторних станцій в перебуванні сільського господарства та піднесенні соціалістичної економіки. Автор підкреслює, що тільки державні МТС могли забезпечити сільське господарство базою безупинного зростання техніки. Влітку 1929 р. партія взяла курс на створення МТС.

У період підготовки до суцільної колективізації (1921—1929 рр.) значного розвитку набула сільськогосподарська коо-

⁵⁰ І. Д. Борисовський. Роль промислових робітників в колективізації сільського господарства (весна 1930 р.).— УІЖ, 1960, № 5; М. І. Горлач. Роль профспілок України в соціалістичному перетворенні сільського господарства (1929—1932).— УІЖ, 1960, № 6; І. С. Кравець. Розвиток нових форм змички між містом і селом на Україні (1928—1929).— УІЖ, 1960, № 5; В. А. Сліпченко. Шефство робітничого класу України над селом у 1921—1925 рр.— УІЖ, 1960, № 5; Г. М. Шамрай. Допомога робітничого класу України в налагодженні виробничої діяльності колгоспів (осінь 1929—весна 1930 рр.).— УІЖ, 1964, № 2.

⁵¹ А. Е. Гафит. Из истории строительства крупных зерновых совхозов на Украине в 1928—1929 гг. и их роль в социалистическом переустройстве сельского хозяйства.— Сборник научных работ Харьковского медицинского стоматологического института, т. 5, 1958; А. П. Євтушенко. Роль політвідділів МТС степової частини України в організаційно-господарському зміцненні колгоспів (1933—1934 рр.).— УІЖ, 1961, № 1; М. Ф. Дерев'яшкін. Допомога радгоспів трудовому селянству (1923—1925 рр.).— УІЖ, 1961, № 6; П. В. Шостак. Роль політвідділів МТС у зміцненні колгоспного ладу на Україні (1933—1934).— УІЖ, 1963, № 6; І. Л. Шерман. Роль машинно-тракторних станцій в колективізації сільського господарства на Україні (1927—1929).— Ученые записки, т. IX. Труды исторического факультета Харьковского ордена Трудового Красного Знамени Государственного университета им. А. М. Горького, т. 4. Харьков, 1956.

⁵² І. Л. Шерман. Вказ. праця.

перація. Вона об'єднувала селянські господарства як в галузі збуту і постачання, так і в галузі виробництва сільськогосподарських продуктів. Існували сільськогосподарські кооперації «Хлібоцентр», «Льоноцентр», а на Україні різновидності цих кооперативних об'єднань — «Укрбурякосоюз», «Укрсільцукор», «Добробут», «Кооптах», «Плодоовоч», «Укрнасіннеспілка». На основі існуючої сільськогосподарської кооперації селяни об'єднувалися у різні виробничі товариства: зернові, бурякосійні тощо. Діяльність сільськогосподарської кооперації і різних виробничих товариств селян на Україні ще недостатньо досліджена. Частково про них йдеться в окремих працях з різних питань колективізації. З статтями про сільськогосподарську кооперацію виступив М. О. Гетьман-Кравченко⁵³. Він детально розглядає питання про виробничу кооперацію на Україні, показує роль виробничих товариств селян, які поступово переконувались у перевагах колективного господарювання.

Підводячи підсумки діяльності сільськогосподарської кооперації на Україні, ЦК КП(б)У зазначав у рішенні (квітень 1926 р.): «Особливо велике поширення машинно-тракторних товариств та інших спеціальних сільськогосподарських об'єднань свідчить про те, що на селі є передумови до більш широкого та органічного зростання усуспільнення сільськогосподарського виробництва».

Важливу роль в організації перших колгоспів і в боротьбі проти куркулів відіграли комітети незаможних селян (комнезамі). Дослідженню діяльності комнезамів присвячені статті та брошури, видані ще в 20—30-х роках. На увагу заслуговує праця І. Ф. Слизького⁵⁴. Проте найбільш докладно історія КНС висвітлена у післявоєнній літературі. Так, автори П. С. Загорський та П. К. Стоян⁵⁵ на базі матеріалів центральних і обласних архівів показують діяльність комнезамів, роль їх у залученні до соціалістичного будівництва середняка, який становив більшість сільського населення. Але автори не вивчили і не узагальнили надзвичайно багаті архівні матеріали Центрального партійного

⁵³ М. О. Гетьман-Кравченко. Боротьба Комуністичної партії за створення сільськогосподарської кооперації на Україні і розгортання її діяльності в 1921—1924 рр.; його ж. Розвиток і зміщення сільськогосподарської кооперації на Україні в 1925—1927 рр. та посилення її ролі в підготовці до колективізації сільського господарства.— Наукові записки, т. V. Серія історико-філологічних та педагогічних наук, вип. 3. Луцький державний педагогічний інститут ім. Лесі Українки. Луцьк, 1956 р.; його ж. Діяльність Комуністичної партії України по зміцненню сільськогосподарської кооперації та посилення її ролі в розвитку колгоспного руху (1927—1929 рр.).— Наукові записки Луцького пединституту, т. VIII, 1958; його ж. Деятельность Коммунистической партии по созданию сельскохозяйственной кооперации на Украине в 1921—1929 гг.— Из истории борьбы Коммунистической партии Украины за социалистическое переустройство сельского хозяйства. К., 1961.

⁵⁴ І. Ф. Слизький. Історичний нарис боротьби і діяльності комітетів незаможних селян України. Харків, 1933.

⁵⁵ П. С. Загорський, П. К. Стоян. Нариси історії комітетів незаможних селян України. К., 1960.

архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та Інституту історії партії ЦК КП України. Помилковим є твердження авторів книги про те, що комбіди, на відміну від комнезамів, нібито не об'єднували середнього селянства. Та відомо, що в рішеннях VIII з'їзду і VIII конференції РКП(б) підкреслювалось, що комбіди організують селянську бідноту і залучають до своїх рядів середняків з метою ізоляції куркульства та підготовки умов для його економічного і політичного розгрому. У книзі П. С. Загорського і П. К. Стояна слабо висвітлена боротьба партії проти троцькістів, правих капітулянтів та інших антипартійних елементів, які виступали проти створення на селі комітетів незаможних селян⁵⁶. Діяльність комнезамів на Україні — славна сторінка історії радянського селянства, втілення в життя ідеї В. І. Леніна про союз робітничого класу й селянства. Українські історики продовжують досліджувати це питання. М. Д. Березовчук у статті про роль комнезамів України в колгоспному будівництві в 1921—1925 рр. показав, з якою увагою ставилася партія до питання про створення і діяльність комнезамів, а також висвітлив практичну діяльність їх у боротьбі за колективізацію⁵⁷.

Українська радянська історіографія збагатилась дослідженнями, що висвітлюють соціалістичну перебудову сільського господарства у 1917—1925 рр. Значна частина цих праць написана в історико-партійному плані⁵⁸.

Узагальнюючий характер має колективна праця І. Х. Ганжі, І. І. Слинька, П. В. Шостака «Українське село на шляху до со-

⁵⁶ М. Д. Березовчук. Популярний нарис з історії комітетів незаможних селян (рецензія).— УІЖ, 1961, № 2, стор. 132—135.

⁵⁷ М. Д. Березовчук. Роль комнезамов України в проведенні колективізації.— Коммунистическая партия Украины за социалистическое переустройство сельского хозяйства. К., 1961.

⁵⁸ Н. В. Черненко. Колхозное строительство на Украине в первые годы нэпа (1921—1923 гг.).— Труды Киевского технологического института легкой промышленности, вып. X, 1958; його ж. Колгоспне будівництво на Україні в кінці відбудовного періоду (1924—1925 рр.).— УІЖ, 1959, № 1; З. П. Шульга. Підготовка колективізації сільського господарства на Україні.— Наукові записки Київського державного університету, т. XV. Збірник економічного факультету, вип. 1, 1956; О. О. Бабій. Сільськогосподарська кооперація України — одна з передумов масової колективізації сільського господарства.— Питання економіки сільського господарства Української РСР, вип. II, К., 1959; Н. В. Терещенко. Борьба КПСС за осуществление ленинского кооперативного плана по линии сельскохозяйственного производства в 1923—1925 гг. (по материалам Украины).— Ученые записки Харьковского государственного университета, т. 75, 1956; В. В. Чигирик. З історії боротьби КП України за соціалістичну перебудову сільського господарства (1919—1921 рр.).— Деякі питання з історії Комуністичної партії України. К., 1958; П. І. Бакуменко. До історії боротьби КП України за революційні перетворення аграрних відносин на Україні (1920—1925 рр.).— Наукові праці кафедр суспільних наук вузів м. Києва, вип. 2, К., 1959; П. М. Денисовець. Діяльність партійних організацій України по створенню колгоспів у відбудовний період (1921—1925 рр.).— Наукові записки Полтавського педінституту, т. XII, вип. 1, 1962.

ціалізму»⁵⁹. Автори подали короткий нарис розвитку колективізації сільського господарства на Україні від Великої Жовтневої соціалістичної революції до перемоги колгоспного ладу. Це було певним кроком вперед на шляху до вивчення і наукового узагальнення всього процесу соціалістичної перебудови сільського господарства на Україні.

Наслідком тривалої дослідницької роботи, ґрунтовного вивчення архівних матеріалів, партійних і радянських документів та літератури про колективізацію сільського господарства є відповідні розділи про розвиток сільського господарства і соціалістичну перебудову в довоєнні роки в II томі «Історії Української РСР», написані О. Б. Слущким та П. С. Загорським⁶⁰.

Значну увагу історики України приділяють висвітленню питань колгоспного будівництва періоду 1929—1941 рр., розкриттю проблем організаційно-господарського зміцнення колгоспів⁶¹, що має не лише науково-теоретичне, але й практичне значення. На досвіді минулих років розвитку колективного господарства вчені показують взаємозв'язок політичної, ідейно-виховної роботи партії і Радянської влади з організаційною і господарською діяльністю по зміцненню матеріальної бази колгоспів.

В організаційно-господарському зміцненні колгоспів велику роль відіграли машинно-тракторні станції. Створення їх проходило паралельно з проведенням колективізації. Хоч до цього часу ще не видано монографічних досліджень з історії МТС та їх ролі в соціалістичній перебудові села, але історики все частіше звертаються до цієї теми (статті П. В. Шостака, В. Т. Коломійчука, Г. А. Стецюри, О. М. Тимофеева та інші)⁶².

⁵⁹ Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. М., 1963.

⁶⁰ Історія Української РСР, т. II. К., 1957.

⁶¹ О. С. Финклер. Братская помощь великого русского народа украинскому народу в организационно-хозяйственном укреплении колхозов (1931—1934).— Ученые записки, т. LXXV. Труды кафедры истории КПСС, диалектического и исторического материализма Харьковского государственного университета им. А. М. Горького, т. 3. Харьков, 1956; Н. І. Ткач. Організаційно-господарське зміцнення колгоспів України в період перемоги соціалізму (1934—1938 рр.).— УІЖ, 1961, № 3; і і ж. Діяльність партійних організацій України по розгортанню масово-політичної роботи серед колгоспного селянства (1934—1937 рр.).— УІЖ, 1962, № 4; і і ж. Боротьба партійних організацій України за піднесення колгоспного виробництва в період між XVII і XVIII з'їздами ВКП(б) (1934—1938 рр.).— З історії соціалістичного і комуністичного будівництва на Україні. К., 1963.

⁶² П. В. Шостака. Роль політвідділів МТС у зміцненні колгоспного ладу на Україні (1933—1934).— УІЖ, 1963; № 6; В. Т. Коломійчук. Борьба Коммунистической партии за создание МТС и их историческая роль в осуществлении сплошной коллективизации на Украине.— Из истории борьбы Коммунистической партии Украины за социалистическое переустройство сельского хозяйства. К., 1961; Г. А. Стецюра. Діяльність Комуністичної партії України по створенню МТС та їх роль у підготовці і проведенні суцільної колективізації сільського господарства республіки.— Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий науковий збірник, вип. 13. К., 1967; А. Н. Тимофеев. Двадцять

Історія колективізації Української РСР поряд з іншими науковими проблемами зайняла провідне місце в планах наукової роботи Інституту історії АН УРСР, кафедр університетів та вузів України, проблемних рад. Значна увага приділяється висвітленню історії колективізації на сторінках «Українського історичного журналу». Науковці, викладачі вузів працюють над розкриттям найбільш актуальних проблем колгоспного будівництва, звертаючи особливу увагу на теми, ще недосліджені в історичній літературі. Останнім часом появилися статті, в яких показана боротьба партії проти правого ухилу в період підготовки суцільної колективізації, а також ряд праць узагальнюючого характеру. Змістовні статті, написані на основі глибокого вивчення архівних матеріалів та документів партії і Радянського уряду, опублікували В. Д. Уваров, Л. Л. Горішня, С. Н. Іоффе⁶³.

Довгий час в українській радянській історіографії не було монографічних досліджень, у яких би процес соціалістичної перебудови села висвітлювався узагальнено. Лише з 1960 р. такі праці почали виходити у світ. Значним вкладом в історіографію колгоспного будівництва на Україні є монографії Ф. Д. Піджарого, І. І. Слинька, М. Т. Куца⁶⁴.

У невеликій за обсягом праці Ф. Д. Піджарий на основі залучення широкого кола джерел всебічно розкриває організуючу і керівну роль Комуністичної партії у здійсненні соціалістичної перебудови сільського господарства. У монографії І. І. Слинька глибоко розкривається процес створення передумов для соціалістичної перебудови сільського господарства у 1927—1932 рр. Автор дослідив такі важливі питання, як роль соціалістичної індустріалізації у створенні матеріально-технічної бази для успішного здійснення колективізації, масове кооперування селянства, роль перших зразкових колективних господарств і радгоспів у підготовці і розгортанні колгоспного руху, наступ на капіталістичні елементи і загострення класової боротьби на селі. У праці І. І. Слинька подано узагальнено історію МТС з врахуванням нових даних історичної науки.

Висвітлення соціалістичних перетворень у сільському госпо-

тиятисячники — проводники політики партії в колхозном строительстве на Украине (1929—1930 гг.).— Из истории Коммунистической партии Украины за социалистическое переустройство сельского хозяйства. К., 1961.

⁶³ В. Д. Уваров. Боротьба КП(б)У проти правого ухилу напередодні масової колективізації сільського господарства (1928—1929 рр.).— УІЖ, 1966, № 9; Л. Л. Горішня. Колгоспне селянство України в період завершення будівництва соціалізму (1938—1941 рр.).— УІЖ, 1965, № 8; С. Н. Іоффе. З історії колективізації сільського господарства в районах українського Полісся.— УІЖ, 1965, № 2.

⁶⁴ Ф. Д. Піджарий. Комуністична партія в боротьбі за перемогу колгоспного ладу. К., 1960; І. І. Слинько. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927—1932 рр.). К., 1961; М. Т. Куц. Питання колгоспного будівництва на Україні (1929—1941 рр.). Львів, 1965.

дарстві республіки автор пов'язує з загальним процесом розвитку країни по шляху до створення фундаменту соціалістичної економіки. Характеризуючи успіхи, досягнуті у перебудові сільського господарства, І. І. Слинько на основі нових даних історичної науки і документів партії намагається дати оцінку помилок і перекручень в проведенні колективізації. Проте автор ще неповно розкриває складні умови боротьби за втілення в життя ленінського кооперативного плану і рішень Комуністичної партії.

Першою працею в українській радянській історіографії, в якій зроблено спробу висвітлити історію колгоспного будівництва на Україні за весь період трьох довоєнних п'ятирічок, є монографія М. Т. Куца. Автор дослідив широке коло питань. Він присвятив окремий розділ висвітленню стану сільського господарства Української РСР до проведення колективізації, показав велику роботу, проведenu партією і державою по створенню матеріально-технічної бази колгоспно-радгоспного виробництва.

Висвітлюючи досягнення в технічній реконструкції сільського господарства, автор говорить про велику роль МТС у розвитку колгоспного виробництва. Але, як зазначалося вже в пресі⁶⁵, М. Т. Куц помилково твердить, що вже в роки довоєнних п'ятирічок впроваджувалась комплексна механізація всіх процесів колгоспного виробництва. Таке завдання справді було поставлене XVIII з'їздом ВКП(б) на третю п'ятирічку. Але практично комплексна механізація всіх процесів у колгоспному виробництві в ті роки ще не була здійснена, бо промисловість країни ще не могла забезпечити колгоспи достатньою кількістю сільськогосподарських машин, колгоспи не були електрифіковані, а культурно-технічний рівень колгоспників не відповідав вимогам, які могли б забезпечити впровадження комплексної механізації.

Значним кроком вперед у висвітленні історії колективізації СРСР, і зокрема Радянської України, є великі колективні дослідження, а також окремі монографії, підготовлені вченими Української РСР до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції та 50-річчя перемоги Радянської влади на Україні⁶⁶.

Ці праці написані на науковій базі, створеній за попередні десятиріччя. Вчені використали нові архівні матеріали, вперше опубліковані праці В. І. Леніна (Повне зібрання творів) та документи партії.

Праці радянських істориків з питань колгоспного будівництва на Україні, опубліковані протягом п'ятдесяти років Радянської влади, ще не вичерпують великої і дуже важливої наукової

⁶⁵ І. Х. Г а н ж а. Книга з історії колгоспного будівництва на Україні.— «Комуніст України», 1966, № 9, стор. 90—92.

⁶⁶ Історія Української РСР. У двох томах, т. II. К., 1967; Історія селянства Української РСР. В двох томах, т. II. К., 1967; Соціалістична перебудова сільського господарства Української РСР, т. I. К., 1967; П. М. Д е н и с о в е ц ь. Колгоспне будівництво на Україні в 1921—1925 рр. Харків, 1969.

проблеми, якою є історія радянського сільського господарства. Більше того, ми можемо сказати, що вона досліджена до цього часу ще далеко не повно, нерівномірно як в хронологічному розумінні, так і в тематичному. Та величезна дослідницька робота, виконана радянськими істориками за кілька десятиліть, є міцною основою для створення нових ґрунтовних праць з цієї проблеми і, насамперед, фундаментального дослідження з історії радянського селянства та колективізації сільського господарства Української РСР — складової і невід'ємної частини великого Союзу РСР.

* * *

Першоджерелами і методологічною основою дослідження історії культурної революції на Україні з перших років Радянської влади були праці В. І. Леніна, рішення Комуністичної партії і Радянського уряду.

На сторінках газет, журналів, брошур, відомчих бюлетенів і наукових записок вищих учбових закладів України починаючи з 1919—1920 рр. друкувалися перші статті і нариси наукового і науково-популярного характеру з різних питань розвитку української радянської культури.

Визначні теоретики і практики культурного будівництва в СРСР, соратники В. І. Леніна активно пропагували і розвивали ленінські ідеї з проблем культури і культурного будівництва, науково узагальнювали процес культурної революції перших років Радянської влади. Статті Н. К. Крупської «Як організувати справу народної освіти в країні», «Чим повинен бути робітничий клуб», «Про роботу на селі в галузі позашкільної освіти», «Про загальноосвітні і професійно-технічні завдання позашкільної освіти», книга «Питання народної освіти» та інші праці, надруковані в 1917—1920 рр., були широко відомі на Україні. Велике значення для будівництва соціалістичної культури і наукового дослідження проблем культурної революції також мали статті, доповіді, брошури, написані першим наркомом освіти РРФСР А. В. Луначарським. У працях «Про соціальне виховання», «Що таке освіта?», «Комуністична пропаганда і народна освіта», «Завдання позашкільної освіти в Радянській Росії», «Про класову школу. Буржуазна і комуністична трудова школа» та інших з позицій марксизму-ленінізму глибоко висвітлювались питання культури, народної освіти і виховання.

Початок культурної революції характерний особливо загостреною ідейною боротьбою передових сил культурного фронту проти буржуазної ідеології, за утвердження марксистсько-ленінських ідей, виховання нової людини, створення і розвиток соціалістичної культури. Це був період упертих пошуків в організації народної освіти і культурно-освітньої роботи, перших кроків діяльності радянських наукових закладів, преси, книговидавничої справи, літератури, мистецтва.

Великі революційні перетворення в галузі національної культури українського народу в перші роки Радянської влади висвітлювалися в працях істориків, публіцистів, літераторів, партійних і радянських діячів, починаючи з 20-х років. Найбільш значними серед них були праці одного з активних діячів народної освіти на Україні Я. П. Ряппо, надруковані на сторінках журналів («Коммунист», «Шлях освіти», «Путь просвещения») ⁶⁷ та видані окремими книгами і брошурами («Народна освіта на Україні» (1921), «Система народної освіти на Україні. Соціальне виховання, професійна освіта й наука» (1926), «Технікуми України — вища школа» (1927), «Народна освіта на Україні за десять років революції» (1927), «Короткий нарис розвитку системи народної освіти на Україні» (1927), «Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні» (1928) та інші). Цінність праць Я. П. Ряппо, як і багатьох інших дослідників тих років, полягає в тому, що вони написані безпосередніми учасниками подій, досвідченими практиками культурного будівництва. Розвиткові культури та народної освіти присвячена книга Я. П. Ряппо «Народна освіта на Україні за десять років революції».

Період з січня до березня 1918 р. Я. П. Ряппо характеризує таким коротким і напруженим, що «про культурно-освітнє будівництво і мови не могло бути» ⁶⁸. Період справді був дуже коротким. Та не можна погодитись з висновком Я. П. Ряппо. За цей час Радянська влада не встигла широко розгорнути культурне будівництво в республіці, але перший Робітничо-селянський уряд України і Секретаріат народної освіти ухвалили важливі законодавчі акти у галузі культури, поширили на Україні декрети і постанови про школу, видані урядом та Народним комісаріатом освіти РРФСР. У цей короткий напружений період були вжиті заходи щодо демократизації школи і створення необхідних умов для безперешкодного вступу дітей трудящих до вищих учбових закладів. Радянська влада на Україні вже в перші місяці діяльності почала звільняти дітей бідноти від плати за навчання в середніх школах. Спеціальними циркулярами органи народної освіти роз'яснювали, що виключати з школи незаможних учнів за несплату за навчання недопустимо. У повітах і містах України приймалися рішення видавати дітям бідноти сти-

⁶⁷ Освіта на Україні за роки революції («Путь просвещения», 1922, № 68); На захист радянської вищої школи («Путь просвещения», 1923, № 5); Шкільне будівництво на селі («Путь просвещения», 1924, № 2); Загальне навчання на Україні («Путь просвещения», 1925, № 11); Технікуми України — здобуття Жовтневої революції («Шлях освіти», 1926, № 10, 11); Яка шкільна система потрібна українському селу («Шлях освіти», 1926, № 8-9); Чергові завдання народної освіти у зв'язку з індустріалізацією й будівництвом соціалізму в нашій країні («Шлях освіти», 1927, № 4); Ліквідація неписьменності на Україні («Народное просвещение», 1927, № 5) та ін.

⁶⁸ Я. П. Ряппо. Народна освіта на Україні за десять років революції. Харків, 1927, стор. 10—11.

пендії, підручники — «безплатно або на пільгових умовах». Такі заходи Радянського уряду України саме й визначили місце цього періоду в загальному розвитку української соціалістичної культури.

Я. П. Ряппо пише, що в перші роки перемоги Радянської влади «починається вперте радянське культурне будівництво на Україні». Автор розкриває діяльність органів народної освіти щодо розвитку загальноосвітньої школи, соціального виховання дітей, професійної освіти, ліквідації неписьменності серед дорослих, розвитку науки, преси, літератури, мистецтва, тобто виходить за межі поставленої проблеми — «народна освіта на Україні».

Я. П. Ряппо допускає ряд неправильних оцінок діяльності тодішнього наркома освіти Г. Ф. Гринька, який заперечував політехнічну освіту як основу освітньої системи в країні і намагався підмінити її професійною освітою. Я. П. Ряппо в своїх працях виправдовує цю помилкову точку зору Г. Ф. Гринька. Він також не зовсім правильно висвітлює наслідки партійної наради з питань освіти (31 грудня 1920 р.— 4 січня 1921 р., Москва), не говорить про оцінку її В. І. Леніним.

В. І. Ленін критикував неправильну трактовку на нараді програмних вимог партії щодо політехнічної освіти. Замість ділового обговорення питання про політехнічну освіту у відповідності з програмою РКП(б) було допущено «захоплення» загальними міркуваннями, теоретизування про те, що краще: «*політехнічна чи монотехнічна*» освіта... Ці міркування,— вказував В. І. Ленін,— в корені невірні, для комуніста просто недопустимі, показують і незнання програми і пустісіньке «захоплення» абстрактними лозунгами»⁶⁹. Критичні зауваження В. І. Леніна били в ціль. Саме у той час нарком освіти УРСР Г. Ф. Гринько проявив недооцінку вимог програми РКП(б) в галузі народної освіти. У жовтні 1920 р. Гринько в листі до Наркомосу РРФСР, Головпрофосу і Політбюро ЦК РКП(б) писав, що партія в даний час ще не має в галузі освіти скільки-будь докладно і конкретно розроблених основних положень, обов'язкових для кожного комуніста⁷⁰. Насправді ж Комуністична партія мала розроблені основні положення в галузі народної освіти. Це — пункти I і III розділу програми РКП(б), присвячені народній освіті, в яких говориться про політехнічну освіту для всіх дітей до 17 років та про «широкий розвиток професійної освіти для осіб від 17-літнього віку в зв'язку з загальними політехнічними знаннями»⁷¹.

Значну увагу в своїх працях Я. П. Ряппо приділив питанням українізації, освіти національних меншостей, забезпечення матеріальної основи розвитку освіти.

⁶⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 98—99.

⁷⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 5, арк. 8.

⁷¹ КПРС в резолюціях і рішеннях..., ч. I, стор. 392—393.

У 20-х — на початку 30-х років вийшли в світ монографічні дослідження про культурне будівництво на Україні у післяжовтневий період. Серед них привертають увагу монографії А. Приходька, А. Малишкіна, Я. Звигальського та М. Іванова, О. Полторацького, А. Козаченка⁷², а також інші, опубліковані як окремими виданнями, так і на сторінках журналів.

З партійних, марксистсько-ленінських методологічних позицій висвітлює питання радянської культури А. Приходько у книзі «Культурне будівництво на Україні», глибоко аналізуючи шляхи соціалістичної освіти, питання загального навчання, соціального виховання, підготовки вчителів, наукових працівників, організації політичної освіти мас, здійснення національної політики партії в культурному будівництві. У праці наводяться цікаві дані класового складу учнів професійних шкіл, мистецьких закладів, вузів і технікумів. Автор робить правильний висновок про те, що соціальний склад студентів з кожним роком змінюється — до вузів все більше вступає робітників і селян. У дослідженні правильно висвітлено розв'язання національного питання в практиці соціалістичного будівництва. А. Приходько показує, яку запеклу боротьбу вів український народ проти буржуазного націоналізму.

Питанням професійної освіти на Україні присвячена монографія Я. Звигальського та М. Іванова⁷³, в якій подається короткий нарис історії розвитку професійної освіти за кордоном, у дореволюційній Росії і в Країні Рад, показано динаміку установ профосу, учнів та викладачів в них за перші роки Радянської влади, а також висвітлено розвиток індустріально-технічної, сільськогосподарської, соціально-економічної, медичної, педагогічної та мистецької освіти на Україні.

У праці А. Козаченка «Українська культура, її минувши-на і сучасність» висвітлюється історія української культури з найдавніших часів до 1930 р. Подаючи матеріал про культурне будівництво, автор пише, що «боротьба за перемогу соціалістичної революції була одночасно боротьбою за забезпечення розвитку соціалістичної української культури, насамперед за перемогу інтернаціональної класової свідомості українського трудящого люду над українським націоналізмом та російським великодержавним шовінізмом»⁷⁴. Проте А. Козаченко глибоко не аналізує ті складні процеси і явища в культурному розвитку українського народу, що відбувалися в ході культурної революції.

⁷² А. Приходько. Культурне будівництво на Україні (за 1925/26 та 1926/27 роки). Харків, 1927; А. Малишкін. Освітня політика за доби диктатури пролетаріату (друге видання). Харків, 1926; Я. Звигальський, М. Іванов. Професійна освіта на Україні. Харків, 1927; О. Полторацький. Ради в культурному будівництві. Харків, 1929; Ант. Козаченко. Українська культура, її минувши-на і сучасність. Харків, 1931.

⁷³ Я. Звигальський, М. Іванов. Вказ. праця.

⁷⁴ Ант. Козаченко. Вказ. праця, стор. 122.

Серед книг і брошур, виданих у 20-х—30-х роках, наукову цінність становлять багаті статистичними даними праці «Народна освіта на Україні», «Культурна п'ятирічка України», «Культурне будівництво на селі» та цілий ряд статей Ю. Меженка, В. Ястржембського, А. Ганджія, М. Коваленка, А. Хвилі та ін.⁷⁵

У другій половині 20-х та першій половині 30-х років опубліковані доповіді, статті та брошури з важливих питань культурного будівництва на Україні видатних діячів партії і держави М. О. Скрипника⁷⁶, Г. І. Петровського⁷⁷, О. Г. Шліхтера⁷⁸, В. П. Затонського⁷⁹ та ін. Автори з марксистсько-ленінських позицій показували складний процес розвитку української радянської культури, висвітлювали важливі рішення партії і з'їздів Рад з питань культурного будівництва, зокрема рішення Політбюро ЦК КП(б)У (лютий 1927 р.), в якому засуджувалися недоліки і помилки у керівництві культурним процесом, викривалися націоналісти та великодержавні шовіністи, що чинили шалений опір розгортанню культурного будівництва.

У названих працях В. П. Затонського, М. О. Скрипника, Г. І. Петровського, О. Г. Шліхтера велика увага приділялась висвітленню завдань культурного будівництва, що були накреслені Х з'їздом КП(б)У (листопад 1927 р.) та XI і XII Всеукраїнськими з'їздами Рад (травень 1929 р., березень 1931 р.).

Вийшло в світ лише кілька колективних праць, присвячених дослідженню окремих питань культурного будівництва та ювілею

⁷⁵ Народна освіта на Україні. Харків, 1924; О. Полоцький. Культурна п'ятирічка України. Харків, 1927; його ж. Культурне будівництво на селі (Для сільського активу). Харків, 1929; Ю. Меженко. Українська книга часів Великої революції.— «Життя і революція», 1927, № 10—12; В. Ястржембський. Система освіти, її реалізація та далші завдання.— «Шлях освіти», 1928, № 7; А. Ганджія. Загальне навчання до 1930 р. (Підсумки проведеної роботи).— «Шлях освіти», 1930, № 1—2; М. Коваленко. Політосвітробота в соціалістичній перебудові села.— «Більшовик України», 1930, № 15—16; А. Хвиля. Пролетаріат і практичне розгортання національно-культурного будівництва.— «Більшовик України», 1930, № 13—14; його ж. За творення великого мистецтва соціалістичної доби.— «Більшовик України», 1932, № 11—12.

⁷⁶ М. О. Скрипник. До теорії боротьби двох культур. Харків, 1926; його ж. Стан та перспективи загального початкового навчання УРСР. Харків, 1928; його ж. Завдання культурного будівництва на Україні. Харків, 1928; його ж. Стан культурного будівництва в СРСР. Харків, 1930; його ж. Основні засади єдиної системи народної освіти. Харків, 1930; його ж. Лікнеп, загальне початкове навчання та політехнізація шкіл. Харків, 1931, та ін.

⁷⁷ Г. І. Петровський. На шляху здійснення культурної революції. Харків, 1931.

⁷⁸ О. Г. Шліхтер. Боротьба проти націоналістичних ухилів на сучасно-му етапі. Харків, 1933.

⁷⁹ В. П. Затонський. Национальное культурное строительство и борьба против национализма. Харьков, 1934; його ж. Про вчителів та школи (Промови). Харків, 1935; його ж. Країна вчиться (Проведення загального обов'язкового семирічного навчання на Україні).— «Комуністична освіта», 1936, № 12.

учбових закладів: «Розвиток науки в Київському університеті за сто років»⁸⁰, «Одеський університет за 75 років»⁸¹, «Історія Донецького індустріального інституту за 20 років»⁸² та ін.

Узагальнюючих наукових досліджень з історії культурного будівництва за період від Жовтневої революції 1917 р. до початку Великої Вітчизняної війни (червень 1941 р.) так і не було створено.

У роки Великої Вітчизняної війни українські радянські історики в дослідженнях зверталися до тем з героїчного минулого українського народу. В окремих статтях висвітлювалися події й радянського періоду. Так, М. І. Супруненко писав про нищення денікінцями української культури в 1919 році⁸³. О. В. Палладін написав короткий нарис історії Академії наук Української РСР до 25-річчя з дня її заснування⁸⁴.

За роки соціалістичного будівництва радянський народ під керівництвом Комуністичної партії домогся значних успіхів не лише в галузі економічного розвитку країни, а й у галузі розвитку соціалістичної культури, яка відіграла величезну роль у комуністичному вихованні трудящих. Ідеологія марксизму-ленізму стала ідеологією радянського народу.

Відбудовний період після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни вимагав від радянського народу напруження всіх матеріальних, фізичних і моральних сил, організованості і високої політичної свідомості.

Комуністична партія розгорнула роботу з ідейно-політичного виховання радянських людей — будівників комуністичного суспільства.

Велике значення для успішної ідейної боротьби Комуністичної партії за виховання нової людини мали такі події, як вихід у світ українською мовою четвертого видання Творів В. І. Леніна, окремих праць К. Маркса і Ф. Енгельса, а також розгортання діяльності Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна та створення такого ж філіалу у Львові.

З метою рішучого посилення ідеологічної роботи і піднесення на вищий щабель розвитку всього ідейного життя радянського народу ЦК ВКП(б) прийняв у 1946—1948 рр. важливі постанови «Про журнали «Звезда» і «Ленинград», «Про репертуар драматичних театрів і заходи до його поліпшення», «Про кінофільм «Большая жизнь», «Про оперу «Великая дружба» В. Мураделі» та ін.

⁸⁰ Розвиток науки в Київському університеті за сто років. К., 1935.

⁸¹ Одесский университет за 75 лет (1865—1940). Одесса, 1940.

⁸² История Донецкого индустриального института за 20 лет. 1921—1941 гг.

⁸³ М. І. Супруненко. Національний гніт і нищення української культури в часи денікінщини.— Наукові записки, кн. II. Інститут історії і археології АН УРСР, 1946.

⁸⁴ О. В. Палладін. Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки, 1919—1944. К., 1944.

У світлі названих рішень тоді ж були прийняті постанови ЦК Комуністичної партії України, спрямовані на дальший розвиток культури українського народу. У постановах партії вказувалось на певні досягнення в розвитку літератури і мистецтва, накреслювалися нові завдання їх розвитку. Разом з тим партія піддала суворій критиці серйозні недоліки і помилки формалістичного, буржуазно-націоналістичного та космополітичного характеру. У постановах підкреслювалася необхідність активної пропаганди політики Комуністичної партії як найважливішої життєвої умови розвитку соціалістичної культури.

Постанови ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б) України відіграли велику роль у піднесенні ідеологічної роботи, в дальшому збагаченні української радянської культури, а також у піднесенні на вищий теоретичний і науковий рівень дослідницької роботи вчених в галузі історії.

Наприкінці 40-х років значно посилилась увага дослідників до висвітлення історії радянської культури. У 1949 р. видана монографія І. С. Смирнова про розвиток соціалістичної культури в перші роки Радянської влади⁸⁵. Автор на основі документів глибоко проаналізував основні ленінські теоретичні положення про культуру і культурну революцію, широко використав ленінські декрети і рішення партії в галузі культурного будівництва. Це була перша монографія, в якій висвітлювалось широке коло питань радянського культурного будівництва: організація періодичної преси, масова політосвітня робота, система народної освіти, боротьба за учительські кадри, демократизація вищої освіти, перші кроки в розвитку науки і мистецтва.

Децю пізніше з ґрунтовними монографічними дослідженнями з історії культурного будівництва в СРСР виступили Г. Г. Карпов і М. П. Кім⁸⁶. Питання розвитку багатонаціональної радянської культури знайшли своє висвітлення також у філософських працях. К. П. Абросенко, наприклад, присвятив свою монографію проблемі закономірностей розвитку соціалістичної культури в період поступового переходу від соціалізму до комунізму, а А. Є. Мордвинов розглядає закономірності розвитку національних культур⁸⁷.

Зрозуміло, що у названих дослідженнях істориків та філософів лише побіжно йдеться про культурне будівництво на Україні, про здобутки національної культури українського народу. Але ці праці своїми узагальненнями відіграли значну роль у розвитку історіографії культурної революції на Україні.

⁸⁵ І. С. Смирнов. Из истории строительства социалистической культуры в первый период Советской власти (октябрь 1917 — лето 1918 г.). М., 1949.

⁸⁶ Г. Г. Карпов. О советской культуре и культурной революции в СССР. М., 1954; М. П. Ким. Коммунистическая партия — организатор культурной революции в СССР. М., 1955; його ж. 40 лет советской культуры. М., 1957.

⁸⁷ К. П. Абросенко. Рост культуры советского общества. М., 1958; А. Е. Мордвинов. О социалистическом содержании и национальной форме советской культуры. М., 1959.

На основі марксистсько-ленінського вчення про культуру М. П. Кім, І. С. Смирнов та інші дослідники дали наукове висвітлення таких важливих питань, як керівна роль В. І. Леніна і Комуністичної партії в культурному будівництві в нашій країні, творча діяльність народних мас у розвитку радянської культури, значення культурної революції для розвитку національних культур народів Радянського Союзу. Правда, у працях, які вийшли до XXII з'їзду КПРС, допускалося помилкове твердження про те, що в СРСР була завершена культурна революція в 30-х роках. Та згодом, керуючись Програмою КПРС, прийнятою XXII з'їздом партії, дослідники показали, що культурна революція в СРСР хоч в основному і перемогла в другій половині 30-х років, але продовжується і в післявоєнний період.

У кінці 40-х — на початку 50-х років на Україні помітно посилилась увага дослідників до вивчення питань культурного будівництва. На сторінках журналів і наукових збірників опубліковані статті М. П. Ніжинського, С. Х. Чавдарова, П. Г. Тичини, П. І. Пустохода та М. В. Дарагана⁸⁸. Читачі одержали багато цінних збірників: «В. І. Ленін про Україну», «Ленін про культуру і мистецтво», «Ленін про народну освіту», «В. І. Ленін про ідеологічну роботу», «Ленін і книга», «В. І. Ленін про пресу», «Ленін о воспитании и образовании», а також твори і спогади про В. І. Леніна видатних діячів партії, організаторів культурної революції в СРСР Н. К. Крупської, А. В. Луначарського, В. Д. Бонч-Бруевича та ін. У цей час видано ряд збірників документів і хрестоматій з питань культурного будівництва, зокрема двотомний збірник документів партії і Радянського уряду «Культурне будівництво в Українській РСР». Це сприяло науковій розробці проблем культури і культурної революції. Розгорнулися товариські наукові дискусії, вчені глибше розкривали процеси і явища історії, зокрема духовного життя народу. Від вивчення окремих питань культури дослідники перейшли до висвітлення процесу культурної революції в цілому за певні періоди. До 40-річчя Радянської влади вийшов збірник статей «Українська радянська культура»⁸⁹, а пізніше (1960) — ще два збірники, присвячені декаді української літератури і мистецтва в Москві⁹⁰. В них розглядається розвиток найважливіших галузей культури українського народу за сорок років соціалістичного будівництва та братні взаємозв'язки національних культур

⁸⁸ М. П. Ніжинський. Більшовики України в боротьбі за культурну революцію.— Наукові записки Українського науково-дослідного інституту педагогіки, т. 3, 1949; С. Х. Чавдаров. Тридцять років радянської школи УРСР.— Наукові записки Українського науково-дослідного інституту педагогіки, т. 3, 1949; Народна освіта на Україні за 30 років.— «Більшовик України», 1948, № 1; П. І. Пустоход, М. В. Дараган. Розвиток радянської соціалістичної культури в Українській РСР.— Вісник АН УРСР, 1952, № 11.

⁸⁹ Українська радянська культура. Збірник статей. К., 1957.

⁹⁰ Українська радянська культура. Збірник статей. К., 1960 р.

українського та інших народів Радянського Союзу⁹¹. Кроком вперед у дослідженні процесу культурної революції в Українській РСР був вихід в світ у 1957 р. фундаментальної праці «Історія Української РСР», II том, написаний вченими Інституту історії АН Української РСР. Розділи культурного будівництва з 1917 р. до Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. написали П. К. Стоян, М. І. Супруненко, О. Б. Слуцький і П. С. Загорський. Автори показали процес культурної революції на Україні в зв'язку з боротьбою трудящих України за утвердження Радянської влади, відбудови народного господарства після громадянської війни, соціалістичної індустріалізації країни і колективізації сільсько-го господарства, розвитку соціалістичної демократії і перемоги соціалізму. О. Б. Слуцький написав також монографію, в окремому розділі якої висвітлив культурне будівництво на Україні в 1926—1929 рр.⁹²

У процесі підготовки до 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції науковці кафедр суспільних наук університетів та інститутів України підготували чимало статей про розвиток народної освіти і культурно-освітньої роботи, ріст культурного рівня робітничого класу та підготовку інженерно-технічних працівників для промисловості. Статті⁹³ відіграли значну роль у підготовці монографічних досліджень з історії культурної

⁹¹ Братерство народів — братерство культур. К., 1960; «Історія Української РСР», т. II, К., 1957.

⁹² О. Б. Слуцький. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926—1929 рр.). К., 1957.

⁹³ А. П. Виноградов. Политико-воспитательная и культурно-массовая работа клубных учреждений Криворожского железнодорожного бассейна в год великого перелома.— Ученые записки Харьковского государственного библиотечного института, вып. II. Харьков, 1956; А. П. Виноградов. З історії культурного будівництва на Україні в першому році першої п'ятирічки (За матеріалами Кривбасу).— Ученые записки Харьковского государственного библиотечного института, т. III, 1957; О. Ветров. Зростання матеріального добробуту і культурного рівня робітничого класу України за роки першої п'ятирічки; М. І. Мальцев. Боротьба робітників України за підвищення свого політичного та культурного рівня в роки першої п'ятирічки.— Учені записки, т. СХХIV. Труды історичного факультету Харківського державного університету. Харків, 1962; В. А. Квітинський. Роль профспілок України в справі культурного виховання трудящих мас в період між XI та XII з'їздами КП(б)У (1930—1934 рр.).— Наукові записки КДУ, т. XVI, вип. IX. К., 1958; Є. В. Сафонова. Зростання матеріального добробуту і підвищення культурного рівня трудящих України за роки Радянської влади.— Наукові записки КДУ, вип. XI. К., 1958; М. Ф. Александря. Боротьба Комуністичної партії України за піднесення культурного рівня робітників у відбудовний період.— Наукові записки Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького. К., 1957; З. Д. Вахбейт. Про успіхи культурного будівництва на Житомирщині за роки Радянської влади.— Наукові записки, т. V. Кафедра марксизму-ленізму. Житомир, 1958; Г. П. Булкин. Розвиток соціалістичної культури на Житомирщині.— Наукові записки, т. VI, Серія суспільних наук. Житомир, 1957; С. Л. Близнюк. До питання про розвиток освіти на Житомирщині.— Наукові записки, т. VI, серія суспільних наук. Житомир, 1957.

революції на Україні, які з'явилися в кінці 50-х — на початку 60-х років.

Історики приділяли велику увагу дослідженню історії розвитку радянської культури в західних областях України. У наукових збірниках кафедр суспільних наук опубліковані статті про розвиток народної освіти, політвиховну та культурно-освітню роботу, підготовку радянської інтелігенції⁹⁴.

Колектив вчених Науково-дослідного інституту педагогіки Міністерства освіти УРСР підготував у 1957—1958 рр. два томи наукових записок, присвячені історії педагогіки, народної освіти та піонерської організації імені В. І. Леніна на Україні⁹⁵.

Дослідженням історії культурного будівництва в республіці за 40 років Радянської влади в різному плані займалися багато істориків України. Про це свідчить література, яка вийшла в світ в 1957—1958 рр. В основному це були невеликі за обсягом брошури, збірники статей про розвиток української радянської культури та розвиток народної освіти в окремих областях республіки⁹⁶.

У цей час вийшли в світ також монографії І. Д. Золотовер-

⁹⁴ Д. М. Щербина. З історії народної освіти на Буковині в перші роки Радянської влади (1940—1941).— 40 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Збірник наукових праць історичного факультету Чернівецького державного університету. Чернівці, 1957; Т. Г. Соколовська. Ідейно-виховна та культурно-освітня робота в західних областях УРСР (вересень 1939—червень 1941 р.).— Наукові записки Львівського державного університету, т. XIV, Серія історична. Львів, 1957; її ж. Розвиток літератури і мистецтва в західних областях УРСР в перші роки Радянської влади (вересень 1939—червень 1941).— Питання історії СРСР. Львів, 1958; Л. В. Назарова. Перші успіхи Радянської влади у створенні нової, радянської інтелігенції в західних областях України (1939—1941).— Наукові записки Львівського політехнічного інституту, вип. XLVII, серія суспільних наук, № 1. Львів, 1957; О. К. Зубань. Розвиток народної освіти на Львівщині за роки Радянської влади.— Наукові записки Львівського державного університету.

⁹⁵ Розвиток педагогічної думки і народної освіти на Україні.— Наукові записки, т. VI, серія педагогічна. К., 1957; Питання історії освіти і школи на Україні.— Наукові записки Науково-дослідного інституту педагогіки, т. VII, серія педагогічна. К., 1958.

⁹⁶ Р. В. Бабійчук. Жовтнева революція і розвиток української радянської культури. К., 1957; В. Г. Абрамова. Розвиток народної освіти та культури Хмельницької області за сорок років Радянської влади. Хмельницький, 1957; А. Г. Бабенко, А. А. Міняйло. Культурне будівництво на Вінниччині в роки Радянської влади. Вінниця, 1959; Г. П. Булкин. Розвиток соціалістичної культури на Житомирщині за роки Радянської влади. Житомир, 1957; А. П. Загоруйко. Розквіт культури радянської Станіславщини. Станіслав, 1958; М. М. Грищенко. Розвиток народної освіти на Україні за роки Радянської влади. К., 1957; В. П. Мольченко. Розквіт соціалістичної культури на Київщині за 40 років. К., 1957; В. П. Чехов. Досягнення в розвитку соціалістичної культури на Чернігівщині за роки Радянської влади. Чернігів, 1957; О. Д. Швальов. Розквіт культури. Матеріали про культурне будівництво в Одеській області. Одеса, 1958; С. Л. Близнюк. Розвиток освіти на Житомирщині за 40 років Радянської влади. Житомир, 1958; М. С. Гриценко. Розвиток радянської школи на Україні. К., 1958; І. Г. Колесник. Важливий етап у розвитку загальноосвітньої школи Української РСР

хого, Г. М. Шевчука, О. О. Михайлова, С. К. Гутянського, Ю. О. Курносова і А. Г. Бондар ⁹⁷.

Згадані праці написані на основі вивчення праць В. І. Леніна, рішень партії, документів Радянського уряду та архівних матеріалів. Складний процес становлення української радянської культури (1917—1920 рр.) вперше в радянській історіографії дослідив І. Д. Золотоверхий. Ніби продовженням цього дослідження є монографія Г. М. Шевчука про культурне будівництво на Україні в роки відбудовного періоду. Правда, якщо І. Д. Золотоверхий в своїй праці висвітлює весь комплекс питань культурного розвитку українського народу в перші роки революції, то Г. М. Шевчук дослідив лише питання культурно-освітньої роботи, народної освіти, підготовки кадрів радянської інтелігенції, розвитку науки, преси і книговидавничої справи. З поля зору дослідника випали важливі галузі культури — література і мистецтво. Останні ж, як правило, синтезують в собі той чи інший рівень загальної культури народу. Ось чому історик, досліджуючи загальний розвиток культури, не може залишати поза увагою ці важливі галузі культури.

В українській радянській історіографії переважають праці з історії розвитку народної освіти. Але ця перевага визначається лише їх кількістю. Довгий час монографічних досліджень з історії народної освіти на Україні за довоєнний час не було. Лише останнім часом вийшло в світ принаймні дві значних монографії. Це — «Розвиток народної освіти на Україні (1921—1932 рр.)» Г. І. Ясницького ⁹⁸ і «Нариси з історії школи в Українській РСР (1917—1965)» М. С. Гриценка ⁹⁹.

Автори показали велику роль В. І. Леніна і Комуністичної партії у створенні радянської системи народної освіти, піклування Радянської держави про школу і освіту народу, творчу роль трудящих мас в освітній справі, дали наукову критику шкідли-

(1930—1934). К., 1957; О. Н. Кондратюк. Боротьба за школу для народу на Тернопільщині. Тернопіль, 1957; Г. І. Прокопенко. Розвиток загально-освітньої школи Української РСР за сорок років Радянської влади. К., 1958; Л. В. Черкашин. Загальне навчання в Українській РСР (1917—1957 рр.). К., 1958; Розвиток народної освіти на Житомирщині за 40 років Радянської влади. Збірник статей та спогадів. Житомир, 1957; Питання історії освіти і школи на Україні. К., 1958; Розвиток народної освіти в Запорізькій області за роки Радянської влади. Збірник статей. Запоріжжя, 1957; Народна освіта Дрогобиччини за роки Радянської влади. Збірник статей. Дрогобич, 1957.

⁹⁷ І. Д. Золотоверхий. Становлення української радянської культури (1917—1920 рр.). К., 1961; С. К. Гутянський. Здійснення ленінських принципів народної освіти на Україні, 1960; О. Михайлов. Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва (1929—1941). К., 1963; Г. М. Шевчук. Культурне будівництво на Україні у 1921—1925 рр. К., 1963; Ю. О. Курносів і А. Г. Бондар. У навчанні та праці. К., 1964.

⁹⁸ Г. І. Ясницький. Розвиток народної освіти на Україні (1921—1932 рр.). К., 1965.

⁹⁹ М. С. Гриценко. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917—1965). К., 1966.

вим і помилковим теоріям, які мали місце в практиці будівництва радянської школи.

Оцінюючи загальний доробок радянських істориків з питань культурного будівництва на Україні, не можна обійти той факт, що протягом багатьох років історики не підготували ґрунтовного дослідження про культурний розвиток українського селянства. Друкувалися окремі статті на сторінках журналів і наукових збірників, в яких висвітлювався розвиток культури на селі за короткий період і лише в певному аспекті.

Глибокий аналіз процесу духовного життя селянства України в роки боротьби за проведення суцільної колективізації зробив О. О. Михайлов. У монографіях і статтях¹⁰⁰ про культурний розвиток українського села автор глибоко проаналізував різнобічний процес культурного будівництва за 13 років соціалістичного розвитку українського села і показав велику історичну місію Радянської влади, завдяки якій дрібнобуржуазна маса селянства в процесі культурної революції ідейно загартувалася, стала активним будівником комуністичного суспільства. Певним внеском у дослідження історії розвитку української радянської культури є також відповідні розділи з «Історії Києва» (т. II) та праці з історії Харківського і Київського державних університетів¹⁰¹.

Історії розвитку окремих галузей української радянської культури присвячено праці, написані літераторами та мистецтвознавцями, що висвітлюють історію української літератури, українського театру, української радянської музики, живопису, образотворчого мистецтва, кіномистецтва¹⁰².

¹⁰⁰ О. О. Михайлов. Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва (1929—1941). К., 1963; його ж. Допомога міста селу в піднесенні культури (1929—1941 рр.). К., 1968; його ж. Культурно-просвітительна робота в селах України в період колективізації сільського господарства. Из истории борьбы Коммунистической партии Украины за социалистическое переустройство сельского хозяйства. К., 1961; його ж. Керівництво КП(б)У перебудовою школи та здійснення семирічної освіти на селі (1933—1937 рр.).— Наукові праці з історії КІРС. Міжвідомчий науковий збірник, вип. 5; З історії боротьби КП України за розвиток народної освіти (1917—1945 рр.). К., 1965; його ж. З історії боротьби партійних організацій України за піднесення культурно-освітньої роботи на селі (1938—1941 рр.).— Під прапором марксизму-ленінізму. Збірник статей, присвячених 40-річчю утворення Комуністичної партії України. К., 1959, та ін.

¹⁰¹ Історія Києва, т. II. К., 1960; Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет. Харьков, 1955; Історія Київського університету, 1834—1959. К., 1959.

¹⁰² Історія української літератури в двох томах, т. 2. К., 1956; Український драматичний театр. Нариси історії в двох томах. К., 1959; Г. Піскун. Український радянський театр. Нарис. К., 1957; В. Довженко. Нариси з історії української радянської музики, ч. I. К., 1957; М. Гордійчук. Українська радянська музика. Нарис. К., 1957; Я. Затеняцький. Український радянський живопис. К., 1958; П. Говдя. Українське радянське образотворче мистецтво. Нарис. К., 1958; І. С. Корнієнко. Українське радянське кіномистецтво. 1917—1929; А. С. Жукова, Г. В. Жуков. Українське радянське кіномистецтво 1930—1941. К., 1959.

У кінці 50-х — на початку 60-х років побачили світ дослідження з історії книги, книговидавничої справи та поширення книг серед народу. Цю проблему досліджують в ряді праць О. В. Молодчиков, Т. С. Скрипник, М. А. Агуф, М. Т. Коваль та ін.¹⁰³

У 1965 р. у зв'язку з 400-річним ювілеєм початку російського книгодрукування вийшло в світ дві колективні праці — «Книга і друкарство на Україні» та «Українська книга»¹⁰⁴. Авторами першої праці є І. К. Білодід, О. І. Дей, Я. Д. Ісаєвич, Г. І. Коляда, О. В. Молодчиков, С. О. Петров, П. М. Попов, О. О. Сидоров. Розділ «Українська радянська книга» написаний О. В. Молодчиковим. У його нарисі відтворена історія видання радянської книги з 1917 р. до наших днів. Автор показав велику роль книги у вихованні народу, розвитку його культури і освіти, у виробленні комуністичного світогляду, починаючи з перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції до наших днів.

Праця «Українська книга» створена великим колективом науковців, літераторів і працівників преси.

Визначною подією в культурному житті українського народу є видання 17-томної Української Радянської Енциклопедії. В ній висвітлено широке коло питань культурного розвитку українського народу за роки Радянської влади. Перу відомих вчених Академії наук УРСР, працівників вищих учбових і наукових закладів республіки, Москви, Ленінграда та інших міст СРСР, партійних і радянських працівників, діячів культури належить велика кількість статей про культуру і культурну революцію на Україні, про діячів культури і вчених, про культурні зв'язки України з братніми народами СРСР та зарубіжними країнами.

У статтях УРЕ про українську радянську культуру розвінчуються фальсифікаторські спроби буржуазної та буржуазно-націоналістичної історіографії применшити загальновідомі успіхи культурної революції на Україні, викриваються наклепи на ленінську політику дружби і братерства між українським, російським та іншими народами Радянського Союзу.

Історія культурної революції на Україні ґрунтовно досліджується в працях, що вийшли в світ до 50-річчя Радянської влади. Це насамперед II том «Історії Української РСР», «Історія Академії наук Української РСР» (книга перша), «Розвиток

¹⁰³ О. В. Молодчиков. Радянська книга на Україні у відбудовний період (1921—1925 рр.); його ж. Книгоиздательское дело в Украинской ССР (1917—1960). — Збірник наукових праць Державної публічної бібліотеки Академії наук УРСР. К., 1958; Книга. Исследования и материалы. Сборник V. М., 1960; Т. С. Скрипник. Книжкові видавництва Радянської України у відбудовний період (1921—1925 рр.). — Учені записки Харківського державного бібліотечного інституту, вип. IV. Питання бібліотекознавства та бібліографії. Харків, 1960; М. Агуф, М. Коваль. Книгу — в маси. Книжкова торгівля в Радянській Україні (1918—1964). Харків, 1965.

¹⁰⁴ Книга і друкарство на Україні. К., 1965; Українська книга. К., 1965.

української культури за роки Радянської влади» та ряд колективних монографічних досліджень з окремих питань культури українського народу ¹⁰⁵.

Розвиток української культури в перші роки Радянської влади та культурні взаємозв'язки і взаємодопомога українського і російського народів на основі ленінської національної політики досліджено також у монографіях А. В. Лихолата, В. А. Чирка ¹⁰⁶ та ін.

Роль В. І. Леніна і Комуністичної партії в розвитку української радянської культури висвітлюється в усіх працях радянських істориків про культурну революцію. Більш глибоке дослідження цієї проблеми історики почали здійснювати в ході підготовки до 50-річного ювілею перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна.

Про велику роль В. І. Леніна у розвитку української радянської культури йдеться в працях І. К. Білодіда, П. І. Воробей, І. О. Гуржія та В. Г. Сарбея, С. К. Гутянського, О. О. Михайлова, а також у колективних монографіях, що вийшли у видавництвах Київського державного університету та «Науковій думці» ¹⁰⁷.

* * *

Питання історії громадсько-політичного життя радянського суспільства і участі в ньому трудящих мас України досліджені недостатньо.

¹⁰⁵ Історія Української РСР, т. II, К., 1967; Історія Академії наук Української РСР. Книга перша. К., 1967; Розвиток української культури за роки Радянської влади. К., 1967; Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. К., 1967; Вища школа Української РСР. Частина перша (1917—1945 рр.). К., 1967; Торжество ленінської національної політики на Україні. К., 1967.

¹⁰⁶ А. В. Лихолат. Здійснення ленінської національної політики на Україні. 1917—1920. К., 1967; В. А. Чирко. Коммунистическая партия — организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917—1922 гг. М., 1967.

¹⁰⁷ П. І. Воробей. В. І. Ленін і питання культурного будівництва на Радянській Україні в роки громадянської війни (1918—1920 рр.).— Ідеї В. І. Леніна живуть і перемагають. Одеса, 1960; І. Гуржій, В. Сарбей. В. І. Ленін про найважливіші питання історії України. К., 1960; С. К. Гутянський. Здійснення ленінських принципів народної освіти на Україні. К., 1960; його ж. Ленін і українська радянська культура. К., 1963; його ж. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні. К., 1965; його ж. Значення теоретичної спадщини В. І. Леніна для вивчення історії української радянської культури.— УІЖ, 1965, № 4, стор. 41—50; С. Гутянський, А. Іщук, С. Козак. В. І. Ленін і українська соціалістична культура.— «Комуніст України», 1969, № 12; О. О. Михайлов. Торжество ленінського плану культурної революції на Україні.— Ленінським шляхом. Збірник статей. К., 1960; І. К. Білодід. Ленінська теорія національно-мовного будівництва в соціалістичному суспільстві. К., 1969; Ленінське вчення про культурну революцію та здійснення його на Україні. К., 1970; Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії. К., 1969.

Зосереджуючи майже всю увагу тільки на фактах трудового героїзму робітничого класу, більшість істориків розглядали провідний клас нашого суспільства, як правило, виключно у виробничих умовах.

Необхідно показати робітничий клас не тільки у боротьбі за розвиток економіки країни, але і в усіх сферах суспільно-політичного життя.

Проблемою історії радянського будівництва довоєнного періоду займалися як історики, так і юристи.

Найбільш ґрунтовно розроблені питання історії радянського будівництва на Україні в період відбудови народного господарства після ліквідації іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни. Висвітленню цього періоду присвячена монографія Б. М. Бабія, в якій на основі матеріалів архівів розглядаються питання радянського будівництва УРСР у взаємодії з загальними соціально-економічними процесами, що відбувалися на Україні і в Радянській державі¹⁰⁸. Поряд з матеріалами правового характеру монографія Б. М. Бабія містить численні факти і узагальнення, що стосуються громадянської історії українського народу. Автор ґрунтовно досліджує розвиток Української Радянської соціалістичної держави, заходи Комуністичної партії, спрямовані на розширення соціалістичної демократії. У монографії розглядаються організаційні форми, які застосовувалися в 1921—1925 рр. органами влади для залучення робітничого класу і широких мас трудящих до управління державою. Автор показав, як, спираючись на робітничий актив, Комуністична партія непримиренно боролася проти бюрократизму та інших недоліків у роботі державного апарату. Значне місце у монографії займає висвітлення питань, пов'язаних з безпосередньою боротьбою республіканських і місцевих органів влади за відбудову народного господарства.

Певні успіхи досягнуті в дослідженні історії радянського будівництва у період боротьби за соціалістичну реконструкцію народного господарства у передвоєнні роки. Особливу цінність для вивчення історії радянського будівництва на Україні у 1926—1941 рр. мають стенографічні звіти або матеріали сесій Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, більшість яких присвячена народногосподарському та державному розвитку республіки. Важливими джерелами є невеликі за обсягом збірники постанов партії і уряду з питань так званого оробочення державного апарату, які були надруковані у 1929 р.¹⁰⁹, а також збірник відомостей про склад державного апарату Української РСР¹¹⁰.

¹⁰⁸ Б. М. Бабій. Українська Радянська держава 1921—1925 рр. К., 1961.

¹⁰⁹ Висування робітників і селян в держапарат у постановках ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У. Харків, 1929; За оробочення радянського апарату. Харків, 1929.

¹¹⁰ Радянський апарат УРСР. Харків, 1930.

Для вивчення питань радянського будівництва в період довоєнних п'ятирічок наукову цінність являють збірники узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Матеріали їх розкривають заходи Комуністичної партії щодо пожевлення діяльності Рад та удосконалення органів державної влади і господарського управління, подолання бюрократизму, виховання численного робітничо-радянського активу. У них міститься значний документальний матеріал, який характеризує конкретно заходи Комуністичної партії і Радянського уряду по придушенню запеклого опору класово-ворожих елементів у місті і на селі. У збірнику наводиться матеріал про зміцнення органів державного управління національними кадрами, боротьбу органів державної влади Української РСР за соціалістичну індустріалізацію та ін. На жаль, історики в дослідженнях майже не використовують величезний фактичний матеріал збірників.

Велике значення для дослідження питань з історії радянського будівництва мають праці, статті і промови видатних діячів Комуністичної партії і Радянської держави. Тут, в першу чергу, потрібно назвати праці «всесоюзного старости», видатного теоретика з питань Радянської держави і права М. І. Калініна¹¹¹.

Значним вкладом в історію радянського будівництва на Україні в роки довоєнних п'ятирічок є праці видатного діяча Комуністичної партії і Радянської держави Г. І. Петровського, який майже протягом 20 років очолював Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет. У працях і виступах Г. І. Петровський глибоко аналізував і узагальнював досвід роботи місцевих і республіканських органів державної влади. Значне місце в його працях займають питання розвитку соціалістичної демократії, залучення до управління державою робітничого класу і трудящих мас.

Висвітленню діяльності міських Рад присвячена брошура С. Власенка¹¹². Питання радянського будівництва серед національних меншостей на Україні розкриває О. Буценко¹¹³. Цікавий фактичний матеріал і ґрунтовні узагальнення з питань радянського будівництва на Україні знайде дослідник у збірнику статей і промов М. М. Попова¹¹⁴.

В 30-х роках надруковані брошури, присвячені різноманітним питанням радянського будівництва¹¹⁵. Статті, в яких узагальню-

¹¹¹ М. И. Калинин. Избранные произведения в четырех томах. М., 1960.

¹¹² С. Власенко. Горсоветы на Украине (их работа и ближайшие задачи). Харьков, 1927.

¹¹³ О. И. Буценко. Радянське будівництво серед нацменшостей УРСР. Харків, 1928; його ж. Радянське будівництво на Україні. Харків, 1927.

¹¹⁴ М. М. Попов. За Радянську Україну — невід'ємну частину СРСР. Збірник статей і промов. К., 1936.

¹¹⁵ К. Гульй. Профсоюзы и перевыборы Советов. Харьков, 1934; Л. Мандельштам. Выборы в місцеві Ради депутатів трудящих. Харків, 1939; Е. П. Портнов. Ради в 3-му році п'ятирічки. Харків, 1931, та ін.

вався досвід практичної роботи Рад на Україні, часто друкувалися на сторінках журналу «Радянська Україна».

Серед монографій, брошур і статей, виданих у 50-х роках, слід назвати змістовну працю О. Б. Слущького «Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926—1929 рр.)» (К., 1957), в якій характеризуються перші успіхи соціалістичної індустріалізації на Україні, ґрунтовно аналізуються процеси перебудови місцевих і республіканських органів влади і управлiнь, а також висвітлюється їх конкретно-практична діяльність у 1926—1929 рр.

Певні успіхи досягнуті у дослідженні питання про об'єднавчий рух на Україні за утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Заслуговує на увагу брошура В. Ф. Купришина «Виникнення і розвиток державного співробітництва між Радянською Росією і Радянською Україною в 1917—1922 рр.» (К., 1959). Автор використав значний фактичний матеріал, архівні і друкovanі джерела. В брошурі підкреслюється, що, використовуючи досвід державного будівництва російського народу і спираючись на його підтримку, трудящі України під керівництвом Комуністичної партії знищили залишки старого апарату буржуазно-поміщицької влади і успішно створили і зміцнили свою рідну робітничо-селянську соціалістичну державу.

Багатогранній діяльності партії в організації братерського співробітництва російського і українського народів у той складний період історії першої в світі держави робітників і селян присвячена книга М. І. Куліченка «Комуністична партія України в боротьбі за утворення СРСР» (К., 1962).

Найбільш повне висвітлення дістало питання про об'єднавчий рух на Україні за створення Союзу РСР у монографії В. А. Чирка «Коммунистическая партия — организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917—1922 гг.» (М., 1967). Автор з ленінських позицій, на основі рішень Комуністичної партії простежує встановлення тісних федеративних зв'язків УРСР і РРФСР, широке використання Україною досвіду державного, господарського та воєнного будівництва Російської Федерації. Особливу увагу приділено у книзі висвітленню боротьби Комуністичної партії з численними дрібнобуржуазними націоналістичними партіями на Україні, які виступали проти братнього співробітництва України і Росії. Розкриваючи величезну роль В. І. Леніна як натхненника і організатора СРСР, автор описує також труднощі, які доводилось долати партії на шляху здійснення ленінського плану утворення СРСР.

В розробку питання про об'єднавчий рух на Україні за утворення Союзу РСР певний вклад внiс П. К. Стоян, надрукoванвши в 1962 р. працю «Утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік».

Історії радянського будівництва на Україні, зокрема в період довоєнних п'ятирічок, присвячена монографія А. П. Таранова «Історія Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки» (К., 1957). Автор у відповідності з основними закономірностями і етапами розвитку радянського суспільства і Радянської держави дає систематичний виклад і висвітлення історії розвитку Конституції Української РСР, її основних принципів, важливіших інститутів і положень.

У 1966 р. вийшла монографія В. М. Терлецького «Ради депутатів трудящих Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1938—1958 рр.)». У ній автор досліджує історичну роль Рад депутатів трудящих Української РСР у завершенні будівництва соціалізму, аналізує їх значення і місце в політичній організації суспільства, їх державний і громадський характер та роль в суспільно-політичному житті. На значному фактичному матеріалі, архівних документах показується багатогранна діяльність Рад у державному, господарському і культурному будівництві.

За останній час в українських журналах з'явилося багато статей, присвячених роботі Рад і участі у них робітників та селян¹¹⁶. Зокрема, слід відзначити статті В. М. Довгопола. Автор, використавши архівні та друковані матеріали, показав боротьбу Комуністичної партії, робітничого класу України в перші роки соціалістичної індустріалізації за пожвавлення роботи Рад, висвітлив основні форми і методи залучення трудящих до управління державою, до радянського і господарського будівництва.

Про цінний досвід боротьби партійних організацій за пожвавлення роботи Рад на Україні в перші роки соціалістичної індустріалізації розповідає у статті З. В. Маціна¹¹⁷. Він висвітлює питання про роботу Харківської міської Ради. О. Ф. Фрицький¹¹⁸ у невеличкій за розміром статті розглядає питання про

¹¹⁶ Є. І. Лозова. Комуністична партія України — організатор удосконалення форм і методів роботи міських та селищних Рад республіки в 1926—1929 рр.—Наукові праці з історії КПРС, вип. 13, 1967; і і ж. Про участь міських і селищних Рад України в культурному будівництві (1926—1929 рр.)—УІЖ, 1968, № 2; Б. М. Барак. Про роль робітників України у змінних органах Радянської влади на селі в роки масової колективізації.—Питання історії народів СРСР, вип. 5, 1968; й о г о ж. Дальше зміцнення і демократизація міських та селищних Рад Української РСР під час передвиборної кампанії 1928—1929 рр.—Питання історії народів СРСР, вип. 6, 1969; В. М. Довгопол. Участь робітничого класу України в перевиборах Рад у 1926—1927 роках.—Вісник Харківського університету, № 17, історична серія, вип. 1, 1966; й о г о ж. Про пожвавлення роботи міських Рад на Україні в перші роки соціалістичної індустріалізації (1926—1929 рр.)—Питання історії народів СРСР, вип. 4, 1967.

¹¹⁷ З. В. Маціна. К вопросу о мероприятиях Коммунистической партии Украины по оживлению Советов и вовлечению в их работу женщин республики (1926—1929 гг.)—Из истории местных организаций Коммунистической партии Украины. Сборник статей, вып. III. Харьков 1964.

¹¹⁸ О. Ф. Фрицький. Про виникнення і розвиток деяких форм діяльності місцевих Рад і їх органів на Україні у 20-х роках.—УІЖ, 1966, № 10.

виникнення деяких форм діяльності місцевих Рад на Україні в 20-х роках. У праці підкреслюється, що залучення робітників і селян до державної діяльності і широкого контролю над органами управління сприяло усуненню недоліків у господарському і культурному будівництві.

Науковий інтерес являє стаття В. С. Трищенка («З досвіду організації масового контролю місцевими органами ЦКК КП(б)У — РСІ УРСР (1926—1929 рр.)». — УІЖ, 1963, № 2), присвячена питанням організації, розвитку партійного і державного контролю в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни. Розробці окремих питань історії радянського будівництва присвячено статті І. Мар'їна¹¹⁹ і В. Гречка¹²⁰.

За останні роки досягнуті певні успіхи в дослідженні основних питань з історії радянського будівництва на Україні. Визначну роль в розробці цих, як і багатьох інших проблем історії України, відіграв «Український історичний журнал». В найкоротший час навколо журналу склався широкий авторський актив і на його сторінках надруковано більше наукових досліджень, ніж видано їх за 20—25 попередніх років. Проте стан вивчення історії радянського будівництва на Україні в 1921—1941 рр. потребує глибоких і всебічних досліджень.

¹¹⁹ І. П. Мар'їн. Борьба КПСС за укрепление органов государственной власти (1939—1941 гг.). — Наукові записки Кіровоградського педагогічного інституту, т. 8, 1959.

¹²⁰ В. Гречко. Деякі питання удосконалення радянського державного апарату УРСР в 1926—1927 рр. — «Радянське право», 1959, № 3.

5. ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА 1941—1945 рр.

Велика Вітчизняна війна 1941—1945 рр., найбільш кровопролитна в історії людства, була найсерйознішим випробуванням, яке випало на долю першої в світі країни соціалізму. У тяжкій битві з фашизмом радянські люди не тільки відстояли честь, свободу і незалежність Батьківщини, а й визволили людство від загрози фашистського поневолення.

Перемога Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні була видатною подією світової історії, яка визначила долю прийдешніх поколінь. В історичних дослідженнях період Великої Вітчизняної війни займає одне з провідних місць.

Серед праць про Велику Вітчизняну війну значне місце займають дослідження українських істориків. Переважна більшість їх присвячена бойовим діям на території України, героїчній боротьбі в тилу ворога та трудовому подвигу українського народу.

Наукова цінність вкладу українських істориків в радянську та зарубіжну історіографію Великої Вітчизняної війни і другої світової війни значною мірою обумовлена тією роллю, яку відіграв український народ у боротьбі прогресивних сил світу проти фашистських поневолювачів. Територія України з перших днів вторгнення фашистських армій в СРСР стала ареною жорстоких битв. Невід'ємною частиною історії героїчної боротьби радянського народу стали оборонні битви радянських військ на Україні, подвиги міст-героїв Одеси, Севастополя, Києва, успіхи і невдачі перших місяців 1941 р., історична битва на Дніпрі, Корсунь-Шевченківська битва та інші переможні битви періоду завершення визволення української землі від фашистських поневолювачів.

В багатющу спадщину героїчної боротьби радянського народу проти фашизму ввійшли славні подвиги українських партизанів і підпільників. До трудового подвигу радянських людей навечно вписана титанічна боротьба українських трудівників по забезпеченню потреб фронту та масової евакуації народного майна в тиллові райони Радянської країни, небачена по темпах і масштабах відбудова зруйнованих окупантами промисловості і сільського господарства республіки. Велика сила дружби народів Радянського Союзу була проявлена в роки Великої Віт-

чизняної війни. Український народ вніс у цю справу значний вклад.

Виятковий інтерес радянського і зарубіжного читача до героїчного періоду в історії Радянської держави значною мірою сприяв тому, що за короткий строк, чверть століття, радянськими, у тому числі українськими, істориками була створена література найрізноманітнішого змісту — від детального дослідження окремих питань до великих узагальнюючих праць.

Перші дослідження про героїчну боротьбу українського народу проти фашистських поневолювачів створювались ще в ході історичних битв Великої Вітчизняної війни на основі зведень Радянського Інформбюро, матеріалів газет, журналів та інших публікацій про бойовий і трудовий героїзм радянських людей.

Висвітленню мужньої боротьби радянського народу присвячені збірник статей під редакцією К. Г. Гуслистого і Л. М. Славіна, брошури З. Шульги, К. Дубини і Л. Новиченка, видані АН УРСР уже 1942 р. Автори викривали режим кривавих розправ і насильства фашистських окупантів на українській землі¹.

У 1943 р. радянські люди дізнались про подвиг молодогвардійців, який згодом став відомим усьому світові². З полум'яним словом про героїчну боротьбу українського народу виступив видатний кінорежисер Олександр Довженко³. Історії народного ополчення присвячена брошура А. Чеканюка⁴.

Значно збільшилось число публікацій українських істориків після визволення Києва і всієї України. У 1943 р. видані брошури Л. М. Славіна про двічі Героя Радянського Союзу Олександра Молодчого⁵ і М. Бажана про подвиги українців у битвах за визволення своєї Батьківщини⁶⁻⁷.

Висвітленню боротьби радянських воїнів 3-го Українського фронту присвячено збірник, виданий у 1945 р.⁸ Короткі описи Корсунь-Шевченківської битви Радянської Армії і битви за Дніпро зробили Д. Бедзик і М. Зам'ятін⁹. У 1945 р. виданий великий збірник статей і документів про битву за Крим, підготовлений

¹ Боротьба українського народу проти німецьких загарбників. Збірник статей. Уфа, 1942; З. Шульга. Українське селянство не буде у фашистській неволі. Уфа, 1942; К. Дубина. Варвари двадцятого віку. Саратов, 1942; Л. Новиченко. Гітлерівська кріпаччина (Про «німецьку земельну реформу» на тимчасово окупованій Україні). Саратов, 1942.

² Молода Гвардія України. М., 1943.

³ О. Довженко. Не хазяйнувати німцям на Україні. М., 1943.

⁴ А. Чеканюк. Народне ополчення в героїчній обороні Києва і Одеси. М., 1943.

⁵ Л. Славін. Олександр Молодчий. М., 1943.

⁶⁻⁷ М. Бажан. Сини України в боях за Вітчизну. М., 1943.

⁸ Герої Третього українського. Збірник. К., 1945.

⁹ Д. Бедзик. Корсунь-Шевченківське побоїще. Нарис. К., 1944; М. Зам'ятін. Історична битва за Дніпро і Правобережну Україну. Київ — Львів, 1944.

Кримською комісією по історії Великої Вітчизняної війни¹⁰. Ще в роки війни друкувалися короткі огляди героїки народної боротьби на окупованій території України і мемуари учасників та керівників партизанської боротьби. Так, висвітленню партизанської боротьби українського народу присвячена брошура колишнього начальника Українського штабу партизанського руху Т. А. Строкача¹¹. Про героїчні подвиги населення Ровенщини написав колишній секретар підпільного обкому і командир великого партизанського з'єднання В. А. Бегма¹².

Необхідність зберегти в таємниці від ворога найменування військових частин, райони дій і прізвиська партизанських командирів, незавершена робота по упорядкуванню документальних матеріалів про героїчну боротьбу радянських людей — все це не давало ще можливості приступити до наукового узагальнення історії Великої Вітчизняної війни. Створена в кінці 1944 р. при Академії наук Української РСР Комісія по історії Вітчизняної війни лише в кінці 1945 р. розгорнула свою роботу по збору документальних матеріалів і спогадів учасників подій.

В публікаціях воєнного періоду недостатньо висвітлений трудовий подвиг народу, що також обумовлювалось необхідністю збереження в таємниці місць розташування і характеру роботи підприємств, які забезпечували потреби фронту. Випала із змісту публікацій того часу тема викриття корисливих цілей реакційних кіл західних держав антигітлерівської коаліції.

Збір документів та матеріалів про звірства окупантів, активна діяльність надзвичайної Державної комісії по встановленню та розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників та їх співучасників обумовили більш широкі можливості швидкого узагальнення цих фактів дослідниками. У 1944—1945 рр. друкуються повідомлення Надзвичайної Комісії, видаються брошури, збірники статей та документів про злочини фашистських окупантів¹³. У 1945 р. видані праці К. Дубини, в яких на основі фактів викриваються злочини фашистських окупантів у Києві¹⁴. На жаль, майже протягом двох десятиріч ця важлива тема випала з поля зору дослідників.

Із завершенням війни закінчився перший період радянської, в тому числі й української, історіографії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. Названі праці українських істориків

¹⁰ Бой за Крим. Сборник статей и документов. Симферополь, 1945.

¹¹ Т. А. Строкач. Партизани України. М., 1943.

¹² В. А. Бегма. Злочини німців і народна боротьба на Ровенщині. Київ — Харків, 1945.

¹³ Визволення Київщина. Збірник матеріалів, присвячений першій річниці з дня визволення Києва і Київської області з німецької неволі. К., 1944; Звірства німців на Львівщині. Збірник статей і документів. Львів, 1945; Про злочинства, заподіяні німецько-румунськими загарбниками в м. Одесі і районах Одеської області. К., 1944; П. Сліпчук. Людожери. К., 1945.

¹⁴ К. Дубина. 778 трагічних днів Києва. К., 1945; його ж. Злочини німців в Києві. М., 1945.

свідчать про недостатнє, в основному популярне, відображення в літературі воєнних років бойового і трудового подвигу радянського народу.

Перші дослідження історії українського народу в період війни починають з'являтися після її завершення. Наступний період історіографії цієї важливої проблеми визначається хронологічними рамками 1946—1956 рр. Незважаючи на те, що джерельна база була обмеженою, українські історики стали значно глибше висвітлювати бойові і трудові подвиги радянського народу в Великій Вітчизняній війні. Так, у 1946 р. опубліковано воєнно-історичний нарис про визволення Західної України¹⁵, який немовби продовжує популярне висвітлення основних бойових операцій Радянської Армії на Україні, почате ще в роки війни. Визволенню Києва присвятили воєнно-історичний нарис М. Гертер, М. Грановський, В. Яворський¹⁶. В опис бойових дій все частіше проникає тема про всенародну допомогу мирного населення регулярній армії¹⁷. Трудовому подвигу радянського народу присвячена брошура І. Романенка¹⁸. В опублікованій літературі показана героїка партизанської та підпільної боротьби на Україні.

У 1947 р. видано довідник-путівник по виставці «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників»¹⁹, 1948 р. надруковані брошура Г. Кузовкова і збірник нарисів про 28 героїв партизанської боротьби на Україні²⁰. Історії молодіжного підпілля на Україні присвячена книга Д. Бедзика²¹. У методичному посібнику для вчителів середньої школи В. В. Руднева систематизовано висвітлюються основні моменти історії Великої Вітчизняної війни²². З'явилася перша узагальнююча праця — монографія М. І. Супруненка «Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза», в якій висвітлюються героїчна боротьба і трудовий подвиг українського народу в роки війни²³.

¹⁵ І. В. Паротькін. Визволення Західної України. К., 1946.

¹⁶ М. Гертер, М. Грановський, В. Яворський. Освобождение Киева. К., 1948.

¹⁷ С. Сергієв. Львов'яни в боях за Батьківщину. Львів, 1946; А. Кардашов і М. Красюк. На защите родного города. М., 1949.

¹⁸ І. Романенко. Економічна перемога радянського народу над гітлерівською Німеччиною. Київ — Харків, 1946.

¹⁹ Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників. Довідник. К., 1947.

²⁰ Герої партизанської боротьби на Україні. Збірник нарисів, кн. І. К., 1948; Г. В. Кузовков. Партизанський рух на Україні в період Великої Вітчизняної війни. К., 1951.

²¹ Д. М. Бедзик. Племя нескореных. Нариси про комсомольське підпілля на Україні в дні Вітчизняної війни. К., 1949.

²² В. В. Руднев. До викладання історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу і післявоєнного будівництва. Методичний посібник для викладачів середньої школи. К., 1950.

²³ Н. І. Супруненко. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза. К., 1956.

Опубліковані в 1948—1956 рр. спогади українських партизанських командирів і рядових значно розширюють уявлення про народність і героїзм партизанської боротьби. За висвітленням і аналізом подій — це своєрідні історичні праці. Так, щоденники С. В. Руднева і М. М. Попудренка, написані на основі документальних джерел, розповідають про два найбільші партизанські з'єднання, що діяли на Україні²⁴. Історію окремих партизанських з'єднань, що діяли в північних районах України і Криму, описують командири О. Ф. Федоров, С. А. Ковпак та інші учасники партизанської боротьби²⁵.

Таким чином, другий період історіографії Великої Вітчизняної війни на Україні поклав тільки початок науковому дослідженню, головним чином, історії партизанського руху українського народу. В дослідженнях радянських, в тому числі українських, істориків не були піддані науковому аналізу і узагальненню документальні матеріали про бойові дії Радянської Армії і героїчний трудовий подвиг українського народу, недостатньо відображені багатогранна діяльність партійного підпілля і історія народної боротьби в промислових та степових районах України. Випали з поля зору дослідників дії численних загонів народного ополчення і винищувальних батальйонів. Не розкрита тема бойової співдружності радянського, в тому числі й українського, народу з народами зарубіжних країн. Лише окремі статті присвячені висвітленню дій польських і чехословацьких військових частин в СРСР²⁶, бойової співдружності радянських, польських і чехословацьких партизан та радянських і югославських воїнів.

Діяльність Комісії по історії Великої Вітчизняної війни АН УРСР, яка поряд з підготовкою досліджень на основі існуючих архівних матеріалів проводила роботу по збору документальних даних про героїчну боротьбу і трудовий подвиг українського народу в роки війни, була припинена 1949 р. Незабаром була розформована також виставка-музей «Партизани України у Великій Вітчизняній війні», яка, подібно до щойно згаданої

²⁴ С. В. Руднев. Щоденник про Карпатський рейд. К., 1948; М. Попудренко. Щоденник. К., 1949.

²⁵ С. Ковпак. Від Путивля до Карпат. К., 1949; А. Ф. Федоров. Подпольный обком действует. М., 1949; А. Федоров. Партизаны Черниговщины. М., 1949; Анатолій Шиян. Партизанський край. К., 1946; Михайло Шолін. Партизанськими шляхами. К., 1946; П. Воронько. Партизанський генерал Руднев. К., 1946; Михайл Глидер. С киноапаратом в тылу врага. М., 1946; Микола Шеремет. В партизанських загонах. К., 1947; Т. Гнедаш. З партизанами Федорова. К., 1948; И. Козлов. В Крымском подполье. М., 1948; П. Вершигора. Люди с чистой совестью. М., 1951; Д. м. Медведев. Сильные духом. М., 1951; И. Бескромный. Лесная правда. Одесса, 1953; Г. Артазеев. Партизанская бль. М., 1954; М. И. Наумов. Хинельские походы. М., 1954; А. Сабуров. За линией фронта. М., 1953; А. Брынский. По ту сторону фронта. Горький, 1956; И. Вергасов. В горах Таврии. Симферополь, 1955, та ін.

²⁶ Історичні зв'язки слов'янських народів. К., 1956, стор. 36—112, 252—267.

комісії, провела корисну роботу по накопиченню додаткової документальної бази.

Важливі зміни у розвитку радянської, в тому числі української, історіографії Великої Вітчизняної війни відбулися в наступний період — після XX з'їзду КПРС. Інтенсивному розвитку історіографії сприяла також підготовка до відзначення 25-річчя Перемоги над фашистською Німеччиною і 50-річчя Радянської влади. На початку третього періоду історіографії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу українські історики вже мали солідну документальну базу упорядкованих матеріалів про бойовий подвиг українського народу, зосереджених, головним чином, в архіві Інституту історії партії ЦК КП України, а також в архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Значна кількість документів, що відображають бойові дії Радянської Армії та окупаційний режим на Україні, зосередилась в архіві Радянської Армії, а також у державних і партійних архівах республіки. Матеріали цих архівів лягли в основу наступних досліджень українських істориків.

Народній боротьбі в тилу німецько-фашистських загарбників присвячене дослідження В. Клокова, І. Кулика, І. Слинька²⁷. Поряд з відомими раніше фактами з діяльності партизанських загонів, що мали в роки війни зв'язок з Українським штабом партизанського руху, у праці зроблена чергова спроба розширити висвітлення народної боротьби на Україні наведенням і узагальненням фактів діяльності партизанів і бойових груп підпілля в промислових та степових районах України, розкриттям специфіки народної боротьби на Україні, яка яскраво проявилась на більшій частині її території в формі масового протидіяння населення всім воєнним економічним і політичним заходам окупантів. Автори значну увагу приділяють висвітленню збройної партизанської боротьби у 1941—1943 рр. Прикро, що дослідники мало наводять фактів для підтвердження важливого висновку про те, що саботаж населенням заходів окупантів зірвав плани фашистського керівництва безперешкодно експлуатувати природні й промислові багатства України.

Монографія К. Шамко присвячена історії партизанського руху в Криму²⁸. Історія комсомольсько-молодіжного підпілля України досліджується у праці П. Т. Тронька²⁹. У книзі І. Я. Омеляненка³⁰ висвітлюється діяльність комуністів Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни. Розкриттю керівної та спрямовуючої ролі Комуністичної партії на всіх ділянках боротьби

²⁷ В. Клоков, І. Кулик, І. Слинько. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. К., 1957.

²⁸ Е. Шамко. Партизанское движение в Крыму в 1941—1944 гг. Симферополь, 1959.

²⁹ П. Тронько. Безсмертя юних. З історії боротьби комсомольського підпілля України в роки Великої Вітчизняної війни. К., 1957.

³⁰ І. Я. Омеляненко. Коммунисты Донбасса в Великой Отечественной войне. Сталино, 1957.

проти загарбників присвячується праця Є. В. Сазонової та М. З. Данилюка³¹. Комсомольцям Криму, боротьбі їх з фашизмом у роки Вітчизняної війни присвятив книгу Г. Бабічев³².

Восени 1959 р. на науковій конференції Київського державного університету проаналізована робота українських істориків по дослідженню періоду Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. У роботі конференції взяло участь близько 700 істориків і учасників війни, серед них: маршал Радянського Союзу В. І. Чуйков, заступник директора Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС проф. Є. А. Болтін, генерал-лейтенант Т. Ф. Уманський, командири найбільших партизанських з'єднань України О. Ф. Федоров, В. А. Бегма, О. М. Сабуров, М. М. Скирда.

У доповіді і повідомленнях учасники конференції основну увагу приділили розкриттю ролі партії у мобілізації народних мас на боротьбу проти німецько-фашистських загарбників, висвітленню форм і методів діяльності партії на фронті і в тилу. Матеріали конференції³³ та їх теоретичні узагальнення мали велике значення для дальшого дослідження періоду Великої Вітчизняної війни. Було звернуто увагу державних і партійних органів на необхідність проведення роботи з метою виявлення нових фактів бойового і трудового подвигу народу в роки війни.

Важливою подією в радянській історіографії був вихід у світ шеститомної «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.»³⁴, в підготовці якої взяли участь й українські історики І. І. Слинко і В. І. Клоков. Праця написана на основі документальних матеріалів архівів і багаторічних досліджень радянських, в тому числі українських, істориків.

Багато досліджень історики опублікували до 20-х роковин перемоги Радянського Союзу над фашистською Німеччиною. Серед них в першу чергу слід назвати книги істориків — учасників партизанської боротьби Л. Є. Кизи³⁵ і З. А. Богатиря³⁶.

Колишній комісар з'єднання партизанських загонів Ровенської області Л. Є. Кизя показав партизанський рух і діяльність партійного підпілля на Ровенщині. З. А. Богатирем висвітлена

³¹ Є. В. Сазонова, М. З. Данилюк. Комуністична партія — патхенник і організатор перемоги радянського народу в Великій Вітчизняній війні (червень 1941—1945 рр.). К., 1958.

³² Г. Бабічев. Поколение отважных. Комсомольцы Крыма — активные помощники партии в Великой Отечественной войне. Симферополь, 1958.

³³ Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны. К., 1961.

³⁴ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, т. I. М., 1960; т. II. М., 1961; т. III. М., 1961; т. IV. М., 1962; т. V. М., 1963; т. VI. М., 1965.

³⁵ Л. Є. Кизя. Народні месники. З історії партизанського руху на Ровенщині. Львів, 1960.

³⁶ З. А. Богатирь. В тылу врага. Боевая деятельность соединения партизанских отрядов под командованием Героя Советского Союза А. Н. Сабурова. М., 1960.

історія одного з найбільших партизанських з'єднань України, яким командував О. М. Сабуров. Автори, розкриваючи бойові дії партизанів і джерела масового героїзму радянських людей, показали конкретні прояви нерушимої братерської дружби народів Радянського Союзу.

Л. Є. Кизя і В. І. Клоков у праці «Україна в полум'ї народної боротьби»³⁷ показують всенародний характер боротьби в тилу ворога у різних районах республіки.

У 1961—1962 рр. видані книги М. Д. Ющенко — про агітаційно-пропагандистську роботу комуністів в умовах фашистської окупації³⁸, Г. Ємченка — про діяльність партійних організацій Донбасу в роки війни³⁹. Діяльності комсомольського підпілля присвятили свої праці П. Т. Тронько⁴⁰, Г. П. Міщенко і М. М. Матвійчук та ін.⁴¹

Значно більше видано у цей період мемуарів учасників народної боротьби на Україні. У них все ще переважають описи дій партизанів у північних лісистих районах України і в Криму⁴². З'являються також спогади учасників партійного підпілля і партизанського руху в інших районах республіки⁴³. Так, окремі факти дій партизанських загонів та груп степових і промислових районів України подані в книгах Т. А. Строкача «Наш позивний — свобода»⁴⁴, С. Г. Бобрьонка⁴⁵ «Під стінами Бреста» та ін.

³⁷ Советские партизаны. Из истории партизанского движения в годы Великой Отечественной войны. М., 1963.

³⁸ М. Д. Ющенко. Агітація і пропаганда комуністів України в умовах німецько-фашистської окупації. К., 1962.

³⁹ Г. Ємченко. Годы суровых испытаний. Из истории партийных организаций Донбасса в период Великой Отечественной войны. Луганск, 1961.

⁴⁰ П. Т. Тронько. В боях за Вітчизну (1941—1945 рр.). К., 1960.

⁴¹ Г. П. Міщенко, М. М. Матвійчук. Виховані партією. Комсомол і молодь Житомирщини у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.). К., 1960; Шаги в бессмертие. Очерки о работе подпольных комсомольских организаций Харьковщины. Харьков, 1964.

⁴² Г. Я. Базима. Слідами великого рейду. К., 1959; Д. І. Бакрадзє. Кров'ю героїв. К., 1959; С. Становський. Партизаны. Записки разведчика. Симферополь, 1959; М. И. Наумов. Степной рейд. К., 1961; М. Глазок. Лесные солдаты. Харьков, 1961; Д. Медведєв. На берегах Южного Буга. К., 1961; В. Бегма, Л. Кизя. Шляхи нескорених. К., 1962; А. Цесарський. Записки партизанського лікаря. Вінниця, 1962; Й. Генєв. Дневник партизана. Симферополь, 1961; О. Ф. Федоров. Остання зима. К., 1965; Н. Луговой. Побратимы. Симферополь, 1965.

⁴³ С. Макивка. Народна гвардія імені Івана Франка. Львів, 1959; В. Ф. Белевєв. Донецьке мстителі. Донецьк, 1962; І. П. Герасименко. «Партизанська іскра». К., 1961; І. Вєтров. В лісах під Ново-Московським. Дніпропетровськ, 1963; Пламя гнева. Очерки, воспоминания. Донецьк, 1965; І. М. Ваших. Дорога до мети. Ужгород, 1963.

⁴⁴ Т. Строкач. Наш позивний — свобода. К., 1964.

⁴⁵ С. Г. Бобрьонк. Під стінами Бреста. Записки учасника оборони Брестської фортеці. К., 1958; Подвигом славны твои земляки. Рассказ о Героях Советского Союза. Запорожье, 1962; В боях за Харьковщину. Воспоминания участников Великой Отечественной войны. Харьков, 1963.

Широко висвітлена участь трудящих окремих областей і міст України у спільній боротьбі радянського народу проти німецько-фашистських окупантів у книзі К. К. Дубини⁴⁶, брошурі П. Н. Ємця і О. П. Самойленка та ін.⁴⁷ У праці К. К. Дубини розкрито організаційську і керівну роль партії на прикладі Києва, показано масовий патріотизм і героїзм радянських людей, виявлений у роки суворих воєнних випробувань. У брошурі Ємця і Самойленка поряд з описом героїчної боротьби полтавчан в тилу ворога вперше були наведені узагальнюючі дані про їх трудовий подвиг в період оборонних битв Радянської Армії на території області.

Загальна характеристика бойових і трудових подвигів народу в Великій Вітчизняній війні дана в окремому розділі «Нариси історії Комуністичної партії України» та в брошурі П. М. Балкового⁴⁸.

У 1963 р. виданий великий збірник документів і матеріалів, що викривають фашистський окупаційний режим на Україні⁴⁹. У тому ж році в Карлових Варах (Чехословаччина) відбулася III Міжнародна конференція за темою «Окупаційний режим нацистів у Європі: його форми, методи і розвиток». З доповідями і повідомленнями від України виступили Д. Ф. Вірник, О. І. Ганусець, В. С. Коваль, М. В. Коваль, І. І. Слинко та ін.⁵⁰

Про події окупаційного режиму йдеться в праці М. В. Ковалю. Автор на основі численних фактів викриває плани і дії окупантів по знищенню радянської, в тому числі й української, культури. Особливо цінним в цій праці є аналіз і узагальнення фактів боротьби українського населення за збереження культурних цінностей⁵¹. Звірства фашистів на українській землі, знищення мирного населення і культурних цінностей викриваються автором в іншій праці⁵².

Українська історіографія названого періоду збагатилась працями про трудовий подвиг робітників, колгоспників та інтеліген-

⁴⁶ К. Дубина. В годы тяжелых испытаний. К., 1962.

⁴⁷ П. Н. Ємець, О. П. Самойленко. Полтавщина в роки Великої Вітчизняної війни. Харків, 1965; Вивчай історію свого краю. Вінниця, 1964; Трудящиеся Харьковской области в Великой Отечественной войне. Харьков, 1960; З історії Одеської партійної організації. Нариси. Одеса, 1962; Крым в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941—1945 гг.). Сборник статей. Симферополь, 1963; Київ-герой. Збірник матеріалів про подвиг киян у Великій Вітчизняній війні. К., 1961.

⁴⁸ Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1961, 1964, 1971; П. М. Балковий. Народне ополчення Радянської України. К., 1961.

⁴⁹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. К., 1963.

⁵⁰ Немецко-фашистский оккупационный режим (1941—1944 гг.). М., 1965.

⁵¹ М. В. Коваль. У битві з фашизмом. Соціалістична культура — могутнє згараддя в народній боротьбі на Україні проти фашистських окупантів. К., 1964.

⁵² М. Коваль. Історія пам'ятає. Кривавий шлях фашистів на Україні. К., 1965.

ції республіки⁵³, про різноманітні форми допомоги братніх республік українському народу⁵⁴.

Починаючи з 1957 р. відбудова промисловості Української РСР в роки війни більш детально висвітлюється в наукових записках і збірниках, виданих учбовими закладами республіки⁵⁵. Трудовим подвигам колгоспного селянства в період Великої Вітчизняної війни присвячена монографія С. П. Лаути⁵⁶, в якій на основі фактичного матеріалу показано перебудову сільського господарства республіки в умовах воєнного часу, самовіддану працю колгоспників України, евакуйованих у східні райони СРСР, і становище сільського населення України в умовах фашистської окупації.

Важливою подією в українській історіографії було видання монографії О. В. Мойсеева, в якій на широкій джерельній базі показано ідейно-політичну роботу у військах в період битв за Дніпро і Київ⁵⁷. Розкриттю подвигу воїнів і народу, ідейно-полі-

⁵³ Г. И. Халепо. Трудовой героизм украинского народа в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). К., 1957.

⁵⁴ Н. А. Будко. Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны. К., 1962.

⁵⁵ Ц. Д. Шило. Борьба Коммунистической партии за відбудову заводу «Запоріжсталь» (1943—1947 рр.).— Наукові записки Запорізького педагогічного інституту, т. 5, 1957; С. К. Скоробагатов. Коммунисты в авангарде восстановления предприятий черной металлургии Украины в годы Великой Отечественной войны (сентябрь 1943—1945 гг.).— Труды кафедры истории КПСС Харьковского университета им. А. М. Горького, т. 7, 1959; И. Я. Якушечкин. Сталинская областная организация Коммунистической партии Украины в борьбе за восстановление угольной промышленности в годы Великой Отечественной войны.— Научные записки кафедры истории КПСС Ждановского металлургического института, т. 1, 1959; Г. Я. Гальченко. Борьба партийных организаций Донбасса за восстановление электроэнергетики в 1943—1945 гг.— Труды Донецкого индустриального института, т. 47, 1959; В. В. Хайнас. Коммунистична партія Закарпатської України в боротьбі за відбудову і соціалістичні перетворення народного господарства (жовтень 1944 — червень 1945 рр.).— Доповіді та повідомлення Ужгородського державного університету, № 91, 1957; Е. А. Киян. Роль дружбы русского и украинского народов в восстановлении разрушенного хозяйства Советской Украины.— Труды Харьковского инженерно-экономического института, т. V, 1954; М. М. Лукіна. Братська допомога народів СРСР українському народові у відбудові економіки Радянської України (1943—1945 рр.).— Наукові записки Одеського державного педагогічного інституту, т. 17, 1957; Н. А. Гудзенко. Братская помощь русского и других народов СССР в восстановлении промышленности и транспорта Советской Украины в военные 1943—1945 гг.— Труды кафедры общественных наук Днепропетровского института железнодорожного транспорта, вып. 1, 1957; И. Е. Щербина. Партийные организации Сталинской дороги во главе социалистического соревнования и трудового подъема масс в годы Отечественной войны.— Труды Днепропетровского института инженеров железнодорожного транспорта, вып. 1, 1957.

⁵⁶ С. П. Лаута. Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни. К., 1965.

⁵⁷ О. В. Мойсеев. Великая битва на Днепре. Идейно-политическая работа в войсках в период боев за Днепр и Киев. К., 1963.

тичної роботи у військах присвячене перероблене і доповнене друге видання праці Б. А. Борисова⁵⁸.

З 50-х років українські історики всебічно досліджують питання співробітництва радянських народів з трудящими зарубіжних країн в період другої світової війни. Так, дослідження П. М. Калениченка присвячене діяльності польської прогресивної еміграції в СРСР у щойно названий час⁵⁹. Нарис істориків Д. Берлінського і М. Погребинського розповідає про виникнення і дії першого у Радянському Союзі чехословацького партизанського загону під командуванням Яна Налепки⁶⁰⁻⁶⁴.

Бойова співдружність радянського і зарубіжних народів розкривається в загальних працях, статтях та брошурах про другу світову війну, опублікованих українськими істориками⁶⁵.

Зовнішньополітична діяльність Радянського Союзу в роки Великої Вітчизняної війни також досліджується істориками. В 60-х роках видано монографії, брошури, в яких відображені радянсько-польські відносини 1939—1945 рр.⁶⁶, питання політики Радянського Союзу і США в роки другої світової війни⁶⁷, участь Української РСР в зовнішньополітичних і міжнародних відносинах.

А. К. Мартиненко в узагальнюючій праці про другу світову війну⁶⁸ показав вплив перемог Радянської Армії на ріст антифашистської боротьби народів зарубіжних країн, розкрив роль Радянського Союзу та інших учасників антигітлерівської коалі-

⁵⁸ Б. А. Борисов. Севастопольцы не сдаются, издание 2-е, переработанное и дополненное. Симферополь, 1961.

⁵⁹ П. М. Калениченко. Польська прогресивна еміграція в СРСР в роки другої світової війни. К., 1957.

⁶⁰⁻⁶⁴ Д. Берлинский, М. Погребинский. Подвиг Яна Налепки. М., 1959.

⁶⁵ С. М. Пархомчук. Народження нової Румунії. Антифашистський рух і перемога народної демократії в Румунії (1941—1945 рр.). К., 1961; В. Й. Клоков. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945). К., 1961; М. И. Семиряга. Вторая мировая война и пролетарский интернационализм. М., 1962; його ж. Освободительная борьба народов и пролетарский интернационализм (Из истории международной солидарности трудящихся после Великой Октябрьской социалистической революции). Харьков, 1962; М. Г. Погребний. Участь німецьких антифашистів у боях проти гітлерівських загарбників в роки Великої Вітчизняної війни.— УІЖ, 1964, № 2; В. Ф. Єгоров, П. О. Кундаров. Про перехід 1-ї словацької запасної дивізії на бік одеських партизанів у 1944 р.— УІЖ, 1965, № 5; В. М. Плотников. Дружба, скріплена кров'ю.— УІЖ, 1963, № 2; М. В. Коваль. Сторінки культурних і наукових зв'язків Української РСР з зарубіжними країнами в роки Великої Вітчизняної війни.— УІЖ, 1964, № 3; О. П. Богомолів. Словацьке народне збройне повстання 1944 р.— Наукові записки Чернівецького університету, т. 84, 1961; О румыно-русских и румыно-советских связях. М., 1960; Историчні зв'язки слов'янських народів. К., 1963; Советские партизаны. М., 1963, стор. 736—798.

⁶⁶ И. Д. Кундуба. Советско-польские отношения (1939—1945 гг.). К., 1963.

⁶⁷ В. С. Коваль. Борьба в США з питань політики щодо СРСР в роки Великої Вітчизняної війни. К., 1958.

⁶⁸ А. К. Мартиненко. Друга світова війна. Посібник для вчителів. К., 1963.

ції в розгромі фашистської Німеччини та її союзників. Значне місце подіям Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу відводиться в монографії І. В. Ганевича⁶⁹ і в брошурі В. С. Ковалюка⁷⁰.

За останні роки значно поживилося вивчення й історіографічне узагальнення досліджень з історії Великої Вітчизняної війни. Цікавий історіографічний нарис про мемуарну літературу підготувала М. Новикова⁷¹. А. В. Карасьов в статті про розвиток історичної науки вперше намітив три основних періоди розвитку історіографії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу⁷². Досить докладну історіографію теми боротьби радянських людей в тилу німецько-фашистських окупантів дав у статті історик А. А. Курносов⁷³. Історіографічний огляд першого періоду Великої Вітчизняної війни зробили радянські історики П. М. Овчаренко і С. Н. Сажениук⁷⁴, стану досліджень процесу відбудови промисловості України присвятив статтю лєнінградський історик В. А. Єжов⁷⁵. Вперше в історико-партійній літературі узагальнено роль преси партійного підпілля і партизанських формувань України у монографії І. Л. Дем'янчука⁷⁶.

За останні роки науковці республіки, використавши новий архівний матеріал, підготували ряд праць, статей, в яких висвітлюють нові питання. Так, І. Я. Омеляненко вперше детально показує збройне повстання в Павлодарі⁷⁷. Дії слов'янського партизанського загону в роки Великої Вітчизняної війни на території Донецької області описує Є. М. Стуканов⁷⁸. Нові дані і факти про волинських підпільників наводить В. О. Замлин-

⁶⁹ І. В. Ганевич. Борьба болгарского народа под руководством Коммунистической партии за национальное и социальное освобождение (1941—1944). К., 1960.

⁷⁰ В. С. Ковалюк. Правда о заговоре против Гитлера 20 июля 1944 г. К., 1960.

⁷¹ М. Новикова. Мемуары и жизнь. Художественно-мемуарная литература о партийном подполье в годы Великой Отечественной войны. Критический очерк. Симферополь, 1957.

⁷² А. В. Карасьов. Разработка истории Великой Отечественной войны.— Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС. История СССР. Сборник статей. М., 1962, стор. 511.

⁷³ История и историки. М., 1965.

⁷⁴ П. М. Овчаренко, С. Н. Сажениук. Перший період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. К., 1962.

⁷⁵ УІЖ, 1961, № 4, стор. 119—123.

⁷⁶ І. Л. Дем'янчук. Зброєю слова. Преса партійного підпілля і партизанських формувань періоду Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. К., 1966.

⁷⁷ І. Я. Омеляненко. Маловідома сторінка партійного підпілля в Донбасі (Про діяльність підпільників-комуністів Амвросієвського району в роки Великої Вітчизняної війни).— УІЖ, 1962, № 3; його ж. Повстання в Павлограді у лютому 1943 р.— УІЖ, 1965, № 2.

⁷⁸ Є. М. Стуканов. Щоденник командира партизанського загону «К» (Про діяльність слов'янського партизанського загону в Сталінській області в роки Великої Вітчизняної війни).— УІЖ, 1961, № 4.

ський⁷⁹, про київське підпілля розповідає В. О. Бойченко⁸⁰. Партизанський рух на Львівщині розглядає у монографії А. М. Федченко⁸¹. Нові факти про боротьбу трудящих Буковини, Закарпаття, Сумщини та інших областей республіки у роки Великої Вітчизняної війни наводять у своїх дослідженнях О. О. Чернущенко, Ф. П. Шевченко, І. М. Гранчак, В. М. Полохов та ін.⁸²

Новий поштовх у дослідженні історії українського народу в роки Великої Вітчизняної війни дали конференції, що були присвячені 20-річчю визволення України від фашистських загарбників⁸³, 20-річчю перемоги Радянського Союзу над гітлерівською Німеччиною⁸⁴ і, особливо, святкування 50-річчя Радянської держави.

Я. Ю. Пашко і С. В. Вольський на основі архівного матеріалу розповідають про оборону міст-героїв Києва та Одеси⁸⁵. У 1968 р. вийшла у світ велика монографія П. Т. Тронька, в якій детально і всебічно досліджено героїчний бойовий та трудовий подвиг молоді України в роки війни⁸⁶. Бойовій діяльності комсомольців у партизанському русі на Україні присвячена монографія В. Д. Яценка⁸⁷.

Історія народної боротьби в тилу німецько-фашистських загарбників знайшла своє даліше висвітлення в ряді інших досліджень. Низку нових фактів про діяльність київського підпілля, особливо про ініціативу низових організацій у створенні підпільного обласного комітету партії, навів у своїй роботі М. Л. Гулько⁸⁸; вперше узагальнили факти підпільно-партизанської діяльності в західних областях України В. Д. Варягіна і Г. С. Вакуленко⁸⁹; даліше дослідження народної боротьби у

⁷⁹ В. О. Замлинський. Боротьба проти німецько-фашистських загарбників на Волині.— УІЖ, 1964, № 5.

⁸⁰ В. О. Бойченко. Київське підпілля в роки Вітчизняної війни.— УІЖ, 1964, № 6.

⁸¹ А. М. Федченко. Партизанское движение на Львовщине (О борьбе за Советскую власть и социализм). К., 1960.

⁸² І. М. Гранчак. Із історії партизанського руху на Закарпатті в 1943—1944 рр.— Наукові записки Ужгородського університету, т. 36, 1957; Ф. П. Шевченко. Закарпатці у партизанських з'єднаннях на Україні (1941—1944 рр.)— УІЖ, 1966, № 3, та ін.

⁸³ Свято визволення. Збірник матеріалів про відзначення 20-річчя визволення України від фашистських загарбників. К., 1965.

⁸⁴ Героїчний подвиг радянського народу. Збірник матеріалів про відзначення на Україні 20-річчя перемоги Радянського Союзу над гітлерівською Німеччиною. К., 1965.

⁸⁵ Я. Пашко. Місто-герой на Дніпрі. К., 1969; С. В. Вольський. Величний подвиг (Оборона Одеси). К., 1967.

⁸⁶ П. Тронько. Подвиг твоїх батьків. К., 1968.

⁸⁷ В. Д. Яценко. Комсомольці України в партизанських лавах (1941—1945 рр.). Харків, 1968.

⁸⁸ М. Л. Гулько. Безсмертя подвигу. К., 1965.

⁸⁹ В. Д. Варягіна і Г. С. Вакуленко. Народна гвардія імені Івана Франка. Сторінки героїчної боротьби підпільно-партизанської організації західних областей України 1942—1944 рр. Львів, 1967.

Миколаївській області зробив В. М. Нем'ятий⁹⁰, детально висвітлив історію виникнення одного з великих партизанських з'єднань України під командуванням С. А. Ковпака М. В. Старожилов⁹¹.

Більш детально досліджена тема трудового подвигу українського народу в роки Великої Вітчизняної війни в монографіях П. І. Денисенка⁹², М. О. Буцька, О. С. Масного, М. І. Лавриновича⁹³. Значно глибше висвітлюють історики антифашистську боротьбу українського народу, питання братерської співдружності українського, польського та інших народів⁹⁴.

Названі дослідження радянських істориків свідчать про неослабну увагу до Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. Оpubлікована література, проведена робота по доповненню документальних фондів архівів республіки, набутий досвід і зростання науково-теоретичної підготовки істориків-спеціалістів періоду Великої Вітчизняної війни створили реальні передумови видання першої узагальноючої тритомної праці, яка всебічно розкриває бойовий героїзм і трудові подвиги українського народу в 1941—1945 рр.⁹⁵ У цьому виданні значно повніше, ніж в опублікованих раніше працях, показано органічний зв'язок армії з народом, допомогу місцевого населення, підпільників і партизанів війнам Червоної Армії, допомогу армії населенню визволених від ворожої окупації районів республіки. В розділах про партизанський рух показано бойову взаємодію партизанів з Червоною Армією під час визволення території України.

Автори на основі залученого документального матеріалу показують стан економіки республіки, самовіддану працю її населення в роки війни. Радянський читач одержав першу узагальноючу працю, яка малює яскраву картину боротьби і перемог радянських людей, ще раз підтверджує вирішальну роль Комуністичної партії, незламну силу дружби народів нашої Батьківщини, ідей пролетарського інтернаціоналізму, величезну перевагу суспільного ладу першої в світі соціалістичної держави. Цій праці було присуджено Державну премію Української РСР.

Оригінальною за своїм задумом і вирішенням є колективна монографія Інституту історії АН УРСР «Міжнародна солідар-

⁹⁰ В. Н. Нем'ятий. Дела бессмертные. Одесса, 1967.

⁹¹ М. В. Старожилов. Партизанське з'єднання С. А. Ковпака (З історії створення). Львів, 1966.

⁹² П. І. Денисенко. Комуністична партія України — організатор відбудови народного господарства республіки (1943—1945 рр.). К., 1968.

⁹³ М. О. Буцько і О. С. Масний. В ім'я перемоги. К., 1967; М. О. Буцько і М. І. Лавринович. Відродження колгоспного села. К., 1968.

⁹⁴ В. С. Коваль. Міжнародний імперіалізм в Україні. 1941—1945. К., 1966; В. Клоков, А. Кудрицький, І. Бречак. Далеко від Батьківщини. Українці в антифашистській боротьбі народів Європи (1941—1945 рр.). К., 1968.

⁹⁵ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. I. К., 1967; т. II, 1968; т. III, 1969.

ність у боротьбі проти фашизму. 1933—1945»⁹⁶. У книзі на великому документальному і фактичному матеріалі висвітлюється інтернаціональна пролетарська солідарність у боротьбі проти смертельного ворога усього людства — гітлерівського фашизму та його союзників у період від встановлення нацистської влади в Німеччині до розгрому фашизму в другій світовій війні.

Перед читачем постають яскраві картини міжнародної солідарності антифашистів у ході Лейпцігського процесу, в боротьбі проти наступу фашизму у Франції, Австрії, в захисті республіканської Іспанії.

Друга частина книги — це своєрідна хроніка антифашистської боротьби народів Європи після нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз. В ній стисло і разом з тим досить детально і динамічно розкривається нарощування антифашистських сил в поневоленій Європі під впливом героїчної боротьби радянських людей, об'єднання сил в могутньому русі Опору. Зібрана воедино велика кількість фактів участі представників різних народів у русі Опору відтворює дійсну картину інтернаціонального єднання, дружби народів. Значне місце в цій книзі приділено героїчній боротьбі українського народу як у себе на Батьківщині, так і за її межами.

Праці В. Клокова, І. Бречака, А. Русака та І. Гречухи⁹⁷ знайомлять читача з героями-антифашистами різних національностей — поляками, чехами і словаками, сербами і хорватами, угорцями, румунами, болгарами, іспанцями, що брали активну участь у партизанському русі на Україні.

Мало досліджену сторінку народної боротьби на Україні висвітлює у монографії І. І. Слинько⁹⁸. Автор на основі значного фактичного і документального матеріалу показує партійне і комсомольське підпілля на Україні в 1944 р., розмах партизанського руху в республіці у рік повного визволення її від німецько-фашистських загарбників. Значна увага приділена показові масового героїзму радянських людей, керівної ролі Комуністичної партії у розвитку всенародної партизанської боротьби.

У книзі І. І. Ладивіра⁹⁹, написаній на матеріалах, більшість яких вперше використовується в історичній літературі, висвітлюється діяльність вчених Академії наук Української РСР у роки Великої Вітчизняної війни. Показано роль науковців у проведенні партійно-політичної роботи серед бійців Радянської

⁹⁶ Міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму. К., 1970.

⁹⁷ В. Клоков, І. Бречак, А. Русак. Під прапором інтернаціоналізму. К., 1970; І. Гречуха. Страницы дружбы беззаветной. Одесса, 1971; І. Бречак. Загони прямують на Захід. З історії участі польських патріотів у радянському партизанському русі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни.— «Всесвіт», 1972, № 3-4.

⁹⁸ І. І. Слинько. Підпілля і партизанський рух на Україні (1944). К., 1970.

⁹⁹ І. І. Ладивір. Вклад учених АН УРСР в перемогу над фашистською Німеччиною. К., 1970.

Армії, їх активну участь у зміцненні обороноздатності країни, розвитку науки і культури, відбудові народного господарства.

В. С. Коваль¹⁰⁰ та М. В. Коваль¹⁰¹ на основі численних нових документів і матеріалів яскраво показали бойовий і трудовий подвиг українського народу у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу проти фашистської Німеччини.

Політичну суть і хижацьке обличчя українських буржуазних націоналістів — союзників фашистської Німеччини та реакційних кіл західних держав, викривають В. П. Чередниченко, Л. Г. Авксентьев і С. Г. Фіногеев¹⁰².

Значно глибше розкрита тема ідейно-виховної та організаторської роботи Комуністичної партії в роки війни у дослідженнях Є. В. Сафонової, М. З. Данилюка та Є. І. Цимбала¹⁰³. Вперше систематизовано висвітлює питання про допомогу Радянської Армії українському народові Л. І. Ткачова¹⁰⁴.

Історики Радянської України провели величезну роботу по узагальненню і висвітленню життя та героїчної боротьби народу в роки Великої Вітчизняної війни. Але ще лишається багато питань, що потребують розв'язання. Дальшого вивчення і теоретичного узагальнення вимагають такі важливі проблеми, як специфіка і форми народної боротьби у південних та промислових районах республіки, питання бойової взаємодії партизанів і бойових груп антифашистського підпілля з регулярними військами, німецько-фашистський режим на окупованій території.

Ще майже не розроблено питання про таку важливу форму боротьби на Україні, як евакуація народного господарства і населення республіки вглиб країни в 1941—1942 рр. Спеціального дослідження потребують питання суспільно-політичного життя на Україні у роки війни, єдність і дружба народів СРСР.

Для вирішення цих питань історики України вже мають необхідну джерельну базу. Основою майбутніх досліджень стануть опубліковані монографії, тритомна праця «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу» та видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР».

¹⁰⁰ В. С. Коваль. Подвиг народний. К., 1970.

¹⁰¹ М. В. Коваль. Все для перемоги. К., 1970.

¹⁰² В. П. Чередниченко. Націоналізм проти нації. К., 1970; Л. Г. Авксентьев і С. Г. Фіногеев. Вирок виносить народ. К., 1970.

¹⁰³ Є. В. Сафонова. Ідейно-виховна робота Комуністичної партії серед трудящих визволених районів України в роки Великої Вітчизняної війни (1943—1945 рр.). К., 1971; М. З. Данилюк. Натхнення праця в ім'я перемоги. К., 1970; Є. І. Цимбала. Комуністи водного транспорту України в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.). К., 1971.

¹⁰⁴ Л. І. Ткачова. Радянська Армія українському народові. К., 1971.

6. НАЙВАЖЛИВІШІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УРСР (1946—1971 рр.)

В українській радянській історіографії велика увага приділяється післявоєнному періоду історії українського народу, будівництву комунізму в нашій країні. Вивчення матеріалу проводиться за такими основними тематичними лініями: 1) історія робітничого класу; 2) історія селянства; 3) культурне будівництво.

З середини 40-х років починають виходити окремі публіцистичні брошури і статті, в яких відображена трудова діяльність робітників України в післявоєнні роки. Велика увага приділялась спорудженню Південно-Українського і Північно-Кримського каналів, висвітленню трудової діяльності робітників на відбудові Дніпрогесу¹. Автори наводять значний фактичний матеріал про трудові звершення будівників. Але ці роботи не позбавлені недоліків, зокрема пов'язаних з культом особи. Виробничий процес, новаторство робітників, розвиток стахановського руху на Україні розкривають брошури, виступи передовиків виробництва та дослідження, що видані у перші повоєнні роки².

Література, що з'явилась до середини 50-х років, йшла за такими основними тематичними лініями: діяльність окремих новаторів виробництва, історія ряду найбільших підприємств УРСР, спорудження великих гідроелектростанцій на Дніпрі. Крім того, частково висвітлювались також трудові діла робітників Донбасу, ряду інших районів республіки, залізничного транспорту тощо.

Після XX з'їзду КПРС, який засудив культ особи, почалося ґрунтовне вивчення історії робітничого класу післявоєнного періоду, природно, з років відбудови народного господарства.

¹ Ф. Г. Логінов. Відродження Дніпрогесу. К., 1950; А. Євграфов. На відбудові Дніпрогесу. К., 1950; В. І. Рубан. Велика всенародна будова. К., 1951; И. Кузємин. Парторганизация Днепростроя в авангарде борьбы за Днепрогэс. К., 1951; О. Б. Слущкий. Велика споруда... (До 20-річчя Дніпробуду). К., 1952.

² Большая жизнь. Рассказы знатных шахтеров о своем жизненном пути. Сталино, 1949; Новаторы Донбасса. Сталино, 1946; Стахановцы в промышленности УССР. К., 1949, та ін.

Огляд літератури з історії відбудови промисловості Української РСР зробив В. А. Єжов³. Він зазначає, що протягом 1956—1961 рр. опубліковано близько 30 брошур і статей, присвячених цій тематиці. З них майже половина видана у 1959—1961 рр., що свідчить про підвищення темпів розробки даної проблематики. В центрі уваги дослідників — героїчна праця шахтарів та металургів.

Активно вивчав історію робітничого класу О. С. Кудлай. В його монографії⁴ та статтях* значною мірою відображені як позитивні сторони, так і недоліки літератури, про яку йдеться. Автор характеризує стан промисловості після визволення України від загарбників, показує переборення труднощів, які постали перед робітничим класом в процесі відбудови народного господарства, розкриває керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії. О. С. Кудлай порушує важливі питання про творчу співдружність наукових і учбових закладів з виробництвом, поліпшення матеріального добробуту і умов праці робітників, боротьбу за виконання завдань четвертої і п'ятої п'ятирічок, розгортання соціалістичного змагання.

Проте автор нечітко визначає хронологічні рамки монографії: у висновках 1945—1953 рр., що відповідає залученому матеріалу, а в резюме — 1945—1950 рр., відсутній аналіз праць попередників, у вступі тільки коротко згадуються узагальнюючі дослідження з історії та економіки Української РСР. У книзі не дається глибокого аналізу кількісних і якісних змін робітничого класу як в цілому, так і за окремими галузями. Переважно наводяться відомі з статистичних збірників цифрові дані про кількість робітників та службовців разом. Здебільшого залучено фактичний матеріал про шахтарів, металургів, машинобудівників, працівників хімічної промисловості. Про робітників легкої промисловості, виробництва засобів споживання час від часу трапляються лише голосливі згадки.

Українські радянські історики розглядають різноманітні сторони життя та діяльності робітничого класу УРСР в роки четвертої та п'ятої п'ятирічок, простежують роль робітників у відбудові та розвитку різних галузей промисловості, розгортання соціалістичного змагання, рух раціоналізаторів та винахідників, творчу співдружність науковців та новаторів виробництва. На конкретному матеріалі показано, як партійні організації проводили велику масово-політичну роботу, пропаганду еконо-

³ В. А. Єжов. Вивчення історії відбудови промисловості України в 1943—1950 рр.— УІЖ, 1961, № 4.

⁴ О. С. Кудлай. Робітничий клас України в боротьбі за відбудову і розвиток промисловості у післявоєнний період. К., 1965.

* В даному розділі посилатимемось, як правило, тільки на книжки та брошури. З іншою історичною літературою, що вийшла в 1945—1967 рр., читач може ознайомитись в монографії: А. В. Санцевич. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії. К., 1967.

мічних і технічних знань серед робітників. Автори висвітлюють авангардну роль комуністів на відповідальних ділянках виробництва.

Привертають увагу дослідників робітники Донецького басейну — великого індустріального центру республіки. На значному фактичному матеріалі М. Ф. Хорошайлов показав героїчні подвиги робітників Донбасу на відбудові промисловості та проаналізував відповідну історичну літературу⁵.

Глибоко висвітлюють історію робітничого класу брошури і наукові статті, присвячені окремим загонам робітників (шахтарям, металургам, машинобудівникам, залізничникам та ін.), з охопленням коротких періодів⁶. Проте у цій літературі трапляються повторення фактичного матеріалу, аналогічних висновків та узагальнень. Молоді історики здебільшого будують свої статті за таким тематичним планом: соціалістичне змагання, боротьба за підвищення продуктивності праці, за технічний прогрес, винахідництво та раціоналізаторство і (рідше) зростання освітньо-фахового та культурного рівня робітників. Відмінність полягає в тому, що розкриваються ці питання на різних галузях промисловості і для дослідження обирається інший період.

Історики звертають значну увагу на підготовку і виховання кадрів для промисловості (особливо вугільної), піднесення культурно-технічного рівня робітників. Огляд відповідної історичної літератури зробила Р. А. Худяк (УІЖ, 1971, № 1). Отже спинилось лише на найважливіших питаннях.

Після війни склад робітничого класу республіки значно обновився, в промисловість прийшло багато молоді. Тому найбільше висвітлюються питання створення навчальної мережі, забезпечення її кадрами та матеріально-технічними засобами, засвоєння молодими робітниками досягнень передовиків, підвищення загальноосвітнього рівня виробничників, роль партійних організацій в справі підготовки кадрів⁷. Наголошується також і на окремих недоліках — відрив навчання від виробництва, незадовільний підбір викладачів та ін.

У зв'язку із значним запровадженням повсюдно нової техніки дослідники особливу увагу звертали на те, як робітники оволодівали нею. Висвітлювалось шефство старих кадровиків та

⁵ Н. Ф. Хорошайлов. Возрожденный Донбасс. Из истории борьбы партийных организаций Донбасса за восстановление промышленности в годы четвертой пятилетки. Донецк, 1968; його ж. Деякі проблеми відбудови Донбасу в радянській історіографії.— УІЖ, 1970, № 3.

⁶ Г. Ткаченко. Подвиг шахтеров Донбасса. Партийные организации Донбасса в борьбе за восстановление угольной промышленности в годы послевоенной пятилетки. Луганск, 1960.

⁷ Г. М. Окладной. Подъем культурно-технического уровня рабочего класса. Харьков, 1959 (монографія написана в основному на матеріалі підприємств м. Харкова); В. С. Хмельівська. Піднесення культурно-технічного рівня робітничого класу (На матеріалах підприємств металургійної промисловості України в 1956—1961 рр.). К., 1963, та ін.

інженерно-технічних працівників над молоддю, що значною мірою сприяло зростанню трудових навиків, майстерності.

Історики розкривають недоліки у роботі з кадрами — неправильну розстановку спеціалістів, помилкове співвідношення між інженерами і техніками на користь перших. Ці недоліки успішно долались. На основі успіхів у підготовці кадрів відбулося значне зростання раціоналізаторства і винахідництва, виникали і нові, більш передові форми соціалістичного змагання. Питання підвищення кваліфікації й фахового навчання робітників досить часто поєднується авторами із зростанням культурного рівня трудящих.

Ряд авторів висвітлює трудову діяльність, соціалістичне змагання працівників залізничного транспорту, враховуючи його велике значення для відбудови і розвитку народного господарства республіки в післявоєнні роки ^{7а}.

В українській історіографії значне місце відводиться розвитку робітничого класу республіки між XX і XXII з'їздами КПРС. Узагальнююча монографія О. Г. Мітюкова присвячена активній діяльності робітничого класу України в розвитку промисловості в 1956—1961 рр.⁸ Автор на основі статистичних документів показує зміни в складі робітничого класу республіки, нові форми участі громадськості в удосконаленні виробництва: функціонування комісій сприяння технічному прогресу, громадських конструкторських бюро, інститутів робітників-дослідників, бюро і груп економічного аналізу.

Деякі автори спиняються на висвітленні окремих питань з історії робітничого класу України 1956—1961 рр. (розгортання соціалістичного змагання, підготовка та виховання кадрів, зростання творчої ініціативи, культурно-технічний рівень, добробут робітників на матеріалі певних міст, областей, економічних районів). Серед цієї літератури відзначимо брошуру В. С. Чистякова, в якій яскраво показуються трудові почини, змагання шахтарів та металургів Донбасу, творча активність новаторів ⁹.

Певна частина літератури висвітлює 1956—1958 рр. — час до періоду комуністичного будівництва, що пройшов під знаком виконання накреслень XX з'їзду КПРС.

З початку 60-х років спостерігається більш рівномірне охоплення в дослідженнях різних загонів робітничого класу. Більше уваги приділяється трудівникам індустріального Харкова, Придніпров'я, півдня України. Значно краще, ніж у перші післявоєнні роки, висвітлюється спорудження і розвиток великих промислових комплексів (наприклад, будівництво Каховської, Кре-

^{7а} О. М. Кисілевський. На сталевих магістралях. К., 1972.

⁸ А. Г. Мітюков. Рабочий класс Украины в борьбе за развитие промышленности (1956—1961 гг.). К., 1965.

⁹ В. С. Чистяков. Новь. Из опыта работы партийных организаций Донбасса по обобщению и распространению начинаний новаторов угольной и металлургической промышленности. Сталино, 1961.

менчуцької ГЕС, розвиток Шебелинського газового родовища). Історичні події викладаються у певній системі, з узагальненням.

Та найбільше місце в українській радянській історіографії з 1959 р. відводиться висвітленню руху за комуністичну працю, а також різним передовим починам, які є яскравим свідченням творчої трудової активності.

Передові почини охоплюють дедалі ширші сфери життя. Якщо в роки соціалістичного будівництва вони відносилися переважно до виробництва, то на шляху до комунізму вони, крім того, все більше охоплюють ділянки освіти, моралі, соціалістичного співжиття, побуту і т. д.

В суто історіографічному плані проблема змагання розвідників майбутнього України певною мірою досліджена¹⁰.

У перших, присвячених даному видатному явищу сучасності працях, що вийшли в Українській РСР, розглядаються історичні корені змагання за комуністичну працю, животворні ленінські ідеї, висвітлюються початкові досягнення руху, благородний почин В. Гаганової¹¹. Використовуються дані опитувань учасників руху за комуністичну працю. Застосування конкретно-соціального дослідження дає важливий і цінний матеріал для розробки тематики поточної історії.

Дослідник руху за комуністичну працю має в своєму розпорядженні вихідні дані: найрізноманітнішу інформацію в пресі — опубліковані документи, виступи його учасників, відповідні статті та нариси; великі архівні матеріали — постанови партійних, радянських, профспілкових органів; стенограми нарад, зльотів, конференцій ударників комуністичного ставлення до праці та ін.

О. С. Кудлай, О. Г. Мітюков, І. І. Ніколаєнко, В. П. Сидоренко, А. Ткач, М. Гуревичов та інші узагальнили досвід руху на Україні, зробили важливі висновки про розвиток творчої діяльності передових будівників комунізму, переважно представників робітничого класу, про поширення їх починів¹². Автори чітко виділяють історичні етапи руху за комуністичну працю в республіці, беручи за основу виникнення нових починів і якісні межі

¹⁰ Б. Блох, П. Рущенко, М. Чирков. Глибше узагальнювати досвід руху за комуністичну працю.— «Комуніст України», 1964, № 7; А. В. Санцевич. Українська радянська історіографія про передові почини трудящих УРСР (1958—1964 рр.).— УІЖ, 1965, № 12.

¹¹ В. П. Сидоренко. Від перших комуністичних суботників до бригад комуністичної праці. К., 1959; Б. Г. Куликовський, С. И. Пирогов. Бригады коммунистического труда — высший этап социалистического соревнования. Днепропетровск, 1960, та ін.

¹² О. С. Кудлай. Від комуністичних суботників до бригад комуністичної праці. К., 1962; О. Г. Мітюков. На шляху до перемоги комуністичної праці. К., 1961; І. І. Ніколаєнко. Зримі риси комунізму. К., 1961; В. П. Сидоренко. Возникновение и развитие движения бригад и ударников коммунистического труда на Украине.— Великое движение современности. М., 1964; А. Ткач и М. Гуревичов. Новый этап социалистического соревнования. Бригады коммунистического труда. Харьков, 1962.

зростання інтенсивності руху, хоч спеціально не обгрунтовують періодизації руху.

Значний інтерес становлять наукові статті у збірниках, наукових записках вузів, у журналах, зокрема «Українському історичному журналі», з важливих питань теми. Статті¹³ містять конкретний матеріал про діяльність ударників і бригад комуністичної праці, розкривають роль Комуністичної партії у русі новаторів.

Значна кількість праць присвячується провідним галузям промисловості: вугледобувній, металургійній, машинобудівній, хімічній та іншим, в яких рух новаторів особливо інтенсивний. Саме тут були висунуті і підхоплені важливі трудові почини О. Кольчика, М. Мамая, К. Северинова, І. Сича, О. Топчія, що пізніше поширилися і на інші галузі народного господарства та обслуговування.

Менше досліджений істориками рух за комуністичну працю в легкій та харчовій промисловості, на транспорті, у торгівлі, на підприємствах харчування, комунального господарства тощо, хоч і там він досяг значного поширення. Про це, зокрема, свідчить велика нарисово-публіцистична література.

Особливу увагу приділяють історики висвітленню питання про вплив руху за комуністичну працю на розвиток виробництва, підвищення продуктивності праці. Конкретно на прикладах певних галузей промисловості розкриваються передові почини, висвітлюється хід змагання за комуністичну працю, зміст нарад, зльотів, конференцій його учасників, боротьба ударників комуністичної праці за технічний прогрес, раціоналізаторство і винахідництво, творча співдружність робітників та інженерно-технічних працівників. Значно слабше розкривається роль руху в комуністичному вихованні, організації побуту, подоланні пережитків минулого (особливо релігійних) в свідомості людей.

Неконкретно висвітлюються недоліки в розгортанні руху розвідників майбутнього (поспіх у присвоєнні звань, недостатня увага невиробничим показникам змагання, недоліки виховної роботи у відповідних колективах тощо). Явно недостатньо розкривається роль профспілок у цьому русі, яка має бути великою. Адже їм довірено присвоювати відповідні звання.

Характерною рисою багатьох праць істориків є дрібнотемність. Автори досить часто беруть розвиток руху за комуністичну працю в одній галузі промисловості і на матеріалі однієї області або одного економічного району. Слід висвітлювати дане змагання не лише за областями, галузями промисловості, а й на окремих підприємствах, в малих колективах тощо. Однак робити це доцільно в публіцистичному та соціологічному планах, що дає можливість успішно поширювати кращий досвід.

¹³ І. І. Ніколаєнко. Керівна роль Комуністичної партії України в розгортанні руху за комуністичну працю в промисловості (1959—1961 рр.).— УІЖ, 1964, № 6.

Загалом в літературі, яка розглядається, ще мало теоретичних узагальнень, які сприяли б поступу практики. Автори достатньо не розкривають специфіки змагання в обраній галузі народного господарства, слабо користуються методом порівняння з іншими ділянками праці.

Сконцентрувавши основну увагу на русі за комуністичну працю в цілому, історики до 1965 р. мало та побіжно писали про поширення окремих починів. Отже, синтетичне дослідження починів переважало над аналітичним.

Багато праць присвячується проблемам будівництва комунізму. Дана література є логічним продовженням тих тематичних ліній, які проводили дослідники періоду четвертої, п'ятої п'ятирічок, років після XX з'їзду КПРС. Однак в цих працях широко відображаються і нові явища в житті робітничого класу, характерні для доби комуністичного будівництва. Нові почини зводились до виконання денних планових завдань на годину раніше, економії коштів у процесі виробництва тощо. Певна увага в літературі приділяється поширенню роботи на громадських засадах у промисловості.

У численних книгах з історії заводів та підприємств республіки, що видані після XX з'їзду КПРС, також використано змістовний матеріал про робітничий клас. Публікуються й окремі праці про підприємства, що були створені у післявоєнний період — Каховську, Кременчуцьку, Київську ГЕС, Шебелинське газове родовище, Львівсько-Волинський вугільний басейн та ін.

Історики УРСР виступили з узагальнюючими працями про розвиток соціалістичного змагання на Україні¹⁴. В них значна увага приділяється післявоєнному періоду. Праця В. П. Сидоренко повністю, а Є. І. Єфременка значною мірою присвячуються цьому рухові в промисловості. Автори називають ініціаторів, наводять численні приклади різних видів соціалістичного змагання. В. П. Сидоренко знайомить читачів з життєвим шляхом ряду передовиків, переконливо показує роль профспілок у вихованні трудящих. Прикро, що автори не дають ґрунтовного аналізу праць своїх численних попередників, а також використаних джерел, не наводять (на кожному історичному етапі) узагальнюючих даних про охоплення робітничого класу, інших трудящих соціалістичним змаганням взагалі та окремими його видами. Останній недолік стосується переважної більшості робіт про соціалістичне змагання.

В українській радянській історіографії здебільшого порушуються питання не лише історії самого робітничого класу, а й його зв'язків з іншими суспільними верствами, співжиття

¹⁴ Є. Єфременко. Могутній засіб організації активності мас (З історії розвитку соціалістичного змагання на Україні). К., 1959; В. П. Сидоренко. Шляхом великого почину. К., 1965.

в різноманітних колективах та співучасті в громадських організаціях.

Особливо істориків цікавить питання про допомогу робітничого класу селянству. Вивченням союзу робітничого класу і колгоспного селянства України в 1946—1950 рр. займався П. Г. Снітко, який на значному фактичному матеріалі показав активну роль робітничого класу в механізації, електрифікації сільського господарства¹⁵. Переважно розкриваючи економічні зв'язки між містом і селом, автор часом захоплюється викладом матеріалу з історії робітничого класу і селянства.

Досить докладно висвітлюється допомога робітничого класу колгоспному селу з 1953 р. На жовтневому Пленумі ЦК КП України було ухвалено рішення про надання шефству цілеспрямованого характеру. Розглядаються істориками різні форми допомоги: матеріально-технічна, наукова, масово-політична, культурно-освітня. В. П. Ковалевський розкрив різні форми і види допомоги робітничого класу України селянству в роки будівництва комунізму, висвітлив передові почини в промисловості, спрямовані на розширення такої допомоги¹⁶. Особливо ґрунтовно дослідив період 1951—1965 рр. І. В. Шульга¹⁷. Інші автори розглядають союз робітничого класу і селянства переважно не тільки протягом невеликого періоду, а й на матеріалі лише окремих областей, міст, районів, певних галузей промисловості, що працюють на сільське господарство.

Історія профспілок є частиною історії робітничого класу. Тому дослідники приділяли значну увагу участі робітничого класу в профспілковій роботі у післявоєнний період¹⁸. Відводячи багато місця специфічним формам і заходам профспілкової роботи, автори висвітлюють найголовнішу ланку діяльності школи комунізму — виробничу. Порівняно небагато місця відводиться діяльності профспілок у забезпеченні трудящим здорового відпочинку. Майже не розкривається робота профспілок на селі — в радгоспах, РТС, серед сільської інтелігенції.

З питань суспільно-політичного життя частково, не систематично, розглядається діяльність Рад у післявоєнний період, переважно на матеріалі підготовки та проведення виборів. Історія оборонних, спортивних та ряду інших громадських організацій істориками практично не вивчається.

Отже, перед істориками стоїть важливе завдання — показати

¹⁵ П. Г. Снітко. Деятельность Коммунистической партии Украины по укреплению союза рабочего класса и колхозного крестьянства (1946—1950 гг.). К., 1966.

¹⁶ Б. П. Ковалевський. Могутня сила побудови комунізму. К., 1962; його ж. Укрепление союза рабочего класса и колхозного крестьянства в период строительства коммунизма. К., 1972.

¹⁷ І. В. Шульга. Робітничий клас — колгоспному селянству. К., 1971.

¹⁸ К. Ф. Москалець. Профспілки України в боротьбі за здійснення семирічки. К., 1960.

не лише соціально-економічне, а й суспільно-політичне життя робітників, всіх трудящих Радянської України в усіх його проявах.

Незважаючи на значну кількість виданих праць, історія робітничого класу України післявоєнного періоду комплексно ще не розроблена. Переважно досліджуються питання, зв'язані з виробничою діяльністю найбільш розвинутих, передових загонів — шахтарів, металургів, машинобудівників, хіміків та ін. Мало місця відводиться показу життя робітників легкої, харчової промисловості, взагалі зайнятим виробництвом засобів споживання. Навіть у працях, присвячених робітничому класу всієї республіки, найбільше місця приділяється шахтарям Донбасу, металургам Придніпров'я та Приазов'я, машинобудівникам Харкова, а також робітникам західних областей УРСР. Звичайно, в цьому є певна рація, оскільки саме в названих галузях та районах сконцентрована найбільша частина робітничого класу, пов'язана з найпередовішим виробництвом, яке має вирішальне значення для розвитку країни.

Необхідно розкрити специфіку різноманітних передових починів у різних галузях промисловості, показати зв'язки, що існують між різними загонами робітничого класу республіки. Порівняльний аналіз збагатить досвідом робітників різних галузей народного господарства.

В розглянутих працях можна простежити досить чітко виявлену періодизацію вивчення розвитку робітничого класу України післявоєнного періоду. Автори виділяють час відбудови народного господарства та культури після Вітчизняної війни — 1946—1950 рр. Цей період збігається з четвертою п'ятирічкою. Вивчаються також роки п'ятої п'ятирічки (1951—1955). Історики значну увагу приділяють робітничому класу України в 1956—1961 рр., тобто між XX і XXII з'їздами партії. Це період історії нашої Вітчизни, протягом якого були здійснені важливі заходи по виконанню рішень XX з'їзду КПРС.

У республіці побачили світ книжки, в яких досить докладно висвітлюється виробнича і громадсько-політична діяльність робітничого класу УРСР, провідна роль Комуністичної партії у керівництві виробництвом у роки комуністичного будівництва¹⁹. Історики розглядають важливі питання електрифікації республіки²⁰.

Дослідженню змін кількісного і якісного складу робітничого

¹⁹ В. І. Полурез. Комуністична партія України — організатор трудової активності робітничого класу. К., 1969; П. Т. Рущенко. Діяльність Комуністичної партії України по прискоренню науково-технічного прогресу в промисловості (1959—1965 рр.). Харків, 1969; І. І. Коломієнко. Діяльність Комуністичної партії України по створенню матеріально-технічної бази комунізму. К., 1971; Л. А. Мягчилов. Діяльність КПРС по удосконаленню керівництва промисловістю (1956—1970 рр.). К., 1971.

²⁰ М. Д. Олійниченко. Ленінські накреслення — в життя. К., 1970; Н. Ю. Костриця. Комуністична партія — організатор всенародної боротьби за здійснення ленінських ідей електрифікації на Україні. К., 1967.

класу в післявоєнний період присвячено монографії²¹. Особливо ретельно тривалий час вивчає цю тематику, що раніше майже не привертала увагу істориків, В. О. Романцов.

Поза увагою істориків залишились робітники (та й службовці) сфери обслуговування, яка зростає швидкими темпами, сільськогосподарські робітники (з радгоспів, РТС). Необхідно прослідкувати зв'язки між згаданими вище великими групами робітників. Це допоможе з'ясувати їх спільні риси, особливості, що сприятиме виявленню перспектив дальшого розвитку робітничого класу республіки.

Як цілком слушно зазначає В. Є. Полетаєв, дослідники мало уваги приділяють співвідношенню між робітниками та іншими категоріями працівників промисловості, об'єднаними поняттям «промислово-виробничий персонал», до складу якого, крім робітників, входять інженерно-технічні працівники, службовці та молодший обслуговуючий персонал (табельники, комірники, приборальники та ін.)²². Лише дві перші категорії безпосередньо зайняті у виробництві. З'ясування співвідношення між ними та іншими працівниками допоможе більш раціональному налагодженню виробництва.

У зв'язку з провідною роллю робітничого класу в нашій країні велике значення має і проблема «робітничий клас та інтелігенція», яка ще всебічно не досліджується. Окремих згадок і фактів про допомогу інженерів робітникам-новаторам, про співдружність науки з виробництвом, про навчання робітників у вузах та технікумах недостатньо. Вивчення цієї проблеми в конкретно-історичному плані допоможе розкрити процес стирання граней між фізичною і розумовою працею.

Для дальших успіхів у розробці історії робітничого класу велике значення має координація зусиль істориків, раціональний розподіл праці між ними. Адже нині багато з них розробляє однакові або однотипні теми. Внаслідок цього вони не можуть сказати нове, важливе слово в науці. Втім, багато актуальних тем зовсім не досліджується. Тільки всебічне серйозне вивчення розвитку робітничого класу Української РСР дасть істотні наслідки для справи успішного будівництва комунізму.

* * *

Значну частину населення Української РСР становлять трудівники села, які вносять великий вклад у будівництво комунізму. Цілком природно, що життя і діяльність селянства Радянської

²¹ Д. С. Шелест. Количественные и качественные изменения в составе рабочего класса Украинской ССР (1959—1970 гг.). Днепропетровск, 1971; В. О. Романцов. Робітничий клас Української РСР (1946—1970 рр.). К., 1972.

²² Очерки по историографии советского общества, стор. 473—474.

України, зокрема післявоєнного періоду, привертає увагу дослідників-істориків.

Уже в перші роки після війни економісти написали праці, в яких, висвітлюючи відбудову сільського господарства республіки, спинялися і на трудовій діяльності селянства, організаційно-господарському зміцненні колгоспів²³.

В історичному плані дослідження участі трудівників села у відбудовній роботі розпочалося пізніше, з 1957 р.

Зроблено перші спроби охарактеризувати літературу про селянство Української РСР післявоєнного періоду²⁴.

Вивчення розвитку селянства післявоєнного періоду проходило головним чином по лінії розгляду вузьких питань протягом короткого історичного періоду, переважно на матеріалі однієї або кількох областей. Значна увага приділялась висвітленню передового досвіду, організаційно-господарського зміцнення артілей, розгортання масово-політичної роботи на селі тощо²⁵.

Для досліджень про сільське господарство й селянство Української РСР післявоєнного періоду характерним є широке висвітлення керівної та спрямовуючої ролі Комуністичної партії як у виробничих, так і в інших питаннях життя трудівників села. Автори широко посилаються на постанови партії та уряду, рішення місцевих партійних та радянських органів.

Історики окремо розглядали питання про укрупнення колгоспів Української РСР. Даній темі приділяють увагу й автори, які пишуть про організаційно-господарське зміцнення колгоспів у роки четвертої п'ятирічки. Дослідники цікавляться таким специфічним для даного періоду питанням, як відбудова сіл Української РСР після війни, розкриваючи заходи партії та уряду, вжиті для допомоги сільським трудівникам у цій життєво необхідній справі, висвітлюючи розгортання соціалістичного змагання між будівельниками, допомогою міських жителів селу та ін.

Історики розглядають участь трудівників села в післявоєнній електрифікації. Але тут найбільше місця відводиться виробничим процесам. Взагалі досить слабо розкриваються трудові діла працівників промислового комплексу на селі, механізаторів.

Найбільш повно висвітлені в українській радянській історіографії 1953—1958 рр. Вересневий Пленум ЦК КПРС (1953 р.)

²³ П. Нагорний. Розвиток сільського господарства УРСР за 30 років Радянської влади. К., 1947; О. П. Каневський. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. Київ — Харків, 1947, та ін.

²⁴ Л. Ю. Беренштейн, В. І. Юрчук. Історіографія діяльності Комуністичної партії України по відбудові і дальшому розвитку соціалістичного сільського господарства республіки (1943—1958 рр.).— НПІ КПРС, вип. 6. К., 1966; А. В. Санцевич. Трудячі післявоєнного села України в радянській історіографії.— Історіографічні дослідження в Українській РСР. Вип. 1. К., 1968; В. С. Петренко. Історія селянства України 1951—1970 рр. в радянській історіографії.— УІЖ, 1971, № 3.

²⁵ Стахановці нової... п'ятирічки в сільському господарстві УРСР. К., 1949.

виробив правильний курс в галузі сільського господарства. На заклик партії до села виїхали тисячі спеціалістів, організаторів сільськогосподарського виробництва²⁶. Протягом 1953—1958 рр. завдяки трудовим зусиллям селянства значно розширились посівні площі, підвищилась урожайність, виріс культурний рівень села.

Висвітлюючи здійснені в 1953—1958 рр. заходи по організаційно-господарському зміцненню колгоспів в Українській РСР, автори розкривають кількісне і якісне зростання парторганізацій колгоспів, застосування ленінського принципу матеріальної заінтересованості, новий порядок планування в сільському господарстві, що передбачав розширення ініціативи колгоспників. Показують технічне переозброєння сільського господарства, зміцнення демократичних принципів управління колгоспним життям.

Серед організаційно-господарських заходів в центрі уваги дослідників — зміцнення керівних колгоспних кадрів у 1953—1955 рр. Значна увага приділяється рухові тридцятитисячників. Найбільше авторів цікавить питання про добір, висунення і розстановку голів колгоспів. Від вирішення цього питання значною мірою залежить успішний розвиток сільського господарства. Однак прикро, що до 1965 р. історики мало писали про інших керівників колгоспного виробництва — бригадирів, ланкових, агрозоотехнічних працівників, механізаторів та ін.

Значна кількість літератури присвячена поширенню передового досвіду серед колгоспного селянства, висвітленню роботи окремих передовиків, шкіл передового досвіду, гуртків по вивченню сільськогосподарських машин та ін. Проте автори переважно оперують однаковими прикладами про передовиків, кращі колгоспи, райони, досягнення яких, безумовно, повинні стати надбанням усіх трудівників села Радянської України. Однак не можна обмежуватись цим вузьким колом фактів.

Здебільшого стан справ у відстаючих господарствах не розкривається. Авторі часом співставляють основні показники передових і відсталих колгоспів, що перебувають в однакових або подібних природних умовах і відповідно забезпечені робочою силою. Але це робиться, щоб виділити передовий досвід. Причини відставання аналізуються слабо. Література не дає чіткого уявлення про кількісні та якісні показники передових, середніх, відсталих колгоспів Української РСР і не намічає конкретних переконливих шляхів подолання труднощів і недоліків.

Якщо у працях, присвячених четвертій п'ятирічці, лише згадувалось соціалістичне змагання трудівників села, то в літера-

²⁶ В. П. Плисюк, Є. П. Талан. Роль тридцятитисячників у піднесенні сільського господарства.— УІЖ, 1963, № 1; Г. Н. Пеньков. Из опыта работы партийных организаций по укреплению и воспитанию кадров колхозных руководителей среднего звена в 1950—1955 гг.— Известия Крымского педагогического института, т. XXXVI, 1961.

турі, що висвітлює період після 1953 р., про це написані окремі дослідження²⁷. Продовжується розпочата дослідниками попереднього періоду лінія розкриття різних форм масово-політичної роботи на селі, спрямованої на мобілізацію всіх творчих сил трудящих для виконання поставлених перед ними завдань.

Багато місяця в історичній літературі відводиться розкриттю зростання культурно-технічного рівня колгоспного селянства, який пов'язується з трудовою та політичною активністю трудівників села, висвітленню професійної освіти та агротехнічної підготовки колгоспних кадрів, зміцнення творчих зв'язків сільськогосподарської науки з виробництвом. Проте історики майже не розкривають культурно-технічний рівень трудівників радгоспів.

З питань суспільно-політичного життя 1953—1958 рр. розглядається роль місцевих Рад у справі піднесення сільського господарства²⁸. Надзвичайно важливо було б прослідкувати в історичному плані взаємозв'язок партійних органів, Рад та правління колгоспів у керівництві сільським господарством, показати на конкретному матеріалі роль Рад в налагодженні соціалістичного побуту села тощо.

Загалом для праць, присвячених періоду 1953—1958 рр., характерними є звуженість тематики, дубляж використовуваного матеріалу, одноманітність викладу, захоплення успіхами, дослідження і висвітлення окремих позитивних прикладів без врахування всієї багатогранності життя села.

В останні роки розгорнулося вивчення історії селянства Радянської України періоду комуністичного будівництва. Історики зосереджують увагу на важливих проблемах життя і діяльності селянства, нових явищах на селі — русі за комуністичну працю, запровадженні громадських засад, різних формах навчання та виховання трудящих. Висвітлюється діяльність шкіл, інститутів передового досвіду, народних університетів тощо. Українські автори показують трудові справи ударників і членів колективів комуністичної праці на селі, їх обмін досвідом²⁹. Проте часто історики однобічно висвітлюють історичний процес, переважно пишуть про досягнення і обминають труднощі та недоліки в сільському господарстві в роки виконання семирічного плану.

З 1965 р. видається література про селянство республіки,

²⁷ Ф. К. Белявін. Партійне керівництво соціалістичним змаганням на селі (1953—1960 рр.). К., 1961, та ін.

²⁸ И. Ф. Белоус. Местные Советы Украины в борьбе за подъем сельского хозяйства.— Укрепление союза рабочего класса и крестьянства в период круглого подъема сельского хозяйства (1953—1958 гг.). М., 1961.

²⁹ И. Е. Ворожейкин. Обзор литературы о движении за коммунистический труд в сельском хозяйстве.— «Вопросы истории КПСС», 1965, № 3, стор. 99; Е. С. Корюд. З історії руху колективів та ударників комуністичної праці в сільському господарстві України.— УІЖ, 1962, № 1; Е. С. Побежиний. Виникнення і розвиток руху за комуністичне ставлення до праці в колгоспах України. К., 1968, та ін.

в якій розглядаються оригінальні, раніше мало досліджувані або й недоторкувані питання: боротьба трудівників села за інтенсифікацію виробництва, підготовка та діяльність різних категорій сільськогосподарських кадрів тощо. Праці відзначаються більш широким використанням джерел і літератури.

Методологічною основою досліджень про розвиток сільського господарства Української РСР у період комуністичного будівництва є всебічно обґрунтовані рішення жовтневого, листопадового (1964 р.) і березневого (1965 р.) Пленумів ЦК КПРС, XXIII, XXIV з'їздів партії.

У монографії Є. П. Талан про колгоспне селянство Української РСР 1951—1958 рр.³⁰ характеризуються стан сільського господарства республіки, матеріально-технічна база колгоспного виробництва УРСР, здійснення на Україні заходів Комуністичної партії і Радянського уряду щодо організаційно-господарського зміцнення колгоспів. На конкретному фактичному матеріалі висвітлюється зростання політичної і трудової активності селянства. Але книжка не позбавлена й деяких недоліків. У вступі дається неповний перелік використаних джерел та літератури без глибокого і всебічного аналізу. Є. П. Талан широко використала архівні матеріали, опубліковані документи. Але надзвичайно мало використано літератури з даної теми.

Ґрунтовний виклад історії трудівників села УРСР продовжив Л. Ю. Беренштейн, зосереджуючи увагу на діяльності колгоспних і радгоспних партійних організацій³¹.

Помітним вкладом в українську радянську історичну науку є монографія В. В. Горака, в якій на значному фактичному матеріалі розкривається організація пропаганди і впровадження передового досвіду в сільському господарстві Української РСР в 1956—1966 рр.³² Автор вдало розкриває теоретичну основу поширення передового досвіду, значну увагу приділяє новим формам цієї роботи: школам передового досвіду, університетам сільськогосподарської науки і передового досвіду та ін. Монографію В. В. Горака вигідно відрізняє від переважної більшості книг з поточної історії наявність досить ґрунтовного огляду праць попередників та залучених документальних матеріалів. Проте монографія не позбавлена недоліків. Не завжди розкриваються наслідки запровадження передового досвіду, з ряду питань бракує узагальнюючих відомостей по республіці.

Високої оцінки заслуговує монографія В. С. Петренка «Село на шляхах піднесення» (К., 1970), в якій на основі фактичного матеріалу показано різні сторони життя та діяльності колгоспного селянства республіки в 1951—1969 рр.— кількісні та якісні

³⁰ Є. П. Талан. Колгоспи Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1951—1958 рр.). К., 1966.

³¹ Л. Ю. Беренштейн. В авангарді трудівників села. К., 1968.

³² В. В. Горака. Досвід мас — на службу комунізму. К., 1966.

зміни в його складі, зростання трудової і політичної активності, поліпшення умов праці в колгоспному виробництві, підвищення матеріального добробуту, зростання культурного рівня трудівників села. Цінною особливістю джерельно-літературної бази дослідження В. С. Петренка є те, що він не тільки використав архівні й опубліковані матеріали, а й провів значне конкретносотціальне дослідження. Правда, книга має важку проблемно-тематичну структуру, яка утруднює виділення якісних етапів у розвитку колгоспного селянства республіки протягом 1951—1969 рр. Певною мірою цей недолік компенсує наявність 30 таблиць, у більшості яких добре проведено історичний принцип.

Загалом найновіша література про селянство УРСР є безперечним кроком уперед порівняно з попередньою. Позитивним явищем є те, що дослідники уважніше ставляться до розгляду важливого питання підготовки і роботи сільськогосподарських кадрів³³.

У Програмі КПРС зазначається: «Дедалі більшу роль в розвитку сільського господарства відіграють радгоспи — провідні соціалістичні підприємства на селі. Радгоспи покликані бути для колгоспів зразком передових, науково-обґрунтованих, економічно вигідних методів ведення суспільного виробництва, високої культури і продуктивності праці»³⁴. Дослідникам необхідно створити праці, в яких гармонійно були б відображені в історичному розвитку життя і діяльність колгоспного селянства і трудівників радгоспів Радянської України.

Електрифікація виробничих процесів та побуту трудівників села має велике значення в соціалістичному та комуністичному будівництві. Проте історики недостатньо висвітлювали участь селянства у спорудженні місцевих електростанцій, трудові діла і життя працівників сільської енергетики, їх безпосередній вклад в енергоозброєння села.

Важливим завданням істориків є висвітлення трудової, громадської діяльності та життя сільських механізаторів, включаючи і працівників МТС, РТС.

Назріла потреба широкого вивчення трудових звершень і суспільно-політичного життя різних загонів трудівників села — механізаторів, хліборобів, тваринників, буряководів, льонарів та ін.

Досліджувати розвиток сільського господарства варто за певними природними зонами, що мають свою специфіку. Необхідно створити монографічні дослідження про працівників сільського господарства степових, лісостепових, поліських областей України, таких індустріально розвинутих районів, як Донбас, При-

³³ Подготовка и повышение квалификации сельскохозяйственных кадров в Украинской ССР. К., 1966; Н. А. Лысенко. Роль Коммунистической партии в решении проблемы сельскохозяйственных кадров (1951—1958 гг.). К., 1968.

³⁴ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 67.

дніпров'я та ін. Досі ґрунтовно вивчалась лише історія соціалістичних перетворень села західних областей УРСР як окремого району.

У літературі, присвяченій селянству Радянської України, 1946—1947 рр. відображуються нерівномірно. Найбільше досліджується відбудовний етап (1945—1950 рр.) та 1953—1958 рр. Історичним періодом 1951—1953 рр. мало займалися. Таке становище зв'язане з періодизацією, в центрі якої стояв вересневий, (1953 р.) Пленум ЦК КПРС. Багато дослідників брали цю історичну подію за вихідну дату в своїх працях, виклад матеріалу в яких доводиться не лише до 1958 р., а й до 1960—1963 рр. Звичайно, вересневий Пленум і заходи, накреслені ним, відіграли істотну роль у розвитку сільського господарства. Але в післявоєнний період до 1955 р. загальні підсумки розвитку народного господарства, в тому числі й сільськогосподарського, підбивались за п'ятиріччями. Виходячи з цього, напевно, так слід було б будувати свої роботи історикам.

Попереду ще велика робота по створенню переконливої узагальнюючої картини життя і трудових звершень селян, робітників радгоспів та РТС, славної сільської інтелігенції.

* * *

Післявоєнний період відзначається великим розквітом культури в Українській РСР, як і в усій Радянській країні. Цілком закономірним є інтерес істориків-дослідників до цього процесу. Розвиток української радянської культури післявоєнних років знайшов відображення як у збірниках статей³⁵, так і в окремих працях. Певне уявлення про дослідження теми дають два різних збірники статей під одним заголовком «Українська радянська культура», перший з яких в основному присвячується 1917—1957 рр., другий — наступним рокам (до 1960).

У працях українських істориків висвітлюються різні сторони розвитку української радянської культури, роль певного культурного рівня у вирішенні господарських і політичних завдань соціалістичного і комуністичного будівництва на Україні, а також перспективи дальшого розвитку української радянської культури. Автори підкреслюють організуючу роль Комуністичної партії в культурному будівництві.

Проте ще не створено істориками ґрунтовних узагальнюючих досліджень про культурне будівництво на Україні в післявоєнні роки. Вийшли брошури та статті переважно публіцистичного характеру про розвиток культури в окремих областях, районах, містах.

Історики найбільш ґрунтовно пишуть про розвиток народної освіти та вищої школи Української РСР. Це пояснюється тією

³⁵ Українська радянська культура. Збірник статей. К., 1957; К., 1960.

увагою, яку приділяли нашій школі партія, уряд і вся громадськість в післявоєнний період. Саме в цей час вживались активні заходи наближення всіх учбових закладів до життя, до вимог соціалістичного будівництва.

Розвиток народної освіти післявоєнних років в Українській РСР простежується в розрізі окремих областей³⁶. Автори беруться за вивчення і певних історичних етапів розвитку загальноосвітньої школи. Особливо виразно виділяються роки четвертої (1946—1950), п'ятої (1951—1955) п'ятирічок та періоду будівництва комунізму.

Висвітлюючи історію народної освіти в Українській РСР у період відбудови народного господарства після війни, дослідники відзначають ту велику допомогу, яку надали народній освіті УРСР російський та інші народи нашої багатонаціональної Вітчизни, розповідають про чудові почини трудящих у відбудові школи. Автори розглядають різні форми шкільного навчання, підготовку педагогічних кадрів, підвищення їх ідейно-політичного рівня, позакласну роботу учнів³⁷. Загальним недоліком праць є те, що в них наводиться багато статистичних відомостей, які недостатньо аналізуються. Необхідно ширше розкривати діяльність працівників народної освіти.

З початку 60-х років, особливо після XXII з'їзду КПРС, на Україні розгорнулось широке дослідження розвитку народної освіти та вищої і середньої спеціальної школи переважно у період комуністичного будівництва. Інтерес істориків до цієї тематики був спричинений певними змінами в системі освіти, зокрема «Законом про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» (грудень 1958 р.) та відповідним Законом, прийнятим Верховною Радою Української РСР в квітні 1959 р.

Розвиток народної освіти Української РСР в зазначений період досліджує О. Я. Завадська³⁸. На великому фактичному матеріалі Української РСР вона показує здійснення на Україні загальної восьмирічної освіти і розширення середньої освіти, зміцнення навчально-матеріальної бази школи.

Автор переконливо показує, як здійснювалась психологічна і практична підготовка школярів до самостійної праці, наводить цікаві дані (таблиці) про зростання кадрів робітників з середньою і вищою освітою, колгоспників — з освітою VIII—X класів.

³⁶ Розвиток народної освіти на Львівщині. Збірник статей. Львів, 1957; О. Завадська, В. Корнілов. Розвиток народної освіти на Харківщині. Харків, 1959, та ін.

³⁷ О. М. Філіпов. Розвиток радянської школи УРСР у період першої післявоєнної п'ятирічки. К., 1957, та ін.

³⁸ О. Я. Завадська. Школи України в період перебудови системи народної освіти. К., 1964; її ж. Школа — народному господарству. Львів, 1967; її ж. Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма (1959—1968 гг.). К., 1968.

О. Я. Завадська, як і інші автори, що торкаються даної проблеми, не обходять труднощів перебудови роботи школи, зазначаючи, що не всюди і не завжди вона знаходила правильне розуміння як з боку вчителів, так і учнів. Часом знижувалась увага до вивчення основ наук за рахунок виробничого навчання, уроки з праці та виробничого навчання не завжди були забезпечені відповідними викладацькими кадрами, шкільні майстерні — сировиною. Учні на підприємствах не завжди одержували робочі місця і виступали «заплічниками» робітників тощо.

Найбільшою вадою праці, що вийшли до 1965 р., є надмірне вихваляння виробничого навчання, яке в багатьох випадках себе не виправдало. Лише виробниче навчання на базі великих підприємств могло забезпечити щорічно більшість випускників роботою за фахом. Більшість загальноосвітніх шкіл не може забезпечити професійної підготовки. Як зазначали К. Маркс і Ф. Енгельс, школа повинна знайомити учнів з основними принципами всіх процесів виробництва і давати їм «навички поводження з найпростішими знаряддями всіх виробництв»³⁹, тобто політехнічна школа повинна ознайомити учнів як з основами наук, так і з практичними основами сучасного виробництва, а не обов'язково з певною виробничою спеціальністю.

Висвітлюється перебудова школи і в окремих областях⁴⁰. Ці праці доповнюють ту загальну картину розвитку школи, яка дана О. Я. Завадською, а також К. Ф. Присяжнюком⁴¹. Значна увага приділяється розкриттю керівної ролі Комуністичної партії в перебудові шкільної освіти⁴². Розкриваються певні аспекти роботи шкіл в період перебудови: зміцнення матеріальної бази шкіл, виховання в учнів поваги до праці, посилення зв'язку школи з виробництвом, участь громадськості в розвитку шкільної освіти.

У період перебудови системи шкільної освіти швидко зростала мережа шкіл робітничої і сільської молоді та заочних шкіл. Удосконалення роботи цих навчальних закладів викликало також значний інтерес істориків. На порядок денний постали питання про організацію учбових комбінатів на базі вечірніх шкіл, дальший розвиток професійно-технічної освіти, на яку автори історики майже не звертали уваги.

А. Д. Бондар виступив з узагальнюючою працею про розвиток суспільного виховання в Українській РСР за роки Радян-

³⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 193.

⁴⁰ М. Ф. Бойко. Школи Харківщини на шляху перебудови. К., 1961; На новом пути. О развитии народного образования в Донецкой области. Донецк, 1962.

⁴¹ К. Ф. Присяжнюк. Новый этап в развитии радянської школи на Україні. К., 1966.

⁴² М. Моторнюк. Школа і виховання нової людини. Львів, 1963; К. А. Колосова. Радянська школа: — улюблене дітище Комуністичної партії. К., 1959, та ін.

ської влади⁴³. Значна увага приділяється вихованню підростаючого покоління в післявоєнний період.

Перебудові вищої школи республіки історики присвятили ґрунтовні дослідження, в яких розкриваються проблеми загального розвитку вищої школи в ці роки та її роль у підготовці інтелігенції, організаційно-правові питання тощо⁴⁴. Автори на основі джерельно-літературного матеріалу, в тому числі й архівних документів, висвітлюють навчання та виховання студентів, зміцнення зв'язків вузів та технікумів з виробництвом, розвиток творчої самодіяльності студентів.

У працях звертається увага на зближення трьох форм вищої та середньої спеціальної освіти — денної, вечірньої та заочної.

Історики розкривають, як суб'єктивістські тенденції перешкоджали успішному розвитку вищої та середньої спеціальної школи, підготовці студентської молоді до трудової діяльності.

Однак в згаданих роботах відчувається і деяка переоцінка виробничого навчання студентів та учнів технікумів, яким захоплювались в деяких місцях понад раціональні межі, часом на шкоду теоретичній підготовці майбутніх спеціалістів.

В цілому розглянуті праці з історії народної освіти заслуговують загальної позитивної оцінки. В них підведені підсумки важливої роботи Комуністичної партії та Радянської держави на культурному фронті в роки будівництва комунізму. Ґрунтовний розгляд в історичному плані перебудови радянської школи на Україні в кінці 50-х — на початку 60-х років дає можливість не лише побачити досягнення в цій справі, а й чіткіше розкрити недоліки, які є в роботі нашої школи, з метою їх найшвидшого і цілковитого усунення.

Розвиток основних форм освіти в республіці (загальноосвітньої школи, вузів, середніх спеціальних учбових закладів) у 1945—1952 рр. дослідив О. К. Зубань, правда, не обґрунтовуючи кінцевої дати обраного періоду⁴⁵. В книзі розкривається матеріально-учбова база загальноосвітньої школи, проведення ідейно-виховної та навчальної роботи. Значне місце відводиться підготовці кадрів через систему вищої школи, але неповно висвітлено роботу середніх спеціальних навчальних закладів. В. Ю. Маланчук, В. М. Попов, А. Н. Новоміський в книзі «Вища школа УРСР» (К., 1971) підбили підсумки розвитку вузів республіки в 1966—1970 рр.

⁴³ А. Д. Бондар. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР. К., 1968.

⁴⁴ В. Питов. Высшая школа в период перестройки. К., 1962; В. Питов, В. Попов. Учиться коммунизму. (Из опыта воспитательной работы в вузах Украинской ССР). К., 1965; В. В. Мрига. Радянська школа на новому етапі. Організаційно-правові форми перебудови вищої і середньої спеціальної освіти в СРСР. К., 1962.

⁴⁵ О. К. Зубань. Борьба Коммунистической партии Украины за развитие народной освіти и подготовку кадров для народного хозяйства (1945—1952 гг.). Львів, 1967.

Значно менше, ніж розвиток народної освіти та вищої школи, історики досліджують інші галузі культури — діяльність науковців, митців, роботу культурно-освітніх установ, досягнення в галузях видавничої справи, радіо, телебачення, фізичної культури та спорту, охорони здоров'я тощо.

Розвитку науки в повоєнні роки в Українській РСР присвятили праці Б. Є. Патон, О. В. Палладін та ін. Дослідження вчених містять важливі узагальнення, глибокий аналіз розвитку української радянської науки на різних історичних етапах.

Видані окремі невеликі книжки та статті, що висвітлюють певні етапи розвитку культурно-освітніх установ і обмежуються вузькими територіальними рамками. Здебільшого праці написані в публіцистичному плані або з досвіду культурно-освітньої роботи. Найбільша питома вага належить висвітленню роботи культурно-освітніх установ на селі. З цієї тематики у 1967 р. вийшла перша узагальнююча праця, присвячена періоду 1961—1966 рр.⁴⁶

Історики успішно досліджують розвиток книговидавничої справи як важливої галузі культурного будівництва в республіці⁴⁷.

У багатьох статтях розкривається в історичному плані роль періодичної преси в житті українського народу, здебільшого працівників села. В центрі уваги дослідників — відображення в «Правде» різних сторін життя трудящих Української РСР. Але, як і інші ділянки культурного будівництва, періодична преса розглядається за короткі періоди. Автори переказують зміст опублікованих в ній матеріалів, недостатньо аналізуючи їх ефективність.

Розвиток культури на Україні в післявоєнний період історики висвітлюють не лише за галузями культурного будівництва та територіальним принципом, а й за виробничим. Тут автори виходять з розподілу радянського суспільства на два основні класи — робітничий та селянство, розглядаючи культуру міста і села.

Проблеми піднесення культури села за післявоєнні роки розробляються досить широко в українській радянській історіографії. В узагальнюючих працях Г. М. Окладний, В. С. Петренко, І. Є. Трофимчук⁴⁸ на основі архівних матеріалів, періодичної преси, опублікованих документів, нарисово-публіцистичної літератури висвітлюються різні історичні періоди. Г. М. Окладний

⁴⁶ В. Д. Добротвор. Культурно-освітня робота на селі. К., 1967.

⁴⁷ Д. М. Гнатюк. Книговидавнича справа на Україні в післявоєнні роки. К., 1965.

⁴⁸ Г. М. Окладной. Рост культурно-технического уровня колхозного крестьянства. Харьков, 1958; В. С. Петренко. Зростання культурно-технічного рівня колгоспного селянства України (1953—1961 рр.). К., 1964; І. Є. Трофимчук. Завоювання культури — народу (Із історії керівництва парторганізацій України культурним строительством в деревне в 1951—1955 годах). Одеса, 1959, та ін.

доводить виклад подій до 1956 р., обмежуючись переважно матеріалами Харківщини, І. Трофимчук обирає хронологічні межі п'ятої п'ятирічки, В. С. Петренко — 1953—1961 рр.

В. С. Петренко розкриває матеріальні передумови зростання культурно-технічного рівня колгоспного селянства, роль сільських загальноосвітніх шкіл в підготовці кадрів для колгоспного виробництва, шкіл сільської молоді та заочних — в підвищенні загально-освітнього і агротехнічного рівня колгоспників. Автор аналізує постановку масово-політичної та культурно-виховної роботи серед сільських трудівників. Для монографії В. С. Петренка характерним є конкретне розкриття діяльності певних трудівників села на ниві культури, чого не можна сказати про інших згаданих вище авторів, які здебільшого наводять статистичні дані про розвиток культури села.

У праці І. Трофимчука наведено таблиці про кількість шкіл, учнів, учителів, культурно-освітніх установ на селі протягом 1951—1955 рр. в Українській РСР.

Історики показують недоліки в культурно-масовій роботі на селі й висувають рекомендації, спрямовані на їх ліквідацію.

Загальним серйозним недоліком літератури є те, що автори не враховують здебільшого такого загону трудящих сільсько-господарського виробництва, як працівники радгоспів.

Значний інтерес істориків викликає поширення громадських засад в культурному будівництві, розгортання творчої самодіяльності трудящих в період розвинутого соціалістичного суспільства⁴⁹. Важливим засобом підвищення культурного рівня трудящих стали університети культури, народні театри, діяльність яких привертає увагу істориків. Автори правильно зазначають, що народні університети і театри успішно розвиваються на громадських засадах. Проте в роботі цих закладів є свої недоліки: надмірне захоплення розважальництвом, що шкодить ідейно-політичному вихованню, абстрактно-академічний виклад лекцій, недостатнє залучення слухачів до активної, творчої роботи, семінарських занять тощо.

Невід'ємною часткою національної культури є народна творчість, яка в працях, присвячених культурному будівництву, переважно представлена художньою самодіяльністю.

Деякі дослідники культури в історичному плані відносять до неї і таку галузь, як охорона здоров'я, що, на наш погляд, цілком обґрунтовано. Адже охорона здоров'я, як і фізична культура та спорт, закономірно включається до культурного будівництва. Перед істориками стоїть почесне завдання створити ґрунтовні праці з цієї важливої ділянки культури.

В історичній літературі з культурним будівництвом здебільшого пов'язують надзвичайно важливу проблему зростання

⁴⁹ Л. А. Шевченко. Народні університети на Україні. К., 1963; А. И. Евсеев. Общественные начала в культурно-просветительной работе. Харьков, 1965.

матеріального добробуту трудящих, але істотних історичних праць з цієї тематики ще немає. Значне місце в культурному будівництві займає українська радянська інтелігенція. Але вона ще рідко буває предметом глибокого дослідження істориків. Тому слід вітати вихід в світ монографії Ю. Курносова⁵⁰, в якій розкриваються такі напрями діяльності інтелігенції республіки: 1) наукова розробка проблем, що становлять теоретичну основу ідейно-виховної роботи Комуністичної партії; 2) її безпосередня участь у роботі на ідеологічному фронті. Певні узагальнення про культурне будівництво в республіці у роки семирічки зробила Л. А. Шевченко в монографії, написаній на основі використання широкого кола джерел та літератури^{50а}.

Викладене вище дає можливість зробити висновок про певні досягнення у дослідженні культурного будівництва в Українській РСР за післявоєнний період, про наявність кваліфікованих кадрів істориків з даної проблематики. А це є гарантією того, що найближчим часом з'являться ґрунтовні узагальнення у цій важливій галузі людського життя.

* * *

Поступ західних областей Української РСР у післявоєнний період привертає пильну увагу істориків. Трудящі краю за допомогою інших областей України і братніх республік СРСР здійснили величезні соціалістичні перетворення в народному господарстві та культурі.

Характерною особливістю дослідження цієї проблематики є те, що вона широко висвітлювалась безпосередньо по свіжих слідах історичних подій. Проблема західних областей України в історіографічному плані розглядається у вступах до великих монографій. Їй присвячено окремий розділ у праці А. В. Санцевича⁵¹. Слід відзначити також змістовну статтю І. Х. Саса, яка підсумовує висвітлення соціалістичного будівництва в західних областях УРСР до 1960 р.⁵² Історики порушують такі основні групи питань: 1) соціалістичні перетворення у промисловості; 2) перехід селянства на колективний шлях та розвиток колгоспного виробництва; 3) культурне будівництво в західних областях.

Однією з перших спроб узагальнення соціалістичних перетворень була невелика брошура Л. Корніця⁵³. Прикладом оперативного дослідження історичних подій може служити праця

⁵⁰ Ю. О. Курносов. Роль інтелігенції України в комуністичному вихованні трудящих (1959—1965). К., 1968.

^{50а} Л. А. Шевченко. Розвиток української радянської культури в 1959—1965 рр. К., 1967.

⁵¹ А. В. Санцевич. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії. К., 1967 (розділ V).

⁵² І. Х. Сас. Висвітлення соціалістичного будівництва в західних областях Української РСР.— УІЖ, 1960, № 4.

⁵³ Л. Корніць. Соціалістичні перетворення в західних областях. К., 1950.

К. Сироцинського, в якій, охарактеризувавши становище селян західних областей України в дорадянський період, автор спинився на розв'язанні земельного питання, на успішному проведенні колективізації, організаційно-господарському зміцненні та перших успіхах колгоспів у післявоєнний період⁵⁴.

До важливих ювілейних дат виходить багато книжок, збірників і статей, присвячених різним питанням післявоєнної історії західних областей⁵⁵.

З початку 60-х років робляться спроби певною мірою узагальнити всі сторони життя в західних областях УРСР післявоєнних років. До них належать праці Р. К. Чаленко та І. П. Богодиста. Перший автор в книзі «Здійснення віковичної мрії українського народу» (К., 1960) прагнув висвітлити всю багатоговікову боротьбу українського народу за возз'єднання, вікопомний процес 1939—1945 рр., розквіт економіки та культури західних областей возз'єднаної Радянської України (стор. 183—261). Книга носить науково-популярний характер, побудована виключно на опублікованих документах та матеріалах.

Грунтовнішою є праця І. Богодиста «Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР» (К., 1961), в якій розглядається будівництво соціалізму в роки четвертої п'ятирічки в областях, що до возз'єднання входили до складу Польщі. Розкриваючи соціалістичні перетворення, автор враховує специфічні особливості західних областей: тривале перебування під чужоземним гнітом, побудова соціалізму в умовах запеклої класової боротьби проти українських буржуазних націоналістів.

В центрі уваги більшості дослідників — соціалістичні перетворення сільського господарства. Це цілком природно, оскільки в перші післявоєнні роки переважну більшість населення областей становили селяни, і їх перехід на шлях соціалізму викликав особливий науковий інтерес. Колективізація була яскравим революційним процесом.

В кінці 50-х років М. К. Івасюта, В. П. Столяренко та інші⁵⁶ виступили з працями, в яких досить докладно висвітлили хід колективізації в окремих областях. На матеріалі п'яти західних областей — Волинської, Львівської (до якої ввійшла колишня Дрогобицька область), Ровенської, Станіславської і Тернопільської — у монографії «Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР» (К., 1962) М. К. Івасюта розкриває історичні події від возз'єднання Західної України з УРСР до червня 1962 р. Слід підкреслити, що ця книга належить

⁵⁴ К. Сироцинський. Перемога колгоспного ладу в західних областях Української РСР. К., 1953.

⁵⁵ В. Ю. Маланчук. Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР. К., 1957.

⁵⁶ М. Івасюта. Нарис колективізації на Тернопільщині. К., 1958; В. П. Столяренко. Соціалістичні перетворення сільського господарства на Волині (1944—1950). К., 1958.

до небагатьох досліджень про післявоєнний період, побудованих за хронологічним принципом.

Історію колективізації та роль Комуністичної партії в соціалістичних перетвореннях у західних областях поглиблено досліджували Й. Д. Черниш та В. П. Столяренко. Монографія Й. Д. Черниша «Комуністична партія України — організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР (1939—1958 рр.)» (Львів, 1963) щодо загальноісторичного матеріалу відрізняється від праці М. К. Івасюти тим, що будується на ширшій джерельно-літературній базі всіх західних областей, включаючи Закарпатську та Чернівецьку, приділяється більше уваги зміцненню союзу робітничого класу і селянства.

1968 р. В. П. Столяренко виступив з монографією «Ленінським шляхом. Діяльність Комуністичної партії по організаціїно-господарському зміцненню колгоспів західних областей Української РСР (1951—1958)», в якій особливу увагу звернув на розкриття великої допомоги Комуністичної партії, Радянського уряду і братніх народів СРСР селянам західних областей Української РСР у колективізації сільського господарства, показав роль МТС у цій справі й, особливо, їх політвідділів (1950—1953 рр.). Всі автори великих монографій чимало місця приділяють показу недоліків та труднощів колгоспного будівництва в західних областях.

Особливе місце серед історичної літератури про західні області Української РСР займає монографія В. Ю. Маланчука «Торжество ленінської національної політики» (Львів, 1963). Автор, розкриваючи організаторську роль Комуністичної партії в розв'язанні національного питання у західних областях УРСР, наводить багато загальноісторичного матеріалу про соціалістичне і комуністичне будівництво.

Коротко охарактеризовані монографічні дослідження далеко не охоплюють всієї різноманітності тем, що висвітлюються в численних брошурах, статтях у журналах, наукових записках, різних збірниках.

Важливі питання історії західноукраїнських земель порушують тематичні збірники⁵⁷.

Значна увага в літературі, що розглядається, приділяється індустріалізації, висвітленню трудової діяльності молодого робітничого класу західних областей. Історики розповідають про успіхи та досягнення передовиків виробництва, про винахідництво і раціоналізаторство та ін.

В історичній літературі найбільш висвітлюється трудова діяльність робітників (переважно машинобудівників) Львова

⁵⁷ Деякі питання з історії революційно-визвольної боротьби і соціалістичних перетворень в західних областях України. Львів, 1955; Ленінізм торжествує. Збірка статей. Львів, 1957; 40 років Великого Жовтня. Львів, 1957; Комуністична партія — натхненник і організатор соціалістичних перетворень в західних областях УРСР. К., 1960. У боротьбі за комунізм. Львів, 1964, та ін.

(М. А. Черниш), шахтарів та будівельників Львівсько-Волинського вугільного басейну (Г. М. Кривошея), нафтовиків Прикарпаття (М. Ф. Синчилов). Інші зағони робітничого класу позазано слабше.

За останні роки в літературі висвітлюється досвід роботи нових виробничих об'єднань — радянських фірм, які вперше виникли саме у Львові в 1961 р.⁵⁸ Автори показують, як ця нова форма організації виробничої діяльності скорочує, здешевлює і спрощує управління, дає можливість ширше розгорнути творчу трудову активність робітничого класу.

Однак ще не створено ґрунтовних узагальнюючих праць про робітничий клас західних областей післявоєнного періоду, всебічно не досліджене його кількісне і якісне зростання, слабо показана виховна робота серед робітників. Детального дослідження потребує питання зв'язку науки з виробництвом.

Хоч в цілому культурний розвиток західних областей в післявоєнні роки ще не досліджено в монографічному плані, видано чимало невеликих праць, які охоплюють різні хронологічні межі і присвячуються окремим областям⁵⁹.

Активну участь у соціалістичних перетвореннях беруть жінки, молодь, комсомольці західних областей. Цьому присвячуються і окремі праці, які, проте, далеко не вичерпують важливої проблеми, оскільки охоплюють невеликі історичні етапи.

Узагальнення історичного розвитку західноукраїнських земель від найдавніших часів до наших днів містить ґрунтовна монографія «Торжество історичної справедливості. Закономірність воз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі» (Львів, 1968), підготовлена співробітниками Інституту суспільних наук у Львові за участю інших науковців західних областей УРСР. На великому фактичному матеріалі автори ґрунтовно розробляють основні етапи історії західноукраїнських земель, закономірний характер воз'єднання їх у єдиній суверенній Українській Радянській соціалістичній державі. Останній розділ монографії присвячується розквіту західних областей Української РСР у післявоєнні роки. Аналогічно за змістом з розглянутою працею, але більш стислою є книга «Боротьба за світлі ідеали комунізму» (Львів, 1970). Історичному шляху Закарпатської області присвячується колективна праця «Соціалістичні перетворення на Закарпатті за 25 років» (Ужгород, 1970).

Історичний досвід розвитку західноукраїнських земель у післявоєнний період надзвичайно важливий і повчальний. Він свідчить про те, як колись відсталий край в умовах соціалізму швид-

⁵⁸ Первые советские фирмы. Львов, 1962.

⁵⁹ Н. И. Сирота. Развитие культуры Радянської Буковини. Станіслав, 1961; І. Я. Кошарний. Розквіт соціалістичної культури Радянської Дрогобиччини.— Радянська Дрогобиччина. Дрогобич, 1957.

кими темпами наздоганяє з братерською допомогою народів багатонаціональної Вітчизни інші райони і крокує вперед до світлих вершин комунізму в єдиному строю.

* * *

Висвітлення дружби народів СРСР у її конкретних проявах, простеженні закономірностей розвитку цієї єдності — відповідальне і важливе завдання радянських істориків.

Природно, що в українській радянській історіографії важливе місце належить співдружності саме українського народу з іншими народами нашої багатонаціональної Вітчизни. Це питання розглядають історіографи республіки⁶⁰.

Значну увагу істориків до проблеми дружби народів СРСР було привернуто під час відзначення у 1954 р. 300-річчя возз'єднання України з Росією⁶¹.

Братерській співдружності народів Країни Рад присвячуються брошури М. Н. Лещенка, О. К. Касименка, С. М. Белоусова, К. І. Стецюв, П. К. Стояна, Г. І. Ясницького та інших, а також численні статті, вміщені у збірниках, наукових записках, журналах до середини 50-х років. У них простежуються історичні корені братерської дружби народів СРСР ще до Великого Жовтня.

В українській радянській історіографії висвітлюється співдружність народів нашої багатонаціональної країни в різних галузях життя: економічне співробітництво, братні культурні зв'язки⁶².

Автори показують спільну боротьбу за свободу та незалежність Країни Рад, соціалістичне змагання, взаємодопомогу трудящих різних республік, культурні зв'язки між ними. В літературі особливо виділяється допомога західним областям Української РСР. Дружба народів розкривається і на прикладах окремих загонів трудящих. Щодо цього слід відзначити книжку «У праці зміцнюється дружба» (К., 1966) Н. І. Ткач, яка, використавши широке коло джерел та літератури (архівні матеріали, пресу, нарисову, публіцистичну літературу, публікації з досвіду роботи), показала тісну співдружність колгоспників Махарадзевського району Грузинської РСР і Генічеського — Української РСР за роки Радянської влади. На подібній джерельній

⁶⁰ А. В. Санцевич. Дружба народів СРСР в післявоєнній українській радянській історіографії.— УІЖ, 1964, № 4; його ж. Проблема дружби народів СРСР в українській радянській історіографії післявоєнного періоду.— Из истории украинско-грузинских связей. К., 1971; М. Ф. Котляр, В. Ф. Панібудьласка. Питання українсько-грузинських зв'язків в українській радянській історіографії.— УІЖ, 1967, № 3.

⁶¹ Комуністична партія — натхненник і організатор братського союзу і не порушної дружби народів СРСР. К., 1954.

⁶² Г. Л. Дем'янчук. Братнє єднання культур російського і українського народів. К., 1954.

основі В. Г. Лисенко в монографії «В единой семье — к единой цели» (Кишинів, 1971) висвітлив братерську співдружність молдавського й українського народів у роки комуністичного будівництва. Проте більшість істориків, які пишуть з даної тематики, будують свої роботи на вузькій джерельно-літературній базі.

Матеріали про дружбу народів подає преса.

Українські історики опублікували праці, в яких співдружність народів СРСР розглядається в узагальнюючому плані і які загалом позбавлені суб'єктивістських нашарувань⁶³. Вагомий вклад в цю справу внесли дослідники М. О. Буцько, І. О. Гуржій, А. О. Джеджула, В. Ю. Маланчук, А. Д. Скаба, А. Т. Чеканюк та ін.

Отже, глибоке вивчення проблеми розвитку і зміцнення дружби народів СРСР має велике теоретичне і практичне значення. Однак численні роботи з цієї тематики являють собою невеликі брошури, журнальні та газетні статті. Тому безперечний інтерес викликає монографія В. Ф. Панібудьласки, присвячена періоду семирічки⁶⁴. Автор розглядає економічну взаємодопомогу українського та інших братніх народів СРСР, розгортання соціалістичного змагання між трудящими радянських республік, міжреспубліканський обмін передовим виробничим досвідом. Багато місця приділяється культурним зв'язкам українського народу з іншими народами Вітчизни.

Перед істориками проблеми, що розглядається, стоїть багато відповідальних і важливих завдань. Необхідно створити узагальнюючі колективні дослідження про дружбу українського народу з братніми народами СРСР за весь радянський період. Корисно було б спеціалізувати істориків нашої республіки в галузі дружніх зв'язків українського народу з іншими народами багатонаціональної Вітчизни.

Висвітлюючи дружбу народів СРСР, українська радянська історіографія цілеспрямовано викриває прояви націоналізму та шовінізму, тенденції до національної обмеженості та винятковості, ідеалізацію минулого і затушовування соціальних суперечностей в історії народів, пережитки минулого у побуті, що перешкоджають будівництву комунізму.

Поглиблення вивчення даної проблеми має величезне теоретичне і практичне значення, оскільки «монолітна єдність народів Союзу РСР — необхідна умова успішного здійснення завдань комуністичного будівництва»⁶⁵.

⁶³ А. О. Джеджула. Розквіт Радянської України в братній сім'ї народів СРСР. К., 1957; В. Ф. Панібудьласка. На крилах дружби. Соціалістичні нації у боротьбі за комунізм. К., 1968; його ж. Радянський народ — нова історична спільність людей. К., 1972, та ін.

⁶⁴ В. Ф. Панібудьласка. Дружба і співробітництво українського народу з братніми народами СРСР. 1959—1965. К., 1967.

⁶⁵ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970, стор. 29.

ЗМІСТ

Вступ	<u>І. О. Гуржій</u>	3
-------	---------------------	---

ЧАСТИНА I

1. Історична наука на Радянській Україні (до середини 50-х років) (<i>В. Г. Сарбей</i>)	10
2. Розвиток історичної науки в Українській РСР (1956—1971 рр.) (<i>А. В. Санцевич</i>)	37
3. Науково-дослідні та навчальні історичні установи УРСР (<i>Н. В. Комаренко</i>)	64

ЧАСТИНА II

1. Історія України періоду феодалізму (<i>І. М. Гапусенко</i>)	74
2. Історія України періоду капіталізму (<i>М. Н. Леценко, Ф. Є. Лось, Л. В. Олійник</i>)	107
3. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (<i>І. Л. Шерман</i>)	138
4. Основні проблеми соціалістичного будівництва в Українській РСР (<i>С. К. Гутянський, В. П. Сидоренко</i>)	165
5. Велика Вітчизняна війна 1941—1945 рр. (<i>В. І. Клоков</i>)	211
6. Найважливіші проблеми історії УРСР (1946—1971 рр.) (<i>А. В. Санцевич</i>)	227

РАЗВИТИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ
НА УКРАИНЕ ЗА ГОДЫ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ

(На украинском языке)

*Друкується за постановою вченої ради
Інституту історії АН УРСР*

Редактори *Н. Г. Айропетова, Н. С. Шафета*
Художній редактор *С. П. Квітка*
Оформлення художника *В. І. Крюкова*
Технічний редактор *Б. М. Кричевська*
Коректори *І. Б. Баркова, Я. М. Вишневська*

Здано до набору 24.VII 1972 р. Підписано до друку 18.VII 1973 р. БФ 01450. Зам. № 644. Вид. № 70. Тираж 1400. Папір № 1, 60×90^{1/16}. Умовн. друк. арк. 16,0. Обліково-видавн. арк. 19,4. Ціна 2 крб. 10 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.
Книжкова фабрика «Жовтень» Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі,
Київ, Артема, 23а.

**ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
У 1974 РОЦІ
ВИПУСТИТЬ У СВІТ**

ВАРВАРЦЕВ М. М.

**Буржуазно-націоналістична пропаганда
на службі антикомунізму.**

Мова українська. 10 арк. 1 крб.

У книзі розглядається зміст антирадянської пропаганди, що стала головним напрямом реакційної діяльності українського буржуазного націоналізму. Викриваються націоналістичні концепції, методи й прийоми, які застосовуються буржуазними націоналістами для ідеологічної обробки громадської думки. Широко використовуються вітчизняні і зарубіжні джерела. Переважна більшість матеріалів вводиться в науковий обіг вперше.

Для своєчасного одержання цієї книги просимо подати на неї попереднє замовлення. Попередні замовлення приймають всі міські та сільські книгарні.

Для одержання книг поштою замовлення можна надсилати будь-якому магазину «Книга-поштою» або безпосередньо книгарні «Наукова думка» (252001, Київ-1, вул. Кірова, 4).